

KRONIKA

CASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

LETNIK 39

ŠT. 3

LETO 1991

Pogled na današnje Stritarjevo ulico s Prešernovega trga (k članku V. Stare)

Izdajateljski svet: dr. Tone Ferenc, dr. Ferdo Gestrin (predsednik), Metka Gombač, Nada Holynski, dr. Olga Janša-Zorn, dr. Jože Koropec, Janez Kos, Antoša Leskovec, dr. Božo Otorepec, Slavica Pavlič, Marija Sernoder, dr. Mirko Stiplovšek, Prvenka Turk, Maja Žvanut

Uredniški odbor: France Dobrovoljc, Marjan Drnovšek, dr. Tone Ferenc, dr. Ferdo Gestrin, mag. Stane Granda (odgovorni urednik), dr. Olga Janša-Zorn, Janez Kopač, dr. Božo Otorepec, Peter Stres, Kristina Šamperl-Purg, dr. Zmago Šmitek, dr. Sergij Vilfan, dr. Peter Vodopivec, Maja Žvanut (glavna urednica) – Opremil: Roman Hribar – Prevodi: Katja Žvanut – Bibliografska obdelava: Anja Dular – Uredništvo: Narodni muzej, Prešernova 20, 61000 Ljubljana (tel. 061/218886) – Uprava: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana – Sofinansirata: Republiški sekretariat za znanstveno raziskovanje in tehnologijo in Republiški sekretariat za kulturo – Tisk: Roman Hribar

STANČIN RAZDELAVE
ARTICLES AND TREATISES

Žiljski župan Knapovska dolina
From the History of the Village

KRONIKA

Črna Črka: Opredeljena posebnost in obsevanost

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

Mediji in zgodovina: od lokalne do svetovne
The Continuities of Lithuania and Their Perception in Europe

Prva županjska bolnišnica v Ljubljani
The Veterinary in the 18th Century

XXXIX 1991

Marjetički grad: zgodovina in arheologija
Medieval Towers, Churches and Castles

Novi Beograd: "Duga" teritorija i obsevanost
Munkacs in the Light of the Legends from the 19th Century

Črna Črka: Opredeljena posebnost in obsevanost
municipal Parts (Flax, Hemp, Mulberry) on Slovenian Territory

Terminski žup: Opredeljena posebnost in obsevanost
The District of Dordale in the Materials of Space Systems of the 18th Century

Veržbe: Opredeljena posebnost in obsevanost
City Prospects on Urban Buildings from Maribor

Črna Črka: Opredeljena posebnost in obsevanost
Proceedings of the Executive Committee of the History Societies of Slovenia

Mediji in zgodovina: od lokalne do svetovne
Cultural and Economic Aspects of the War in Croatia during the World War I

Žiljski župan Knapovska dolina
Cultural Heritage and Historical Landmarks

Črna Črka: Opredeljena posebnost in obsevanost
Kronika

Mediji in zgodovina: od lokalne do svetovne
History and the Role of the Media in the History of the 19th Century

Novi Beograd: "Duga" teritorija i obsevanost
The Resurgence of the Yugoslav Federation in 1944

Črna Črka: Opredeljena posebnost in obsevanost
Cultural Agreements on the Slovenian Territory

Mediji in zgodovina: od lokalne do svetovne
Monarchs of the 19th Century

KAZALO CONTENTS

ČLANKI IN RAZPRAVE ARTICLES AND TREATISES

- Silvo Torkar*: K zgodovini tolminske vasi Porezen 5
From the History of the Village Porezen in the District of Tolmin
- Jože Curk*: O gradbeni podobi nekdanjega samostana dominikank v Radljah 9
About the Architectural Image of the Former Dominican Convent in Radlje
- Mateja Kos*: Ljubljanske steklarne in njihovi izdelki v 16. stoletju 13
The Glassworks of Ljubljana and their Products in the 16th Century
- Vida Stare*: Pokopališče pri sv. Elizabeti v Špitalski ulici v Ljubljani 17
The Cemetery at St. Elisabeth's in Ljubljana
- Matevž Košir*: Čarovniški proces proti Jakobu Krašovcu 28
Witchcraft Trial against Jakob Krašovec
- Sašo Radovanovič*: Mesto Maribor v luči matičnih knjig 17. stoletja 32
Maribor in the Light of the Registers from the 17th Century
- Ferdo Gestrin*: Industrijske rastline (lan, konoplja, murve) na Slovenskem 39
Industrial Plants (Flax, Hemp, Mulberry) on Slovene Territory
- Ignacij Voje*: Domžalsko območje v gradivu o prostorskih predstavah 18. stoletja 45
The District of Domžale in the Materials of Space Notions of the 18th Century
- Sergej Vrišer*: Vedute na mariborskih oltarnih podobah 50
City Prospects on Altar Paintings from Maribor
- Olga Janša-Zorn*: Predhodniki današnje Zveze zgodovinskih društev Slovenije 54
Precursors of the Nowadays Association of the History Societies of Slovenia
- Majda Žontar*: Kulturna in telovadna društva na območju Domžal do prve svetovne vojne 60
Cultural and Gymnastic Societies in the District of Domžale before the World War I.
- Andrej Dular*: Skupna paša v Sodevcih ob Kolpi v Beli Krajini 71
Common Pasture in Sodevci by Kolpa in Bela Krajina

ZAPISKI IN GRADIVO NOTES AND MATERIALS

- Branko Marušič*: Zgodovina in zgodovinska veda ob slovenski zahodni meji v letu 1990 77
History and Historiography on Slovenian Western Border in 1990
- Mateja Gašpirc*: Čevljarska gospodarska zadruga v Trziču 81
The Shoemakers Economic Cooperative in Trzič
- France Kresal*: Kolektivne pogodbe na Slovenskem 85
Collective Agreements on Slovene Territory
- Boris Golec*: Osebni fond Iva Pirkoviča v samostanu Pleterje 87
Personalia of Ivo Pirkovič in the Convent of Pleterje

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV
NOTES ON THE ACTIVITY OF OUR INSTITUTES AND ASSOCIATIONS

<i>Aleksej Kalc</i> : Razstava Mlini reke Glinščice ..... An Exhibition entitled: The Mills on Glinščica-river	90
<i>Marjetica Simoniti</i> : Ure skozi stoletja. Ob razstavi v Narodnem muzeju v Ljubljani ..... Clocks through the Centuries. On the Exhibition in the National Museum in Ljubljana	90
<i>Jože Dežman</i> : Osemdeseta leta v muzejski postavitvi. Razstava v Gorenjskem muzeju v Kranju ..... The Eighties in the Museum. An Exhibition in the Upper Carniola Museum in Kranj	92
<i>Branko Šuštar</i> : Narodna čitalnica kamniška. Razstava kamniškega muzeja ..... The National Reading Society in Kamnik. An Exhibition in the Museum of Kamnik	93
<i>Darko Darovec</i> : Zgodovinsko društvo za Južno Primorsko ustanovilo periodični časopis Annales ..... The Historical Society of Primorsko (Littoral) founded its Periodical Annales	95

NOVE PUBLIKACIJE
NEW PUBLICATIONS

Idrijski razgledi XXIV, 1989/1-2, Idrija 1990 in XXV, 1990/1-2, Idrija 1991 (<i>Jasna Horvat</i>) ..... <i>Horvat</i>)	97
Ana Lavrič, Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinaldija Scarlichija 1631-1632, Ljubljana 1990 (<i>Bogdan Kolar</i>) ..... <i>Bogdan Kolar</i>)	99
Davorin Vuga, Soška fronta 1915-1917. Isonzofront, Maribor 1990 (<i>Darko Knez</i>) ..... <i>Darko Knez</i>)	100
Tabor Rezija 89, izdala SLORI in NŠK, Gorica 1990 (<i>Vida Rožac Darovec</i>) ..... <i>Vida Rožac Darovec</i>)	101
Jegličev simpozij v Rimu, Celje 1991 (<i>Bogdan Kolar</i>) ..... <i>Bogdan Kolar</i>)	102
Turistični vodnik po Kranju in okolici, Kranj 1991 (<i>Mateja Kos</i>) ..... <i>Mateja Kos</i>)	104
Jurij Kunaver, Ob bregovih Soče, Ljubljana 1991 (<i>Olga Janša-Zorn</i>) ..... <i>Olga Janša-Zorn</i>)	104
Branko Korošec, Ljubljana skozi stoletja. Mesto na načrtih, projektih in stvarnosti, Ljubljana 1991 (<i>Ignacij Voje</i>) ..... <i>Ignacij Voje</i>)	105
Janez Kramar, Narodna prebujna istrskih Slovencev, Koper 1991 (<i>Gorazd Marušič</i>) ..... <i>Gorazd Marušič</i>)	106

IZ DELA ŠOLSKIH KROŽKOV
FROM THE WORK OF SCHOOL CIRCLES

Ko smo špricali pouk in sedeli v arhivu (<i>Stane Padežnik, mentor Zgodovinskega krožka na OŠ Adolf Jakhel v Zalogu</i>) ..... <i>Stane Padežnik, mentor Zgodovinskega krožka na OŠ Adolf Jakhel v Zalogu</i>)	108
--	-----

ČLANKI IN RAZPRAVE

K ZGODOVINI TOLMINSKE VASI POREZEN

SILVO TORKAR

Loški zgodovinar dr. Pavle Blaznik je v svoji disertaciji *Kolonizacija Selske doline*¹ na podlagi bogatih urbarskih virov podrobno razčlenil tudi poselitev loške strani Porezna. Trije rovti na tem območju se prvič pojavijo v urbarju iz leta 1564 (urbar iz 1560. jih še ne omenja) in takšno stanje se obdrži še celo stoletje. Eden izmed njih je zagotovo Pohman (pod naselje Podporezen je spadal le do 1918.), izmed preostalih štirih današnjih rovov (Plašajtar, Rovtar, Podhočar, Majdlc) pa gre tu morda za bližnja dva – Plašajtarja in Rovtarja. Nemško ime Podporezna se je glasillo »Alss Egkh«, na omenjenih treh rovtih pa so leta 1564 gospodarili Michel Khosstner, Steffan Troyer in Andre, sin Blascha (slednji torej še brez priimka). Blaznik iz njihovega današnjega narečja in pretežno slovenskih imen parcel sklepa, da so prebivalci Podporezna, čeprav so spadali pod Sorico, prišli s tolminske, torej nemškorutarske strani. Nemškorutarji, kot lahko z eno besedo označimo prebivalce vasi nemškorutarske rihtarije od Granta do Bače in Porezna, so se namreč slovenizirali hitreje kot Soričani, ker je bila zemlja v zgornji dolini Bače ob njihovem prihodu iz Pustertala najbrž že vsaj ekstenzivno naseljena s Slovenci. V nasprotju z loškimi gospodvom pa je zgodovina vasi tolminskega gospostva skrajno slabo raziskana.

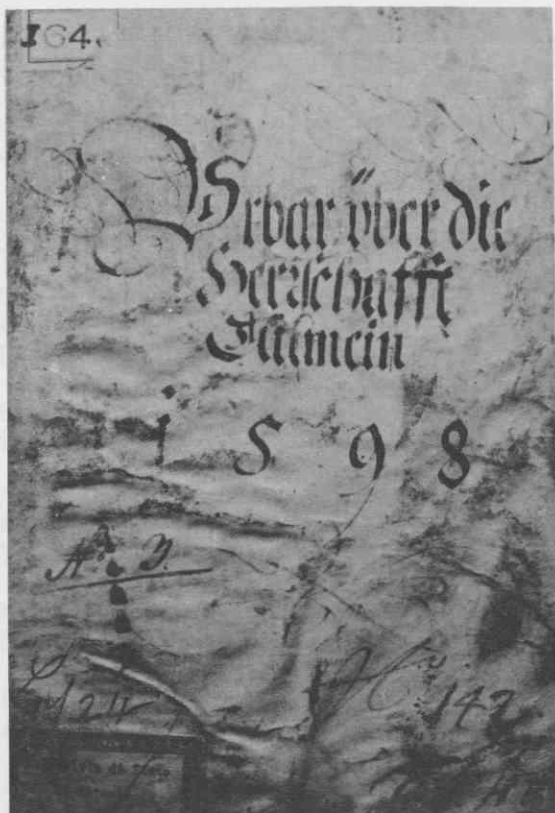
O kolonizaciji zgornje Baške doline vemo še razmeroma malo. Če hočemo osvetliti proces nastajanja vasi v omenjenem območju, se moramo nasloniti pretežno na arhivske vire, ki jih naše zgodovinopisje doslej še ni pritegnilo, nekaterih pa ni niti evidentiralo. Med izjemno dragocene in doslej neznane vire za tolminsko zgodovino spada predvsem urbar tolminskega gospostva iz leta 1523, ki ga hranijo v Gradcu. Skupaj z obširnimi gradivom o uporabi tolminskih podložnikov leta 1515, ki ga je obdelala dr. Marija Verbič,² omogoča ta urbar, da si ustvarimo dokaj natančno predstavo o poseljenosti zgornje Baške doline v začetku 16. stoletja. Podbrda, Porezna, Hudajužne in Petrovega brda tedaj še ni bilo. V Podbrdu sta sicer bili dve in v Hudajužni ena košanija (kajža), v Petrovem brdu pa ena polovična kmetija, spadale pa so pod Bačo in tista v Hudajužni pod Obloke. Žal je prvi naslednji poznani tolminski urbar šele iz leta 1591 (hranijo ga v Gorici), obsega pa le popis rovtarjev in nova-

kov, ne pa tudi starih kmetij in košanih.³ V njem podložniki niso razporejeni pregledno, ponekod so celo uvrščeni pod neustrezne kraje, tudi čitljivost besedila je slaba. Kljub temu je mogoče iz njega, tudi na podlagi primerjave s poznejšimi urbarskimi zapisi, izluščiti nekaj zares dragocenih podatkov.

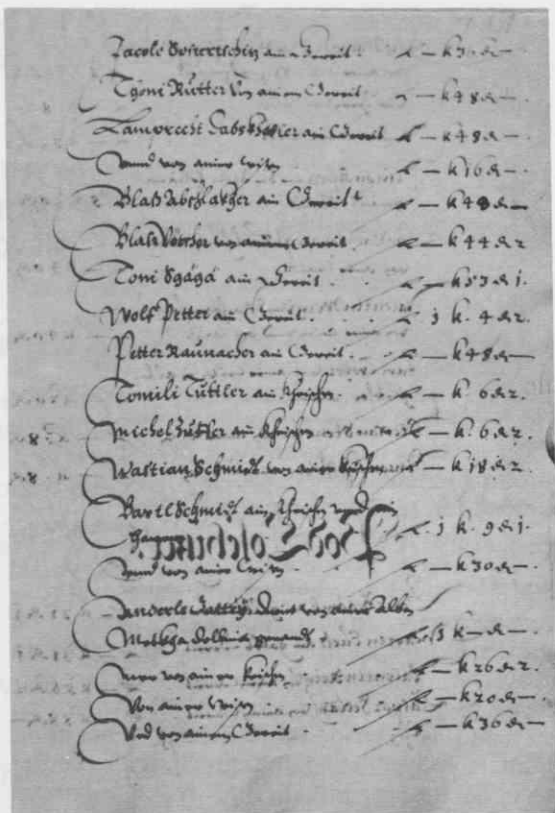
Tako imamo npr. dokumentiran nastanek priimka Dakskobler. 1591. je brez natančnejše lokalizacije – razbrati je le to, da spada v območje Ruta – vpisan podložnik Lampret nadascofil, ki da obdeluje rovt. V urbarju iz 1598. (hranijo ga v Arhivu R Slovenije) pa ima ta podložnik že priimek, narejen iz imena rovta: Lamprecht Dabskhofler. Urbar iz 1624. (tudi ta je v ARS) pa nam sporoča tudi imena parcel in je zato še posebno dragocen. Tu zasledimo Steffana Taxkhofflerja, očitno Lampretovega naslednika, najbrž sina, ki ima rovt, imenovan *Viasbinim* (V Jazbinem), travnike *Vsredik*, *Vdolini*, *Vkalise* in *Viemerle*.⁴ Dakskobler je torej tisti, ki je imel rovt *V Jazbinem* ali nemško *Dachskofel*. *Dachs* je namreč nemško »jazbec«, *Kofel* pa (tirolsko) »vrh«. Slovensko bi priimek zvenel torej Jazbinšek. Šele urbar iz 1654. ima podložnike rutarske rihtarije lepo našteje po vaseh in tu vidimo, da je ta *Dachskofel* »Vporssnimb«, to je v Poreznu. Zdi se, da se je ime rovta v stoletjih polagoma izgubilo. Domnevati bi se dalo, da gre za kmetijo *Na Brdu* (za to govori današnje ledinsko ime *Temerca*, še bolj pa jama, ki leži dvesto metrov od domačije).

Leta 1591 najdemo v Poreznu še nekaj rovtarjev: Jachili Suoster (Šošter) ima rovt *Dresnim*, 1598. se mož, verjetneje pa njegov sin, piše že Jacole Sosterschiz (Šošteršič; istega najdemo še 1624. in še celo 1654.); Toni Ruttar ima rovt poleg Šošterja; Galle Sgaga (Zgaga) ima rovt *Napertoli* (danes *Piertale*, pri Mlakarju, kjer so prej nosili priimek Zgaga) in plačuje tudi za žago *Patcucham* (Pod Kukom); Juri Macuz (Makuc) iz Jesenice plačuje za rovt *Napechem* poleg rovta Tonija Ruttarja; Gasper Cos (Kos) plačuje za rovt imenovan *Mitrecha* (danes domačija Matrek).

Leta 1591 in 1598 so Pozenkarje vpisovali v urbarju še med novake in rovtarje, 1624. pa že skupaj z ostalimi kmeti in kajzarji. To in primerjava s podatki o poselitvi Podporezna na loški strani, nam narekuje domnevo, da se gajo začetki tolminskega Porezna najbrž prav

Platnica urbarja tolminskega gospostva iz leta 1598, foto Zdenko Torkar

Stran iz urbarja tolminskega gospostva 1598, na kateri so vpisani podložniki z območja Gorenje Bače (Ober Vötsch), med njimi so Porzenkarji Steffan Dabskhöfler in drugi, foto Zdenko Torkar

tako v leta 1560–1570. Sploh je bilo to obdobje precej obsežne rovtarske kolonizacije, ko je na nekdanji jeseniški planini nastala tudi vas Zakojca (v urbarju se vodi v okviru vasi »Cosiza«, t.j. Kojca).⁵ Ime Porezen se prvič pojavlja v loškem urbarju iz 1560. in sicer v zapisu »Possenickh oder Wind Albn«. Po Blazniku je nemško ime treba razvozlati kot »Windische Alpen«, dali pa da so ga soriški Nemci, ker je imela na loški strani proti Sorici svoje planine slovenska sošeska iz Gorij na Tolminskem (na Cerkljanskem). V tolminskem urbarju iz 1591. najdemo omembo rovtarja, ki ga obdeluje Petri Cochoser (Kokošar) in ki se imenuje *Potporsna sboro cogil* (zaradi slabe čitljivosti prepis druge besede morda ni popolnoma točen). E. Kranzmayer in P. Lesiak v svojem slovarju soriškega in rutarskega narečja⁶ nista tega mnenja in »Wind« bereta kot »veter«. Toda njuna etimologija slovenskega imena Porezna, ki se naslanja na Pletersnikov slovar (izhajata iz besede »porázno« v pomenu »narazen«, ker da se veter tu prelomi, zasuče), ni ravno prepričljiva. Bezlajev slovar *Slovenska vodna imena* žal ne ponuja nikakršne razlage (Porezen je tudi ime levega pritoka Bače). Dejstvo, da se prebivalci Porezna imenujejo Porzenkarji, dokazuje, da je prvotno obstajal »k« tudi v imenu vasi oz. hriba, torej Porezenik (narečno Pórzeňk). Zdi se,

da izhaja ime iz prisekane (porezane) oblike vrha tega hriba, kar je videti zlasti iz daljave.

Poglejmo še nekaj ledinskih imen iz urbarja 1624. Blass Gallob ima rovt *Vmetrik*. Jacole Schosterschiz ima rovt *Natriuesim* (torej ne več Dresnim!), Thoni Rutter ima rovt *Vrasouim* (tudi on je imel 1591. rovt Dresnim), Petter Taxkhoffler ima rovt *Perstalach*, Thoni Sgägä pa rovt *Napartolich* (1591. Napertoli, danes Piertale). Ta ledinska imena so torej v veliki meri bodisi že slovenska ali pa vsaj stojijo v slovenskih predložnih zvezah, včasih pa se pojavljajo v obeh jezikovnih variantah (Dachskofel in V Jazbinem). Naštejmo nekaj nemških ledinskih imen, ki so se v Poreznu ohranila do danes: *Bajskoubel*, *Rinškoubel*, *Pod Rontlcam* (gozd ali manj rodoviten svet), *Piertale*, *Zniznekile*, *Pejdlne*, *V Teldrah*, *Lanek* (senožeti ali kompleks gozda in senožeti), *V Žbentrah*, *Špičnok*, *Mitrenk* (pašniki oz. planine), *Na Ejbnu*, *Na Povdnu*, *Žbont* (njive), *Na Jekleu* (oz. kar okameneli akuzativ *Najekle*), *V Telerjah*, *Goužle* (pašniki oz. manj rodoviten kamniti svet), domačije *Matrek*, *Hejbl*, *Kejblc*.

In kdo so bili porzenkarski hišni gospodarji leta 1654? Urbar iz tega leta našteva »Vporsnimb« naslednje podložnike in njihove daja-

tve:7

Stephan Khaysser plačuje 10 funtov in 4 šilinge ter 2 meri ječmena

Stephan Taxkhoffler – 16 tl 2 β in 2,5 meri ječmena

Blasch Gallob – 9 tl 10 β

Peter Taxkhoffler – 10 tl 16 β ter 2 meri ječmena in 3 mere ovs

Ansche Wolf – 9 tl 7 β ter 4 mere ječmena in 3 mere ovs

Caspar Skhäkhä – 11 tl, 6 mer ječmena in 8 mer ovs

Eller Rutter – 15 tl ter 2 meri ječmena in 1 mero ovs

Jacele Schustartschitsch – 12 tl 1,5 β

Paull Khottin – 1 tl 10 β

Ioph Threuer 4 tl 4 β.

(v slovenskem črkopisu: Kajzer, Dakskobler, Golob, Volf, Zgaga, Rutar, Šuštaršič, Kotin, Trojer)

Po dajatvah sodeč je bilo tedaj v Poreznu 8 večjih in srednjih, 1 majhen kmet in 1 kajzar. Polovica priimkov je brez dvoma slovenska, med njimi je Zgaga bržkone sploh tu avtohton.

Najstarejša ohranjena letnica v Poreznu je 1689 in sicer pri Gošparju na leseni brunarici-dimnici, ki stoji na podstrešju pritlične stanovanjske hiše (zdaj zapuščene). To seveda še ne pomeni, da je tudi hiša, sploh pa v današnji podobi, iz tistega časa, vsekakor pa zasluži poseben varstveni režim. Leta 1770 vpeljejo v

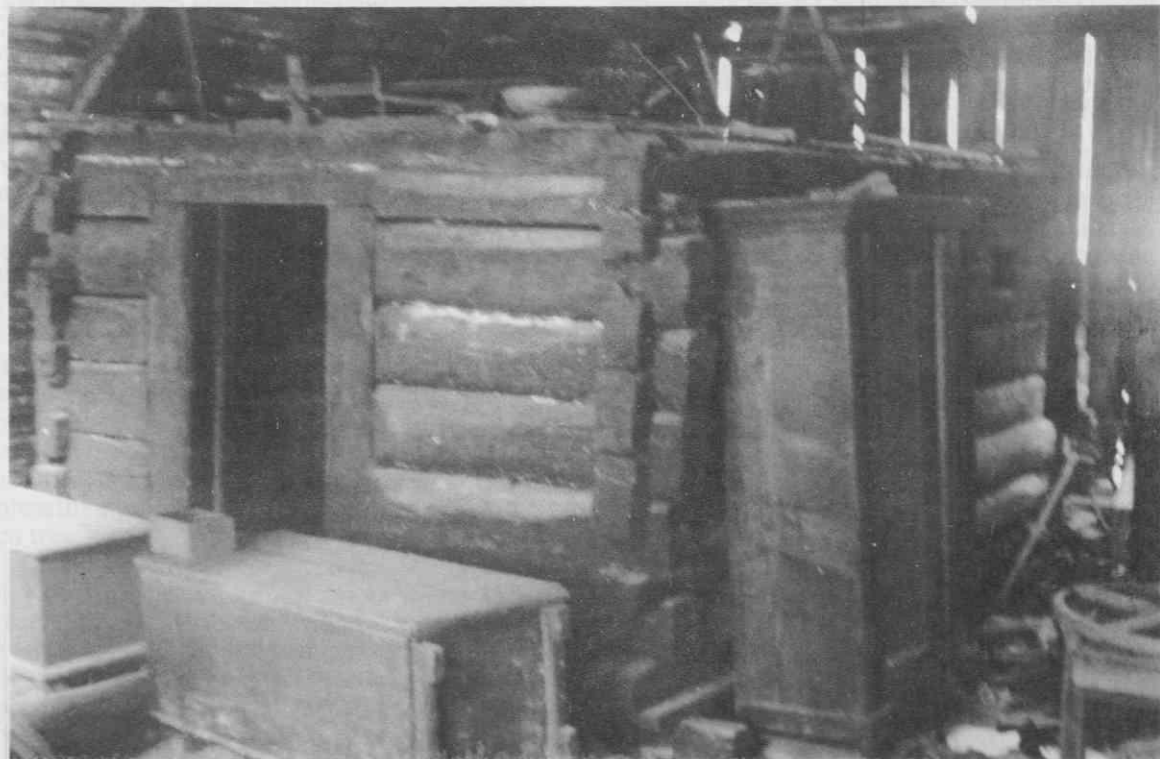
Avstriji hišne številke. V Poreznu je bilo tedaj po vsej verjetnosti 11 hiš in prav Gošparjeva je nosila številko 11.

Učenci osnovne šole Simona Kosa v Podbrdu so z letošnjo raziskovalno akcijo zbrali precej dragocenih pričevanj o življenju Porezna pred šestdesetimi leti in jih objavili v svojem glasilu *Šolarček izpod Črne prsti*. Po njihovih podatkih živi danes v Poreznu stalno le še 7 prebivalcev.

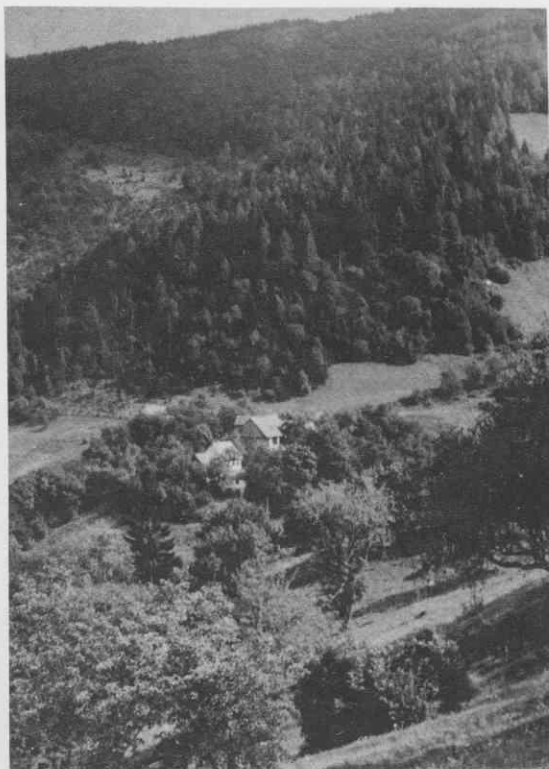
O stanju Porezna v 18. stoletju in še tja do leta 1869, ko je bil v Avstriji izpeljan prvi sodobni popis prebivalstva in so v Poreznu našli 20 hiš in 180 ljudi, se lahko poučimo še iz tolminskih urbarjev in pa iz terezijanskega in jožefinskega katastra ter iz franciscejskega katastra iz leta 1822. Po pritegnitvi tudi teh virov si bo mogoče ustvariti že precej celovito in zanesljivo podobo rojstva, življenja in ugašanja te manj znane tolminske vasice.

OPOMBE

1. Pavle Blaznik, Kolonizacija Selške doline, Inauguralna disertacija, Ljubljana 1928. — 2. Marija Verbič, Gospodarski in socialni položaj tolminskega kmeta v začetku 16. stoletja in upori tolminskih kmetov v letih 1513 do 1515, Zgodovinski časopis 28/1974, str. 3-44; Marija Verbič, Puntarsko gibanje na Tolminskem 1513-1515, Tolminski zbornik 1975 (II), Tolmin 1975, str. 133-135. — 3. Simon Rutar (Zgodovina Tolminskega, Gorica 1882) starejših tolminskih urbarjev od tega ni poznal, pri naštevanju v njem omenjenih tolminskih vasi pa ne

Brunarica-dimnica na podstrešju Gošparjeve hiše v Poreznu z letnico 1689, foto Silvo Torkar

Na Torki v Poreznu: iz ene velike so nastale tri male kmetije, foto Silvo Torkar

pove, da gre za delen urbar in da zato nekaterih že davno obstoječih vasi v njem ne najdemo (npr. Oblok, Stržišče, Granta itd.). P. Štih v svoji študiji urbarja 1598 prav tako dela iz Rutarjevega izpisa vasi napačen izračun števila teh vasi v letu 1591, obenem pa spregleduje dejstvo, da tudi urbar iz leta 1598 (kot tudi tisti iz 1624) ne našteva vseh vasi rutarske rihtarije, pač pa vse tukajšnje rovtarje in novake uvršča v nediferencirani območji Nemški Rut in Gorenja Bača, medtem ko pri starih naseljenih hubah podložniki rutarske rihtarije v urbarju 1598 sploh niso naštetih ne po imenih ne po vaseh. P. Štih v svoji razpredelnici vasi za leto 1598 sicer navaja poleg Ruta in Bače, ki ju on ne razume kot območji, temveč kot vasi, še Stržišče in Trtnik (v urbarju namreč piše o dajatvah teh sosesk), za »Lenkhern« (prav: »Lenkhler«) pa se sprašuje, če je to Laharn. Iz urbarja 1624 se lahko prepričamo, da gre za vas Obloke (soseska »Lenckhler oder Oblazani«) oziroma njihove prebivalce Obločane. Urbar iz 1624 podložnike sicer našteje (brez delitve na stare in nove kmetije), žal pa jih še zmeraj ne diferencira po vaseh, temveč ponovno le po dveh območjih: Nemški Rut in Gorenja Bača. Iz urbarja 1654, kjer so rutarske vasi končno le navedene, lahko po priimkih podložnikov sklepamo za nazaj, da so v območje Nemški Rut uvrščali vasi Grant, Koritnica (Današnji Rut), Stržišče, Kal, Znojile, Kuk, Trtnik, Obloke in Hudajužno, pod Gorenjo Bačo pa vasi Bača, Podbrdo, Petrovo brdo in Porezen, čeprav meja med njima ni zmeraj dosledna. — 4. Beseda rovt ali rut je nemškega izvora in pomeni »izkrčen svet«, »krčevina« (iz srvn. riuten, roten, »roden« – »krčiti, trebiti«, podobno še Prant iz nem. »Brand« – »krčevina, laz« in Žbant iz nem. »schwenden« – »trebiti, požigati gozd«). Za novo iztrebljeni svet se

je uporabljala tudi beseda »novina« (odtod novak »kdor je napravil novino«, najbolj razširjen priimek na Slovenskem). Toda beseda rovt (nem. »Ge-reut«) se v urbarjih uporablja kot zemljiška kategorija (kot so še: huba oz. kmetija, polovična in četrtinska huba, košanija oz. kajža) in danes bi namesto rovt rekli kar kmetija. Nekateri rovti so sicer po velikosti in donosnosti celo presegali stare hube. — 5. Kojca je najstarejše izpričano naselje pod hribom Kojca, bila je (tudi še 1624) sedež župe, pod katero so spadale vasi Bukovo, Krtečne, Žabže in Selc ter zakojški rovtarji. F. Bevk je večkrat zapisal, za njim pa vse do najnovejšega časa povzemajo drugi (gl. I. Leskovec, Idrijski razgledi 1990, št. 1-2, str. 11), da je po izročilu Zakojca stara komaj kakih tristo let. Urbarji dokazujejo, da je vas za celo stoletje starejša. — 6. Wörterbuch der deutschen Sprachinselmundart von Zarz/Sorica und Deutschrut/Rut in Jugoslawien (v redakciji in z dopolnitvami M. Hornungove in A. Ogrisa), Klagenfurt 1983. — 7. Funti in šilingi pomenijo le računске denarne enote, ki jih pretvorimo v realne, konkretne denarne enote v razmerju: 1 funt je 13 krajcarjev, 1 šiling je približno 1 krajcar (preračunano na podlagi zapisov iz urbarja l. 1624). 60 krajcarjev je bilo v tistem času 1 goldinar.

VIRI IN LITERATURA

Urbarji tolminskega gospostva iz let 1523 (Deželni arhiv v Gradcu), 1591, 1654 (Državni arhiv v Gorici, mikrofilmi in Arhivu R Slovenije), 1598, 1624 (Arhiv R Slovenije). Za strokovno pomoč in sodelovanje se zahvaljujem sodelavcu ARS Dragu Trpinu.

Popis tolminskih podložnikov, ki so plačali kazen za udeležbo v uporu, 1515 (Deželni arhiv v Gradcu), v prevodu dr. Marije Verbič. Na tem mestu se ji posebej zahvaljujem, ker mi je omogočila in dovolila uporabo svojega prevoda v zvezi z zgornjo Baško dolino.

Milko Kos, Srednjeveški urbarji za Slovenijo, Urbarji Slovenskega primorja, 1. del (Tolminski urbar 1377), SAZU 1948

Orts-Repertorium von Triest und Gebiet, Görz, Gradisca und Istrien, Wien 1873, str. 17

France Bezljaj, Krčevine, Slavistična revija 7/1955, str. 1–23

Peter Štih, Tolminsko gospostvo po urbarju iz leta 1598, Goriški letnik 1984, str. 95–115

O GRADBENI PODOBI NEKDANJEGA SAMOSTANA DOMINIKANK V RADLJAH

JOŽE CURK

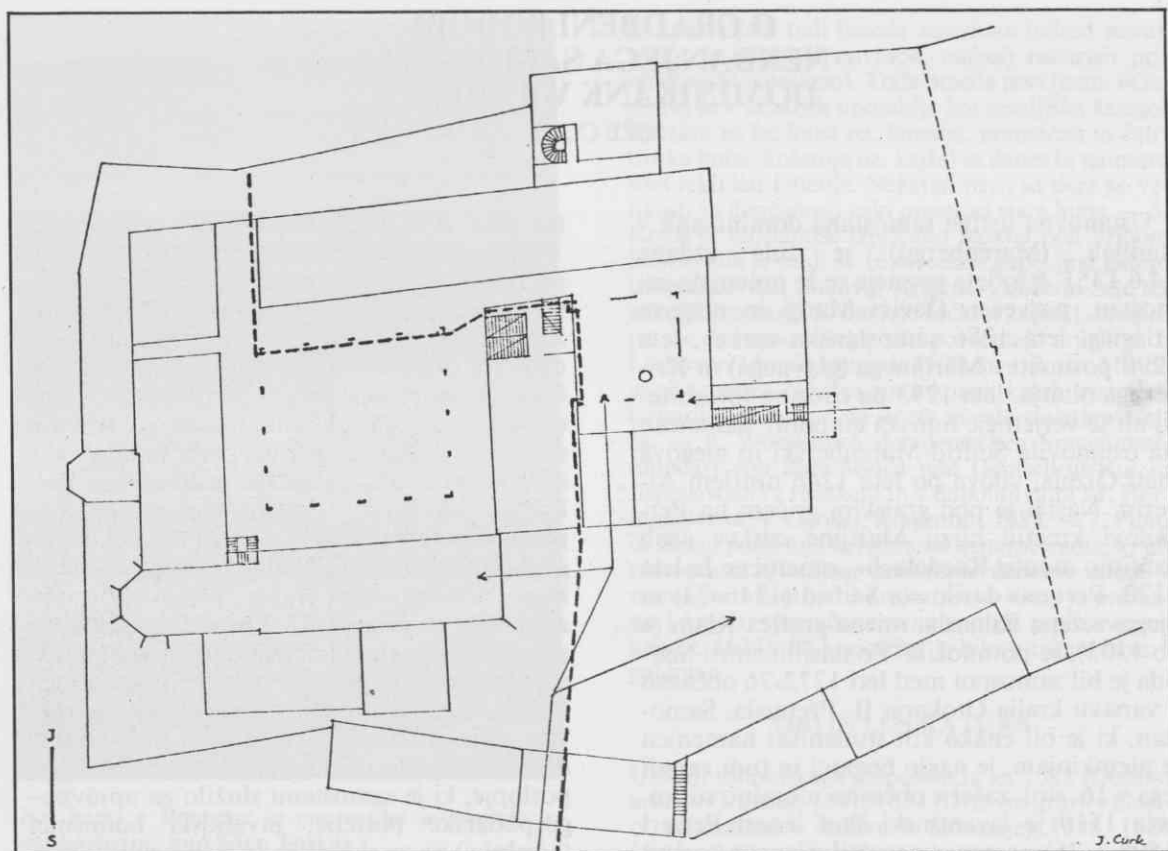
Ustanovna listina samostana dominikank v Radljah (Marenbergu) je bila izdana 24.6.1251, štiri leta pozneje se že omenjata samostan, posvečen Devici Mariji in njegova priorica, leta 1286 samostanska cerkev, leta 1290 postavitve Marijinega (glavnega) in Križevega oltarja, leta 1293 pa chorum (prezbiterij ali še verjetneje nunska empora). Samostan sta ustanovila Seifrid Marenberški in njegova mati Gizela, vdova po leta 1246 umrlem Albertu. Nastal je pod grajskim gričem na Pervanovi kmetiji blizu Marijine cerkve »sub confinio montis Raedelach«, omenjene že leta 1170. Prvotno darilo sta Seifrid (1246–72) in njegova žena Riharda, rojena grofica Klam (+ po 1303), še pomnožila. Po nasilni smrti Seifrida je bil samostan med leti 1272–76 občasno v varstvu kralja Otokarja II. Premisla. Samostan, ki je bil enako kot studeniški namenjen le plemkinjam, je naglo bogatel in tudi zaradi tega v 16. stol. zašel v občasno moralno stisko. Leta 1510 je lavantinski škof lenart Pewel (1508 – 36) na novo posvetil njegovo cerkev in kapelo Janeza Krstnika »in ambitu«. Leta 1582 je pogorela cerkev, med 1584–86 pa še samostan, ki je bil povrh še okraden. Šele z opatico Suzano Schrattebach (1584–1621) so za samostan nastopili boljši časi. Začel se je njegov ponoven vzpon. Leta 1621 so nune kupile 19 fl vredno imetje v Ribnici, leta 1663 vuzeniško gospostvo in Tumersfeld, leta 1669 radeljsko zemljiško gospostvo, leta 1693 so poskusile dobiti še mutski Kienhofen za 7000 gld, a se jim to ni posrečilo. Ker se je gradbeno stanje samostana v teku 1. polovice 17. stoletja poslabšalo, so nune med leti 1649 in 1666 postavile takorekoč nov samostan, ki ga je 1732. poškodovala strela in 1780. požar. Komaj so ga za silo popravile, je bil avgusta 1782 razpuščen. Samostanska poslopja so služila najprej za invalidski zavod, nato v času francoskih vojn kot vojaška bolnišnica, pozneje pa so ga napol podrli, najprej cerkev, nato vzhodni trakt in vzhodni del upravnega poslopja, po letu 1825 pa še prečni trakt. Njegov rusticirani uvozni portal z letnico 1666 so preselili v graščino, ki stoji na zahodnem koncu trga.

O nekdanjem samostanu dominikank pove največ njegov stavbni načrt, ki ga je leta 1784 izdelal inženir kapetan von Schluderbach v zvezi z njegovo predvideno uporabo za invalidski »inštitut« – dejansko hiralnico, ki naj bi premogel 311 postelj in prostore za bolniško osebje. Načrt je prvovrsten vir, ker nam prikazuje stanje samostana takoj po njegovi ukini-

tvi, ko je še obstajala tudi njegova cerkev.

Samostansko jedro sestavljata dvonadstropno poslopje, ki oklepa dve kvadratasti notranji dvorišči, večjega vzhodnega in manjšega zahodnega, ter ob severno stranico vzhodnega dvorišča prislonjena, pravilno orientirana cerkev. To jedro opasuje približno pravokotno obzidje, katerega vzhodna in zahodna stranica sta ravni, južna se razpira proti jugozahodu, severna pa oblikuje topi kot proti severu. Preko vzhodne obzidne črte je molel prvotno 3/8, pozneje ravno sklenjeni oltarni del nekdanjega kapitlja, ki se je nahajal v pritličju vzhodnega samostanskega trakta, preko južne obzidne črte pa je segal 2 x 3 osni dvonadstropni prizidek, ki je slonel ob zahodnem koncu južnega trakta. Na zahodno obzidje, ki je ločevalo samostansko zunanje dvorišče od njegovega vrta, se je prislanjala drvarnica za okoli 300 kl drv, na severno obzidje pa dolgo nadstropno poslopje, ki je samostanu služilo za upravno-gospodarske potrebe, invalidski bolnišnici (hiralnici) pa za skladišča in stanovanja. Skozi to 14-osno poslopje je vodil tudi glavni vhod v samostanski kompleks.

Dvonadstropno samostansko jedro, ki je bilo v celoti 14 x 8 osno, je oblikovalo dve notranji dvorišči, večje vzhodno in manjše zahodno. Prvega je v spodnjih dveh etažah oklepalo s 4-krakima 4-ločnima slopastima arkadnima hodnikoma, v vrhnji etaži, kjer je hodnik potekal po sredini traktov, pa s po 4 sobami, katerih okna so gledala na dvorišče; drugega pa razen na vzhodni strani v vseh treh etažah s trikrakimi dvoločnimi arkadnimi hodniki, ki so se na južni strani povezovali s pomočjo veznega hodnika z arkadnimi hodniki vzhodnega dvorišča. Na zahodno dvorišče je s severa vodil uvozni portal. Z zahoda pa osebni, dostopen skozi vežasto pritličje štirietaznega stolpiča. Tu se je v njegovi veži nanj priključevalo enoramno stopnišče, ki je povezovalo vse tri etaže zahodnega dela samostana, medtem ko je isto funkcijo za vzhodni del samostana opravljalo osrednje dvoramno stopnišče, kombinirano z enoramnim kletnim, nameščeno v prečnem traktu, ki je ločeval obe dvorišči. Načrt je predvideval odstranitev nekdanjega kapiteljskega oltarnega prostora na vzhodni in vzhodnega stolpiča na zahodni strani ter podaljšanje južnega dvonadstropnega 3 x 2-osnega prizidka za nadaljnje 4 osi priti zahodu. Ta prizidek, ki je imel svoje pritlične prostore križno obokane, njegove etaže pa je povezovalo polkrožno stopnišče, bi v podaljšku dobil v vsaki etaži po tri sobe

Samostan dominikank v Radljah (Marenbergu), risal J. Curk

in hodnik z enoramnim stopniščem. Vendar se to ni zgodilo, ker je bil načrt realiziran glede odstranitve, ne pa tudi prizidave novih delov stavbnega objekta.

Posebno pozornost zasluži cerkev, ki je stala ob vzhodni polovici severne samostanske stranice. Presenečajo zlasti njena čista tlorisna razmerja. Pravokotna ladja je imela razmerje 3:1, prezbiterij v obliki dolgega kora pa sta sestavljali dve kvadratasti, križnorebrasto obokani poli in 5/8 zaključek, kar mu je tudi dajalo razmerje približno 3:1. Njeno severno stranico so od četrte ladje do sredine prezbiterija zasedali masivni kvadratasti zvonik in dve pravokotni kapeli s tremi velikimi okni, ki so segala še v drugo etažo. Kapeli, ki sta bili med seboj ter s prezbiterijem in ladjo ločno povezani, sta dejansko predstavljali nekako stransko ladjo, ki je bila na obeh koncih ravno zaključena. Zvonik je bil opremljen z ogalnimi pilastri, vhod vanj pa je bil s severa. Preostalo ladjino severno steno sta spodaj predirali dve manjši okni, zgoraj pa veliko, ki je segalo skozi obe gornji etaži. Zahodna fasada je bila spodaj opremljena s portalom med dvema oknomoma in s poševnim opornikom na ogalu, ki pa ni presegal druge etaže, zgoraj pa z velikim oknom, ki je segalo skozi obe zgornji etaži. Razmestitev oken v severni in zahodni steni govori za obstoj zahodne empore, pa bodisi da je služila kot pevski ali še verjetneje nunski

kor, ki je bil dostopen s križnega hodnika. Ladjina južna stena je imela visoko zgoraj nad pultasto streho prislonega arkadnega križnega hodnika dve okni, od katerih je bilo ohranjeno le še vzhodno. Prezbiterij je prvotno obstopalo šest opornikov in osvetljevalo šest oken, ki so segala skozi vse tri etaže, a je en opornik in eno okno izgubil, ko so prizidali vzhodno kapelo. Ob južno stranico ladje se je naslanjal trietažni severni krak slopastega arkadiranega križnega hodnika, ob južno stranico prezbiterija pa ozko triramno podstrešno stopnišče in križno obokana zakristija z dvema oknomoma v vzhodni steni. Načrt je predvideval ohranitev cerkve s kapelama in zakristijo za potrebe bolnišnice, vzel pa ji je zahodno polovico ladje ter jo z vdolavo dveh stropov spremenil v trietažni prostor, ki ga je v pritličju zasedlo skladišče oblek in posteljnine, v obeh nadstropjih pa bolniški sobi. Ladjino južno steno so predirala v pritličju tri vrata, v prvem nadstropju vrata na pevsko emporo, ki so jo vdela v preostali (vzhodni) del ladje in v prvo bolniško sobo, v drugem nadstropju pa vrata v drugo bolniško sobo in že omenjeno okno, nameščeno nad pultasto streho prislonega križnega hodnika.

Vzhodni trakt sta sestavljali razen zakristije še dve križno obokani sobani, katerih prva se je proti vzhodu zaključevala z že omenjenim, sorazmerno velikim oltarnim prostorom, dru-

Samostan dominikank v Radljah (Marenbergu) v Vischerjevi Topografiji vojvodine Štajerske iz l. 1681

ga pa je imela enako kot zakristija v sredini slop, ki je opiral križni obok. Vse kaže, da je bil prav vzhodni trakt skupaj s cerkvijo še ostanek prvotnega samostanskega jedra iz 2. polovice 13. stoletja. Sistem arkadnih in drugih hodnikov skupaj s tremi stopnišči je samostan povezoval v funkcionalno celoto. Ker je bil južni trakt za dve okenski osi krajši od severnega, njegov prizidek pa se je končeval še za eno os preje, je samostanska zahodna fasada v južni polovici dvakrat stopničasto vskočila, kar je vidno tudi na Vischerjevi veduti iz konca 17. stoletja.

Ta nam podatke načrta vizuelno dopolnjuje. Pogled na samostan je s severozahoda. Njegovo jedro obdaja obzidje, ki oklepa tudi drevesni in vrtni nasad zahodno od njega. Spredaj se širi dolgo nadstropno upravno-gospodarsko poslopje, skozi katerega vodi potlačeno ločni portal na samostansko zunanje dvorišče. Samostan je v celoti dvonadstropen. Ob vzhodni polovici severnega trakta leži cerkev, ki s svojo sedlasto streho presega samostanska poslopja. Ob severni steni ladje stoji zvonik, ki je s pilastrsko arhitekturo razdeljen v tri etaže ter kronan s čebulasto streho. Ob njem stoji 5/8 sklenjena, relativno nizka kapela, ki tlorisno presega zvonik. Sicer je cerkev brez prizidkov, zato kaže ladja razen ogalnega še troje stopnjevanih opornikov in razen dveh pritličnih, polkrožno sklenjenih in enega visoko zašiljenega okna v zahodnem, še dvoje visokih zašiljenih oken v vzhodnem delu severne stene. Prezbiterij s stopnjevano steho ob-

stopajo oporniki, njegova okna pa so polkrožno sklenjena. Glavna (zahodna) fasada ima v svoji osi vhodni portal, pokrit s pultasto strešico, visoko zašiljeno okno in dve lini v strmem trikotnem čelu.

Samostanski kompleks z naslikanimi fasadami kaže zgodnjebaročno lice: etaže dele zidci, ogale poudarjajo ogalniki, okna obrobijo okviri z policami in karnizi, severni (glavni) vhod se kaže kot polkrožno sklenjen portal v pravokotnem, rustično oblikovanem okviru, zahodni vhod pa označuje štiritražen stolpič, katerega vhodna veža se odpira s tremi loki. Ta enotna zgodnjebaročna fasada obdaja severni, zahodni in dvoosni čelni del južnega trakta, medtem ko je triosni čelni del južnega prizidka preprosteje, lahko bi rekli funkcionalno, urejen. Opremljen je namreč z lesenimi ravnimi stopnicami in s podritim lesenim mostovžem v nadstropju. Izza njegove strehe molita stolpiča, pokrita s piramidasto-laternastima strehama. Za samostanom so v ozadju vidni nadstropna spodnja graščina, Kalvarija s križevno fugalno skupino ter strehe trških hiš in župne cerkve izza roba griča, za katerem stoji stari radeljski grad. Veduto je zrisal G.M. Vischer, v baker urezal pa Andrej Trost po letu 1680. Kombinacija vedute s sto let mlajšim načrtom daje veduti večjo verodostojnost, kot bi jo sicer imela, saj se dobro dopolnjujeta. Očitna razlika je le pri cerkvi, ker sta na načrtu vidni ob njej dve kapeli z ravnima stenama, veduta pa kaže le eno kapelo s 5/8 sklepom, ki sega daleč pred zvonik. To pa

po načrtu ni mogoče, ker sega spredaj stoječe upravno-gospodarsko poslopje skoraj do zvonika in prizidanih kapel, ter zato ne pušča dovolj prostora za kako daljšo, 5/8 sklenjeno kapelo. Če sta torej kapeli z načrta nastali šele po letu 1680, je starejša gotska kapela z vedute morala biti precej manjša od njenih naslednic, saj tudi s svojim 5/8 sklepom ni mogla dosti presežati stolpove širine.

Ogled nekdanjega samostana nam navedene ugotovitve dopolni, obenem pa nas seznanja s poraznim gradbenim stanjem njegovih stavb. Predvsem je od samostana ohranjena samo še njegova južna in zahodna polovica, manjkajo pa cerkev z zvonikom in kapelama, kompletna vzhodni in prečni trakt glavnega poslopja ob zahodnem robu zunanjega dvorišča, kompletno obzidje, ter seveda drevesni in vrtni nasadi.

Glavna stavba je dvonadstropna in pokrita z opečno streho, medtem ko je čelna stavba nadstropna in pokrita z eternitno kritino. Gradnja obeh poslopij je sicer prevladujoče kamnita (razen zahodne samostanske fasade), vendar pa je bilo glavno poslopje leta 1941–42, ko so ga predelali v hmeljsko sušilnico, opečno dozidano v vrhnjem nadstropju. Pritličje in večino prvega nadstropja pokrivajo opečni križni in sosvodnički oboki, drugo nadstropje tramasti (zmozični) stropi. Na ohranjenem ometu je še vidna fasadina poslikava, predstavljajoča zidce, »šivane« vogale in okenske okvire. Venčni zidec, ki je le sporadično ohranjen, je preprost, konkaven. Glavno poslopje je v celoti podkleteno. Okna drugega nadstropja na severni in zahodni fasadi imajo kamnite okvire, ostala pa so brez vsakršnih obrob. Od vhodnih portalov je ohranjen le še zahodni. Je kamnit, ušesast, z močno preklado in lunetastim čelom. Od arkadnih hodnikov so ostali le južni krak vzhodnega ter južni, zahodni in severni krak zahodnega dvorišča. Prvega členijo v pritličju 4 loki, v prvem nadstropju 4 bifore z deloma ohranjenimi originalnimi kamnitimi ostenji, v drugem pa opečne iz let 1941–42. Drugi hodnik členijo: v pritličju po dva loka, v prvem nadstropju deloma bifore deloma okna, v drugem pa samo okna. Od porušenega prečnega trakta so vidni zidni nastavki, ki dokazujejo, da se je trakt odpiral z arkadnim hodnikom le na vzhodno, ne pa na zahodno dvorišče, vidni pa so tudi sledovi glavnega samostanskega stopnišča, ki je bilo nameščeno v tem traktu. Kot je vzhodni trakt segal do južne samostanske fasade in jo s tem podaljšal za tri osi svoje širine proti vzhodu, je prečni trakt segal do severne, ki jo je na enak način podaljševal za dve osi proti vzhodu, prav do jugozahodnega ogala cerkvene ladje.

Cerkev je bila pravilno orientirana in preko 28 m dolga. Ladja je merila okoli 16 x 5,4 m, 5/8 sklenjeni dvopolni prezibiterij 9,8 x 3,4

m, debeline fasadne, slavoločne in zaključne stene pa so znašale skupaj 2,4 m. Tlorisno razmerje ladje je bilo 3:1, prezibiterija približno enako. Prezibiterij je bil križno-rebrasto obokan, ladja skoraj gotovo prvotno ravno stropana, od baroka naprej pa obokana. K prednjemu delu prezibiterija se je naslanjal vzhodni samostanski trakt, k zadnjemu in k ladji pa severno krilo križnega hodnika ter stopnišče, ki je vodilo na samostansko in cerkveno podstrešje.

Nadstropno poslopje na severni (vhodni) strani samostana je zalomljenega tlorisa. Stavljajo ga trije deli, ki pa glede nastanka niso daleč vsak sebi. Gre za ozko, prvotno 13, sedaj 10-osno upravno-gospodarsko stavbo, ki premore komaj eno os širine. Manjkajoči vzhodni del je obsegal tudi glavni (uvozni) samostanski portal iz leta 1666, ki je sedaj vzdan v radeljsko graščino. Stavba je pretežno kamnite gradnje ter kaže podoben omet in poslikavo kot glavno samostansko poslopje. Nadstropje osrednjega dela z dvoriščne strani krasi šestločne toskanske stebriščne arkade in naslikana sončna ura z letnico 1694. Pritlični prostori so obokani, nadstropni ravno stropani, kar velja tudi za ozki hodnik, ki povezuje zahodno polovico poslopja, medtem ko vzhodno sistem efiladnih prehodov. Od pomožnih stavb in samostanskega obzidja ni ohranjenega ničesar. Ker ni več cerkve in pritličnega dela vzhodnega samostanskega trakta, seveda tudi ni več ohranjenega poznoromanskega jedra samostana, ki je v preostalih stavbah v celoti iz 17. stoletja, zlasti iz njegove 3. četrtine, ko je samostan dobil podobo, kot nam jo kaže Vischer v svoji veduti iz okoli leta 1680.

Povzetek: med mendikantskimi pridigarškimi redovi so bili za razvoj samostanske arhitekture zlasti pomembni dominikanci, ki so v 13. stoletju na Slovenskem Štajerskem ustanovili tri samostane: na Ptujju 1230, v Studenicah 1239 in na Radljah (v Marenbergu) 1251. Njim gre predvsem zasluga, da so kot prvi pri nas uveljavili importirani tip italijanske pridigarske cerkve z ladjinim tlorisom 3:1 in s kvadrastim (ali pravokotnim) prezibiterijem. Pri svojem prvem samostanu na Ptujju so prvotno cerkev iz let 1230–35 sredi stoletja (pred 1255) dopolnili s prezibiterijem v obliki francoskega dolgega kora, na začetku 14. stoletja pa so njeno ladjo z vzdavo drugega slavoloka (po funkciji nekakega letnerja) skrajšali na razmerje 2,6 : 1. Njihov prvotno kljukasti nadstropni samostan (z vzhodnim in južnim traktom) so že v 1. polovici 14. stoletja s prizidavo zahodnega trakta sklenili in s tem samostan navzven gradbeno zaprli, čeprav je ta trakt segal pred cerkveno fasado. Samostan dominikank v Studenicah, katerega podkvasto nadstropno poslopje (ohranjen je samo še zahodni trakt) je nastalo do sredine 13. stoletja,

hrani cerkev, ki je dvofaznega nastanka. Prvo fazo predstavlja ladja, ki je še ostanek prvotne hospitalske cerkve Marijinega oznanjenja iz okoli 1235, drugo fazo pa pravokoten prezbitrij tlorisnega razmerja 2:1 (pokrit z 2 kvadratstima križnorebrasto obokanima polama, vendar brez 5/8 zaključka) in zahodna nunska empora, ki sta bila ladji prizidana med 1260–77, ko je bila cerkev posvečena. S prizidavo empure se je ladijina prostornina funkcionalno (ne pa prostorsko celovito) podaljšala do tradicionalnega prostorskega razmerja 3:1, ki je veljal za cerkve starejših dominikanskih samostanov.

Dominikanke v Radljah, ki so svoj samostan zgradile po sredini 13. stoletja, so bile naprednejše od onih v Studenicah. Njihova ravno krita ladja je sicer še vztrajala pri tradicionalnem tlorisnem razmerju 3:1, zato pa je prezbitrij že imel obliko dolgega kora, sestavljenega iz dveh kvadratstih križnorebrastih obočnih pol in 5/8 zaključka. Nanj se je z južne strani naslanjal samostanov vzhodni trakt s štirimi prostori v pritličju, med njimi je bil kapitelj, katerega poligonalno sklenjeni oltarni prostor je molel daleč pred njega. Tudi pri tem samostanu je enako kot pri ostalih dveh (v Studenicah le občasno) segal zahodni trakt pred cerkveno fasado, s katero sta se stikala z notranjima ogaloma. Vse kaže, da so se redovnice enako kot v Studenicah, najprej zadovoljile s prvotno Marijino cerkvijo, omenjeno 7.9.1170 »sub confinio montis Raedelach«,

blizu katere so se naselile in jo šele v teku 2. polovice stoletja zamenjale z novo, samostansko, ohranile pa njen patrocinijski. Po tlorisnih razmerjih sodeč, so najprej zgradile ladjo in nato prezbitrij, vse pa govori za njeno razvojno stopnjo med ptujsko dominikansko in minoritsko cerkvijo, torej za čas med okoli 1255 in 1285. Teoretično bi bilo seveda tudi mogoče, da je nastala na enak način, kot ona v Studenicah, to je, da so redovnice prvotno cerkev le povečale s tem, da so ji podaljšale ladjo za dolžino zahodne empure in prizidale prezbitrij v obliki dolgega kora. V vsakem primeru pa je šlo za stilnorazvojno pomembno poznoromansko/zgodnjegotsko arhitekturo, v kateri je vdova Riharda decembra 1290 dala postaviti Marijin in Križev oltar. Ker smo jo na žalost pred okoli 180 leti zgubili, jo lahko rekonstruiramo le teoretično na osnovi ohranjenega tlorisa iz leta 1784 in Vischerjeve vedute iz okoli leta 1680.

VIRI IN LITERATURA

Inženir von Schluderbach: načrt ukinjenega samostana dominikank iz leta 1784, Štajerski deželni arhiv, Gradec. — G.M. Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae*, Gradec 1681, CZ Ljubljana 1971, slika 65. — Ignacij Orožen, *Bistum und Diözese Lavant I.* Maribor 1875, p. 92–105 in 598–600. — Pavel Blaznik, *Historična topografija slov. Štajerske in jugoslov. dela Koroške do leta 1500*, I., p. 467–479 in II. P. 193–194, Maribor 1986 in 1988. — Radlje skozi čas, zbornik, Radlje 1983.

LJUBLJANSKE STEKLARNE IN NJIHOVI IZDELKI V 16. STOLETJU

MATEJA KOS

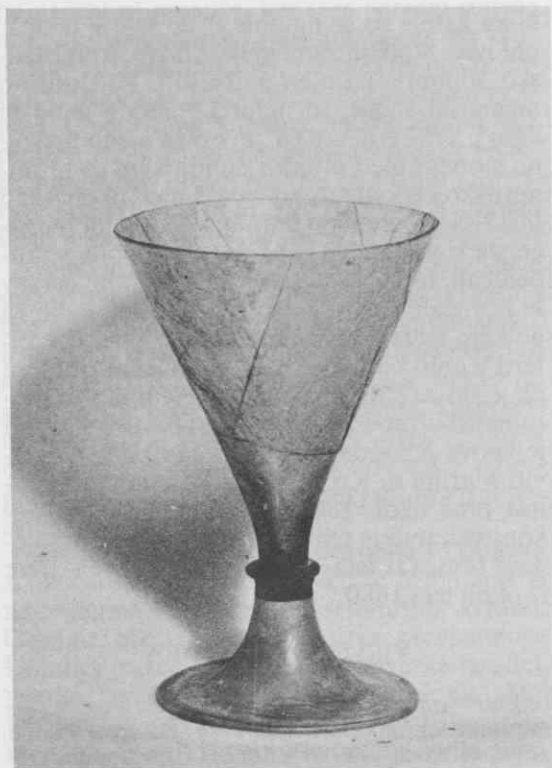
Pričujoči prispevek je nastal na podlagi nekaterih novih virov, ki dodatno osvetljujejo dogajanja na področju steklarstva v Ljubljani v 16. stoletju. Pri tem sta zlasti ključna testament Kristofa Prunerja, ljubljanskega steklarja, z dne 10. julija 1563 in popis stekla in ostale zaloge po dedičih pokojnega Kristofa Prunerja na Fužinah – Fužine, popis stekla 2. februarja 1564.¹

Da bi lahko pravilno ovrednotili novosti, ki jih prinašata oba dokumenta, si moramo najprej ogledati nekaj znanih dejstev iz delovanja ljubljanskih steklarn (lastniki, izdelki ipd.) ter beneških steklarn nasploh.²

Kdaj natančno se je začel razcvet beneškega steklarstva, ni z gotovostjo dokumentirano.

Vsekakor pa so beneški steklarji – nanje so vplivali tako tradicija rimskega stekla kot tudi vrhunski dosežki Vzhoda, na primer Aleksandrije, Sirije ipd. – virtuožno obvladali stare tehnike oblikovanja in krašenja stekla. Vendar pa je njihov najpomembnejši prispevek k zgodovini evropskega steklarstva odkritje kristalnočiste, prozorne, brezbarvne steklene mase, t.j. tako imenovani beneški *cristallo* (verjetno odkrit okrog leta 1455 v delavnici mojstra Angela Barovierja).

Glede na vedno širše vplivno področje beneškega steklarstva, ki ni imelo konkurence pri izdelovanju kristalnega stekla in je pomenilo protiutež lokalnim delavnicam, izhajajočim iz ostankov rimske tradicije, lahko teda-

Kelih s prstanasto nogo, pihano brezbarvno steklo z irisom, najden pri arheoloških izkopavanjih na dvorišču SAZU, 16. stoletje, Narodni muzej

nje obrate na področju vse Evrope razdelimo na dve skupini: na tiste, ki so izdelovali t. i. »beneško steklo« (a façon de Venise) in so kot eno bistvenih sestavin uporabljali sodo, dobljeno iz pepela obmorskih rastlin, Benetke pa so posnemali tudi v formalnem smislu, in na tiste, ki so namesto sode uporabljali pepel gozdnih rastlin, zaradi česar so nastajali zlasti na področjih, poraslih z velikimi gozdovi in so izdelovali rahlo obarvano steklo (masa je vsebovala sledi kovinskih – zlasti železnih – oksidov), ter tako formalno nadaljevali tradicijo zgodnjerednjeveških steklarn Bližnjega Vzhoda.

Že v 13. stoletju so morali zaradi velike nevarnosti požarov vsi steklarji svoje delavnice prenesti iz Benetk na otok Murano v beneški laguni; od tod naziv muranski steklarji. Njihova najstrože varovana skrivnost je bil recept za kristalno steklo. Da ne bi prišlo do izdaj zaradi lakomnosti ali česa podobnega, je bilo muranskim steklarjem od leta 1445 naprej pod smrtno kaznijo prepovedano odhajati z otoka. Zelo stroge kazni pa so bile namenjene tudi njihovim družinam.

Na kratko moram povzeti tudi značilnosti muranskega srednjeveškega in renesančnega stekla. Poleg znanega filigranskega stekla in stekla, ki je s svojimi značilnostmi skušalo posnemati drage in poldrage kamne (med drugimi so bili zelo priljubljeni vetri a girasol, ki

so dobili ime po belkastem prosojnem dragem kamnu, ki pri direktni svetlobi dobi rožnat nadih), so bili tu še stekleni izdelki, ki so jih pozlatili ali jih poslikali z emajlnimi barvami. Pri tem so se popolnoma podredili okusu naročnikov, zato so lahko do najmanjših nadržnosti posneli tudi izdelke gozdnih steklarn, izdelovali pa so tudi tako imenovane bokale z grbi (dežel, vladarjev, pokrajin, plemiških družin), itd. Med njihove izdelke so na primer sodili inghestere tedesche (angsterji – steklenice z zavitim vratovoma za kis in olje), bochali da Corfu, bochali da Milan, na zalogi pa so imeli tudi kozarce z dvojnimi habburškim orlom, ipd.³

Zaradi donosnosti te obrti so začele tudi v Srednji Evropi nastajati steklarne, ki so izdelovale steklo na beneški način. Katera je bila prva, še ni dokončno pojasnjeno. Nekateri, npr. Hugh Tait (iz Britanskega muzeja v Londonu),⁴ dajejo nesporno prednost steklarni na Dunaju, ki jo je leta 1486 ustanovil Nicolas Walch, medtem ko znani zgodovinar stekla Paul W. Roth⁵ in nemška raziskovalca Rudolf von Strasser in Walter Spiegel⁶ dajejo nesporno prednost – ljubljanski steklarni. Njihov skupni argument je, da so na Dunaju izdelovali gozdno in ne beneško steklo. Naslednja pomembna steklarna, ki je nadvomno vplivala na proizvodnjo stekla tudi na Kranjskem, je leta 1534 ustanovljeni obrat Wolfgang Vitla v Hallu na Tirolskem, kraljevska steklarna v Innsbrucku pa je z delom pričela leta 1570.

Historiat ljubljanskih steklarn je približno takšen:⁷ prva steklarna je obratovala znotraj mestnega obzidja. Njena lastnika in ustanovitelja sta bila Andrej Dolenik in ljubljanski lekarnar Zoan Francisco Catanio. Že leta 1526 sta prejela privilegij za izdelovanje stekla na beneški način na Kranjskem (po nekaterih virih na Notranjeavstrijskem)⁸ za dobo dvajsetih let. Po podatkih, ki jih po A. Gasparettu navaja F. Gestrin, omenja pa ta podatek tudi V. Valenčič, brez navedbe vira ga citira tudi Minařik, je med letoma 1527 in 1541 v Ljubljani delovalo kar 14 muranskih (torej beneških) steklarjev. Ta obrat sta finančno podpirala Vid Khisl in Janž Weilhamer in ga leta 1541 tudi kupila.

Več podatkov kaže na to, da sta ta dva že prej imela steklarno v Fužinah. Zaradi odlične lege ob vodi je bil ta kraj za vsakršno obrt, ki je potrebovala vodni pogon, nadvse primeren (to dokazuje tudi veliko število mlinov, ista lastnika pa sta prav tam imela fužino bakra, kjer naj bi bilo zaposlenih 15 italijanskih delavcev)⁹. Verjetno govori prav o tej drugi steklarni zapis, da sta imela omenjena lastnika spor z Wolfgangom Vitlom, lastnikom obrata iz Halla. Šlo je za zaplembo večjega tovara pepela.

Po Vidovi smrti je bivšo Dolenikovo in Ca-

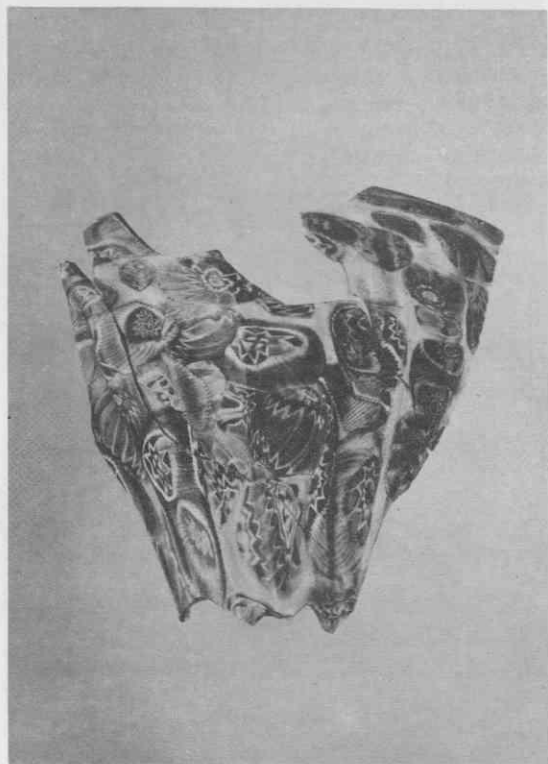
tanijevo steklaro prevzel njegov sin Janž (Hans). Tudi ta je še vedno uveljavljal prej omenjeni privilegij, saj je leta 1547 prestregel transport sode za radgonskega meščana Antona Markusa. 21. 2. 1572 je Khisl prejel še en privilegij: brez njegovega privoljenja ali privoljenja njegovih dedičev ne more nihče ustanoviti steklarne. Prav ta obrat pa je imel nekaj časa v najemu Krištof Pruner.

V Ljubljani pa je delovala še ena steklarina: okrog leta 1570 jo je ustanovil Adam Moscon in jo morda že naslednje leto (ali vsaj leta 1573) prodal Petru Andrianu. V maju 1581 mu je Janž Khisl to steklaro zasegel in se pri tem skliceval na svoj monopoli. Skozi različne roke je nato obrat ob koncu 16. stoletja prišel do ljubljanskega lekarnarja Paula Cirianija (ta naj bi sodo zaradi beneškega monopola tiho-tapil iz španskega Alicanteja – nekoč so mu zaplenili velik tovor), ki je leta 1626 zaprosil za obnovitev privilegija. S prekinitvami naj bi steklarina delala vse do leta 1713, torej še v času, ko so pri nas izdelovali steklo že v drugi steklarini – pri samostanu Žiče.

V Ljubljani pa je delovalo še več steklarjev, ki pa so bili najverjetneje specializirani na izdelovanje okenskih stekel in pihancev (»okroglic«). Tako najdemo za leto 1582¹⁰ pri mojstru steklarju Jakobu Steyrerju opombo, da je 28. oktobra napravil okna in vrata na hiši, kjer so bivali mestni piskači, v zadnjih desetletjih stoletja pa sta za stekla na oknih in vratih ljubljanskih hiš skrbela še steklarska mojstra Janez Gregorčič in Jakob Lusner.

Krištof Pruner, najemnik steklarne Janža Khisla v Fužinah, je med svojo usodno boleznijo napravil testament, ki nosi datum 10. julij 1563. V njem ocenjuje zalogo stekla na 1600 gl. Dediče prosi, naj bi steklarina delala še do konca leta, da bi lahko porabili zaloge lesa, pepela ipd., nato naj žena in izvršitelji oporoke ob novem letu steklaro v redu predajo gospodu Khislu in mu izplačajo preostalo najemnino.

V Popisu stekla in ostale zaloge po dedičih pokojnega Krištofa Prunerja na Fužinah z dne 2.2.1564 najdemo naslednje predmete: piferi khelich, khalesi khelich, gatti dopel khelich, khavatini khelich, crowattini piculi, pivetti khelich, ungereschi khelich, francossini khelich, cholbain comuni der grosseren, pivetti streti der klainen khelich, khlain quattromissi, khlain gropiolozzi, der grossen gropiolozzi, urinailli, thazi und gemallte schissl auch platlen ubergelt und ausweisene arbeit, allerlei glosser auss weisser arbeit sambt denn grossen cholani, khelichen mit goldt ..... Gre torej za različne vrste kelihov, ki so bili posebnost tedanjega beneškega steklarstva: ausweisene arbeit ali auss weisser arbeit pomeni belo (opalno) neprosojno steklo, ki je bilo prav tako beneška posebnost, izraz poslikane skleda (gemallte schissl) pa označuje emajlno

Fragment stekla millefiori, najden pri kopanju temeljev za novo župnišče v Mengšu, 16. stoletje, Narodni muzej

vžgano poslikavo. V seznamu najdemo tudi zlatene posode, zanimivi pa so tudi t.i. gropiolozzi (izraz verjetno označuje kozarce z napojnimi jagodami, ki so jih izdelovali po vzoru gozdnih steklarov).

Ta seznam nam omogoča, da v novi luči pretehtamo predmete, ki jih hranita Narodni in Mestni muzej v Ljubljani. Večina jih je bila najdena med arheološkimi izkopavanji – najnovejši na ljubljanskem gradu, sicer pa še v Salendrovi ulici, v Špitalski (Stritarjevi) ulici in pri tovarni Šumi. Med njimi so res različni kelih z različno oblikovanimi kupami in nodusi nekateri tudi v obliki levje glave,¹¹ med fragmenti pa najdemo še najrazličnejše druge posode (steklenice s prekrizanimi in ukrivljenimi vratovi, različne druge oblike kozarcev, npr. preproste meigeleine ipd.) Posebej moram omeniti čašo ježevko iz prozornega stekla (Narodni muzej, inv. št. 2660) – torej tako imenovani »gropiolosok«.

Gotovo se nam ob tem zastavlja problem provenience vsega našega ostalega poznosrednjeveškega in zgodnjerenesančnega stekla. O tem vemo le, da se je v Ljubljano priselil nürnberški steklar Roth, ki je morda s seboj prinesel obe poslikani stekleni grbovni plošči, ki ju hrani Narodni muzej.¹² Kaj je z vsemi drugimi predmeti, od katerih so nekateri tudi pozlačeni in poslikani z emajlnimi barvami, pa bodo pokazale nadaljne raziskave.

Dve nogi kelihov z značilnim motivom levje glave, v kalup pihano steklo, nahajališče neznano, Narodni muzej

Tu pa moram opozoriti še na nejasnosti v zvezi z ljubljanskim steklarnami. Žal nisem mogla preveriti vira (tj. dela A. Gasparetta) o 14 steklarjih z Murana. Da je to v resnici ogromno število (smrtna kazen, grožnje sorodnikom), čeprav naj bi ti steklarji v Ljubljani delali v obdobju skoraj dvajsetih let, naj pojasnim na primeru Halla na Tirolskem. Za to steklarstvo je prav tako znano, da so v njej delali Italijani, le da ne z Murana, ampak iz Altara pri Genovi, iz kraja, ki je prav tako slovel po steklarskih spretnostih, a ni imel zaščitnih ukrepov proti potovanju svojih steklarjev. V 15. stoletju so bili njihovi izdelki na enaki ravni kot beneški. Znano je, da so steklarji, tako kot drugi obrtniki, mnogo potovali in prenašali svoje znanje iz ene steklarne v drugo. Tako Strasser in Spiegel v svojem delu navajata, da so npr. delavci iz Halla delali tudi na Dunaju, med potjo na Dunaj pa naj bi se v Ljubljani ustavila dva odlična nürnberska emajlna slikarja na steklo Albrecht Glockenthon in Augustin Hirschvogel, česar pa ljubljanski viri iz 16. stoletja še niso ne potrdili ne ovrgli.

Vsekakor vse povedano kaže na izredno visoko raven oblikovanja stekla v Ljubljani, na raven, ki je primerljiva z najboljšimi steklarnami, delujočimi v tedanji Evropi – seveda z izjemo samih Benetk. Na to kaže tudi popis zapuščine pokojnega trgovca s steklom Hansa Schweigerja iz Ivnika (Eibiswald).¹³ Med steklenimi izdelki so naštetih visoko kvalitetni predmeti: beli pokali s pokrovom, rezani in poslikani pokali, itd. Roth opozarja, da alpske gozdne steklarne v tem času še niso bile sposobne takšnih izdelkov. Ker je transportna pot od Benetk do Ivnika dolga in za lokalnega trgovca morda tudi draga, domneva kot kraj nastanka teh predmetov Ljubljano.

O visoki kvaliteti ljubljanskih steklarn pa pišeta tudi Strasser in Spiegel,¹⁴ ko bogato poslikani pokal rodbin Dürr in Puchheim pripisujeta ljubljanskim obratom iz časa okrog 1540.

OPOMBE:

1. Arhiv R Slovenije, Test. grupa I, Lit. P, št. 7, Vic.A., škatla 88, I/50, lit.K. Nanju me je prijazno opozorila Maja Žvanut, ki ju je tudi transkribirala. — 2. Najnovejše delo, ki obravnava tudi to področje, je knjiga Ferda Gestrina, Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem, Ljubljana 1991, str. 210–211; sicer pa so o tem pisali tudi Vlado Valenčič, Še nekaj steklarn na Kranjskem, Kronika V/2, Ljubljana 1957, str. 61–68 in Franc Minarik, Pohorske steklarne, Maribor 1966, str. 119–20, Paul W. Roth, Die Glasezeugung in der Steiermark von den Anfängen bis 1913, Graz 1976, str. 39; še iz prejšnjega stoletja pa datirata študiji Alfonsa Müllnerja v Argu Zeitschrift für krainische Landeskunde, Nr.2, Laibach 1898, str. 21 in Simona Rutarja, Glashütte des Hans Khisl zu Khaltensprunn 1572,

Mitteilungen des Musealvereins von Krain, 1895, str. 153. — 3. Prim.: Franz Adrian Dreier, Venezianische Gläser und facon de Venise. Berlin 1989, str. 7. — 4. Hugh Tait, Venezianisches Glas, Dortmund 1982, str. 73. — 5. Ibid., str. 39. — 6. Rudolf von Strasser, Walter Spiegel, Dekoriertes Glas. Renaissance bis Biedermeier. Meister und Werkstätten. München, 1989, str. 12. — 7. Prim.: Gestrin, Valenčič, Rutar, Müllner, Roth: citirana dela. — 8. Prim.: Roth, op. cit. — 9. Prim. Sergij Vilfan et al., Ljubljanski trgovski knjigi iz prve polovice 16. stoletja. Ljubljana 1986 (Zbirka SAZU: Viri za zgodovino

vino Slovencev, št. 8) – poglavje Odlomek memorijala trgovske družbe Kisl – Weilhamer, str. 37. — 10. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Reg. I, F. 52, f. 184. — 11. Enega skoraj popolnoma ohranjenega hrani ljubljanski Mestni muzej, več posameznih nog z ostanki kup kelihov z levjo glavo pa je v Narodnem muzeju. — 12. Slikana grbovna plošča Barbare Alt, žene Marxa Tenna v Salzburgu, dat. 1544, inv. št. 1950 in slikana grbovna plošča Katerine Ligsaltz in Barbare Alt, žena Marxa Tenna v Salzburgu, dat. 1546, inv. št. 1949. — 13. Prim., Roth, op. cit. — 14. ibid., str. 166, Kat. št. 8.

POKOPALIŠČE PRI SV. ELIZABETI V ŠPITALSKI ULICI V LJUBLJANI

VIDA STARE

Tam, kjer je danes široka in ravna Stritarjeva ulica, ki povezuje Tromostovje z Mestnim trgom pred Magistratom, je bila do leta 1906 Špitalska ulica (Spitalgasse). Ta je vijugasto povezovala trg pred Magistratom s spodnjim ali Francovim mostom (od leta 1842). Še prej, v 14., 15. in poznejših stoletjih pa se je končala ob Špitalskih vratih, ki so bila do leta 1786 pred današnjim Tromostovjem.

Na prostoru današnje Kresije je do potresa leta 1895 stalo veliko poslopje nekdanjega meščanskega špitala, pri katerem je bila do leta 1831 cerkev sv. Elizabete. Ker je potres poslopje špitala močno poškodoval, da ga ni bilo več vredno popravljati, so se mestni očetje odločili, da bodo stavbo porušili in na njenem mestu sezidali novo sodobno zgradbo. Ob rušenju in kopanju temeljev za novo zgradbo so našli na ostanke starejših tlorisov in na pokopališče nekdanje cerkve sv. Elizabete.

Zgodovina meščanskega špitala in cerkve sv. Elizabete

1343 ali 1345 je bil ustanovljen meščanski špital (Burgerspital).

Ustanovila naj bi ga ogrska kraljica Elizabeta, hči poljskega kralja Vlastislava, vdova po ogrskem kralju Karlu Robertu Anžuvincu, ko je potovala skozi Ljubljano v Italijo.

O ustanoviteljici špitala si zgodovinarji niso enotni. Tako npr. Milko Kos celo meni, da je špital ustanovila neka druga oseba, morda sveta Elizabeta, kateri je bila posvečena cerkev. Tudi ta Elizabeta je bila ogrskega rodu in hči ogrskega kralja, le živela je sto let prej. Špital se namreč v nekih zanesljivih virih

omenja že 20 let pred prihodom ogrske kraljice v Ljubljano. (Kos, 1955,22)

1382 ali 1386 Ves predel špitala skupaj z leseno cerkvijo je pogorel. O tem je pričala tudi debela plast žganine, ki so jo našli, ko so bila tu v letu 1897/98 arheološka izkopavanja. O tem požaru poročajo že Valvazor, Vrhovec in Kos, ki pa navaja napačno letnico požara, ko navaja Valvazorja – verjetno tiskarska napaka. (Kos,1955,23)

1444 Cerkev sv. Elizabete so verjetno ponovno sezidali že nekaj pred tem letom.

V tem letu se namreč omenja dar cesarja Ferdinanda IV (v funtih dunajskih vinarjev), ki naj bi ga dobil kaplan špitalske cerkve kot plačilo za priboljšek, ker mora obiskovati zelo veliko bolnikov v mestu. V tem letu je v prenovljeni cerkvi že maša. (Vrhovec, 1898)

1462 Cerkev sv. Elizabete je bila zelo obiskovana in cenjena. Tu se opravljajo tudi velike maše, ki jih berejo tudi frančiškani, kapucini, avguštinci in bosonogi avguštinci. (Vrhovec, 1898, 32)

1465 ali 1469 Plemenitaš Lainitz je prepustil špitalu desetino od svojih v Dragomlju in pri sv. Pavlu v mengeški fari ležečih hub. (Steska 1854,25; Vrhovec 1898,7)

1468 Ljubljanski meščan in vodja špitala Widok (po Kosu Matko Vidic) je dal v cerkvi sv. Elizabete sezidati kapelico. (Tomaschek 1863,88; Vrhovec 1898,29; Kos 1955,23)

1479 Škof Žiga pl. Lamberg je podelil mesto

kaplana od magistrata predlaganemu Juriju Mumingerju. Patronat nad špitalom je imel namreč magistrat, ki je zato tudi predlagal kaplana špitalske cerkve. (Vrhovec 1898,32)

1507 B. Lazarin, deželni davkar za Istro in Kranjsko, je podaril špitalski cerkvi pet kmetij. Zato naj bi opravili zanj vsako leto toliko maš, kolikor ima funt vinarjev, na dan sv. Elizabete pa še slovesno mašo. Takrat naj bi obdarovali tudi reveže v špitalu. (Steska 1854,25; Vrhovec 1898,32)

1511 V hudem potresu naj bi bila porušena tudi špitalska cerkev, ki so jo po tem letu zgradili na novo v povečani obliki. To meni A. Müllner na podlagi izkopavanja v letu 1897. (Müllner, V/4, 1897,63)

1515 J. Perken je daroval špitalu tretji del desetine od svojih kmetij v Iški vasi. Zato naj se bere vsako leto po ena maša in naj gori pred oltarjem sv. Katarine v špitalski cerkvi večna luč. (Vrhovec 1898,7)

1518 Kaplan bratovščine rožnega venca J. Slavanč je daroval 100 funtov črnih vinarjev, eno njivo in travnik za to, da se poje v špitalski cerkvi vsako soboto, vsak Marijin praznik, v postu pa vsak dan Salve Regina. Ob enem še vsako leto šest maš, ena med njimi se mora peti. (Steska 1854,26; Vrhovec 1898,8)

1533 M. Ostergar je daroval 100 ogrskih goldinarjev v namen, da se bere vsak petek maša pri oltarju sv. Katarine. (Steska 1854,26; Vrhovec 1898,89)

1555 Ljubljanski prošt R. Kupelnik je podaril špitalu desetino od svojih kmetij pri Zalogu, predvsem kot prispevek za boljšo hrano revežev. Za to naj se vsako leto opravi slovesna maša in na ta dan dobi vsak oskrbovanec merico vina. (Steska, 1854,26)

1564 V tem času je v Ljubljani razsajala kuga. Ko se je bolezen pomirila, so plemiči poklicali k cerkvi sv. Elizabete Primoža Trubarja, ki je potem tu pridigal. Protestantje so cerkev proglasili za svojo in so jo imeli v svojih rokah celih 50 let. (Valvasor 1689; Vrhovec 1898,34)

1575 V cerkvi sv. Elizabete so pokopavali protestanske plemiče. V Spindlerjevi mrliški knjigi za čas 1580–1587 je navedenih 10 pokopanih protestantov. Verjetno jih je bilo pokopanih več, saj Dolničar (Thalnitscher) v svojem Cypressus Labacencis navaja še šest imen. 22.9. t.l. so tu pokopali z velikimi častmi kranjskega deželnega glavarja, vrhovnega polveljnika Vojne krajine in podpornika prote-

stantskega gibanja Herberta VIII. Turjaškega, ki je padel v bojih s Turki pri Budačkem. Ob pogrebu je imel pogrebno pridigo protestantski superintendent Krištof Spindler. (Spindler 1575)

V cerkvi pokopani plemiči so imeli tudi nagrobne plošče, o katerih poročata Dolničar in Valvasor.

Razen nagrobne plošče Jošta Gallenberga, ki je danes vzdana v župni cerkvi uršulinskega samostana v Mekinjah (tja so jo prenesli 24.9.1772), so ostale zaenkrat izgubljene. (Valvasor 1689; Thalnitscher (Dolničar) 1688, Radisc 1862,342; Rutar 1895,261; Müllner V/2–1897,30; I. Steklasa 1898,120; Vrhovec 1898,37)

1599 Po prizadevanju Tomaža Hrena je nadvojvoda Ferdinand izdal 30.10. t.l. ukaz o izgonu protestantov »še isti dan«. Ti morajo zapustiti Ljubljano in v treh dneh tudi deželo. (Vrhovec 1898,37)

1600 Škof Hren je nasilno vstopil v cerkev sv. Elizabete, razbil krstni kamen in raztrgal protestantske verske knjige. Cerkev je proglasil za katoliško. (Vrhovec, 1898,38)

1601 Ko so protestante izgnali, je bil v cerkvi sv. Elizabete zopet kaplan. Cerkev so svečano posvetili in ob tem je bilo tudi slavnostno kosilo na magistratu. (Vrhovec, 1898,39)

1633 Škof Scarlichi je sporočil papežu v Rim, da se v cerkvi sv. Elizabete mašuje trikrat na teden. (Vrhovec, 1898,45)

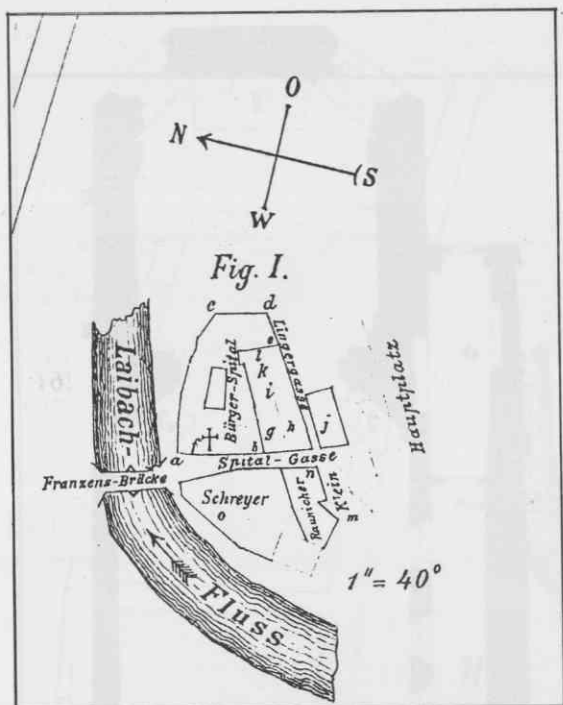
1637 Max Wütz je podaril več premoženja, da se vsake kvatre bereta 2 maši v cerkvi in se razdeli hrana med špitalske reveže (100 hlebov kruha in 100 mernic vina). (Steska, 1854,26; Vrhovec, 1898,7)

1650 V cerkvi sv. Elizabete je zopet služba božja ob praznikih. Mašo berejo razni menihi. (Vrhovec, 1898,45)

1455–1719 Živel je G. Thalnitscher (Dolničar), ki je še videl nagrobnike pokopanih protestantskih plemičev v cerkvi sv. Elizabete. (Thalnitscher 1688)

1666 Mesto špitalskega kaplana je bilo zelo pomembno in iskano. Mesto je podeljeval magistrat. Tega leta je to mesto obljubil M. Savjovicu, ki pa ga ni zasedel (morda je umrl). Dobil ga je Lorenc Breskvar. (Vrhovec, 1898,32)

To leto je prosil duhovnik Adam Weiss, da bi lahko opravil novo mašo v špitalski cerkvi. To je bila posebna čast, ki so jo zaključili navadno s slovesnim kosilom na magistratu. (Vrhovec, 1898,31)

Schreiberjev načrt in situacija meščanskega špitala s cerkvijo sv. Elizabete iz leta 1831, po A. Müllnerju, V-3,1897

1678 Škofov generalni vikar je opravil slovesno mašo na dan Sv.Elizabete. (Vrhovec, 1898,47)

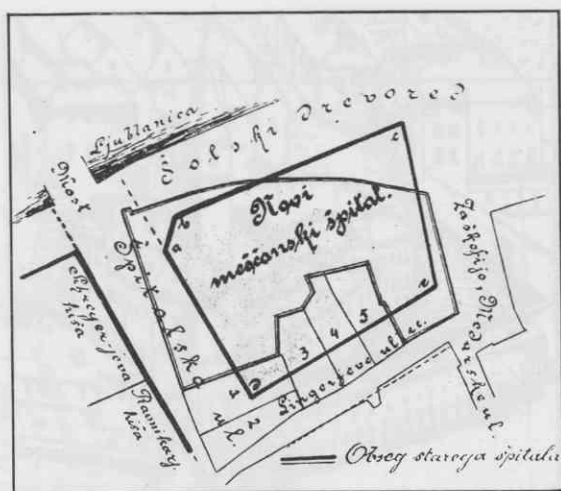
1707 Ob cerkvenih praznikih so postavili v Špitalski ulici pri cerkvi sv.Elizabete mlaj. Tega leta jih je bilo kar 15! (Vrhovec, 1898,47)

1771 Marija Terezija je izdala ukaz, naj se ubožci preselijo iz cesarskega v meščanski špital. Meščanski špital so morali v ta namen popraviti in prezidati. Zato so odprodali vso lastnino špitala za 51.250 gld. Stroški prezidave so znašali 19.479 gld, h katerim je cesarica iz svojega prispevala 2000 gld. Pri magistratu so odpravili mesto kaplana za špitalsko cerkev. (Vrhovec,1898,89,91)

1772 Iz cerkve sv.Elizabete prenesejo nagrobnik J.Gallenberga v samostan Mekinje. (Stele, 1929,269)

Verjetno odstranijo tudi druge spomenike, ki sta jih videla še Valvasor in Thalnitscher. Kje so zdaj, se zaenkrat ne ve.

1773 Končana je bila regulacija in razširitev špitala s priključitvijo sosednjih hiš. Obnavljajo tudi sv. Elizabeto. Zidovja niso podrli, notranjščino so le prebelili in počistili. Nekoliko tudi prezidajo. (Vrhovec, 1898,88) Morda so tega leta tudi obnavljali tlak (?).

Načrt obnove meščanskega špitala v letu 1831, po Vrhovcu, 1898

1775 V meščanskem špitalu so zdaj združene vse ubožne ustanove. (Vrhovec, 1898,90)

1778 Prezidava in obnova cerkve je končana s posvetitvijo cerkve na belo nedeljo. Obred je opravil škof Herberstein. (Vrhovec, 1898,89)

1786 Podrli so špitalska vrata, ki so se tiščala stavbe na SZ vogalu. (Vrhovec,1898,88)

1787 Do tega leta so opravljali službo božjo v prezidani cerkvi Sv.Elizabete frančiškani. Ti so učili tudi verouk v slovenskem jeziku, h kateremu so prihajali razen špitalskih tudi otroci iz cesarskega špitala, ki so bili sem preseljeni po letu 1771.

Ustanovljen je bil glavni ubožni sklad. Oskrbovanci imajo še prosto stanovanje in hrano in dobe žepnino 6-7 kr. na dan. Špital kot ustanova se ukine. 21.3. je prenehala oskrba v špitalu in do avgusta tega leta so se morali izseliti. (Vrhovec,1898,93)

1831 Dve nadstropji visoko cerkev sv.Elizabete so spremenili v spodnjem delu v prodajalno, v zgornjem pa v stanovanja. (Vrhovec, 1898,104) Na zunanji fasadi pa je bilo vidno, kje je bila cerkev: 4., 5. in 6. okno so bila višja.

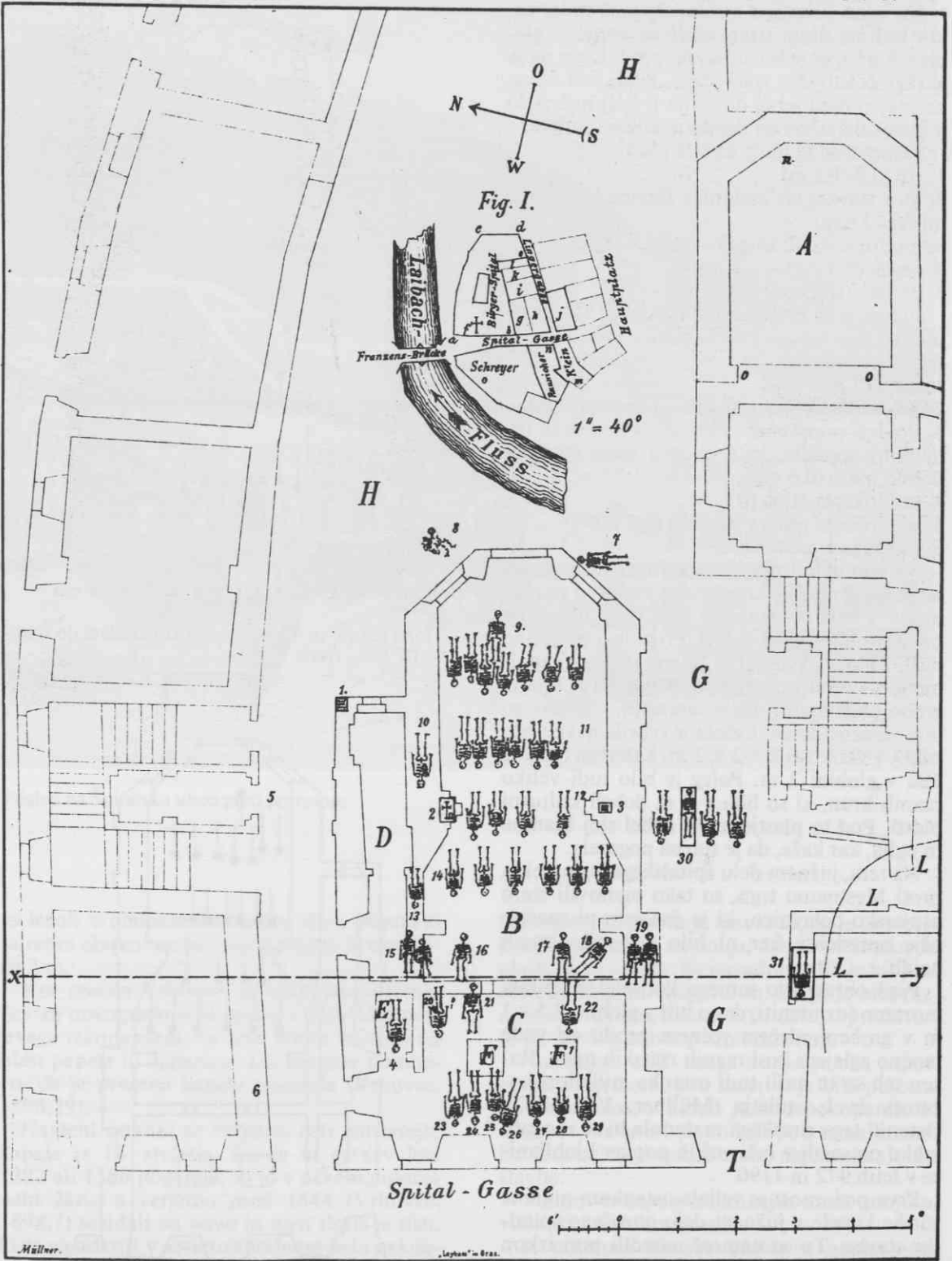
1842 Pomembna za ta del mesta je bila zgraditev kamnitega špitalskega mosta. (Vrhovec, 1898,104)

1867 Meščanski špital od zunaj prebelijo in očistijo in takšen je bil do potresa. (Vrhovec, 1898,1059)

1876 Ulica dobi ime Spitalgasse - Špitalska ulica.

Beilage zu „Argo“ Nr. 3. 1897.

delu, kjer je bilo pričakovati najdbe na nekdanjem predelu cerkve sv. Elizabete.

Na vsem prostoru meščanskega špitala, kakor tudi na drugi strani ceste so kopali v globino 3 m, kjer je bil že savski prod. Dalo pa se je razločevati dve vrsti plasti, ki sta bili nekako ločeni med seboj do linije L (glej načrt), ki je potekala južno od tlorisa nekdanje cerkve.

Severno od te linije so bile plasti:

1. sip (0,8–1,2 m)
2. siva ilovica ali mešanica ilovice in mastne mivke (0,6 m)
3. modro-siva ali siva ilovica (0,5–1,0 m)
4. pesek (0,3 m)
5. prodec (v neznani globini).

Južno od te linije in pod današnjo Mačkovo ulico (Lingergasse) pod hišama g in j (glej načrt) so bile plasti:

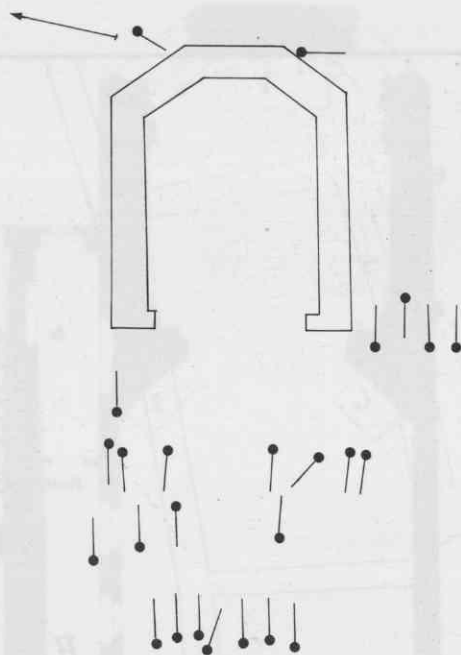
1. sip (0,5 m)
2. prepereli usnjeni odpadki in kosti (1,0 m)
3. ilovica, pomešana s kamni, ogljenino in usnjenimi odpadki, ki je tvorila neko šoti podobno maso (0,6 m)
4. modrikasta glina (0,5 m)
5. modrikasta glina s peskom (0,5 m)
6. modrikast rečni prod.

Na tem delu imamo opraviti s staro odpadno jamo usnjarne, ki je bila tu že izven starega mesta v bližini današnje Mačkove ulice, na prostoru hiše j (glej načrt). Pri zidavi te hiše so našli ostanke kvadratne lesene stavbe, napolnjene s kamni in gnojnico. Narejena je bila iz grobo obdelanih brun z zarezi, v katere so bile vložene deske. Celota je tvorila neke vrste zaboj v velikosti 2 x 2 x 2 m, katerega baza je bila v globini 3 m. Poleg je bilo tudi veliko raznih brun, ki so bila v 2 m debeli kulturni plasti. Pod to plastjo je bil debel sloj žganine in oglja, kar kaže, da je stavba pogorela:

Na tem, južnem delu špitalskega kompleksa proti Mestnemu trgu, so tako ugotovili staro usnjarsko delavnico, ki je časovno ni možno ožje opredeliti, ker ni bilo nobenih drugih najdb.

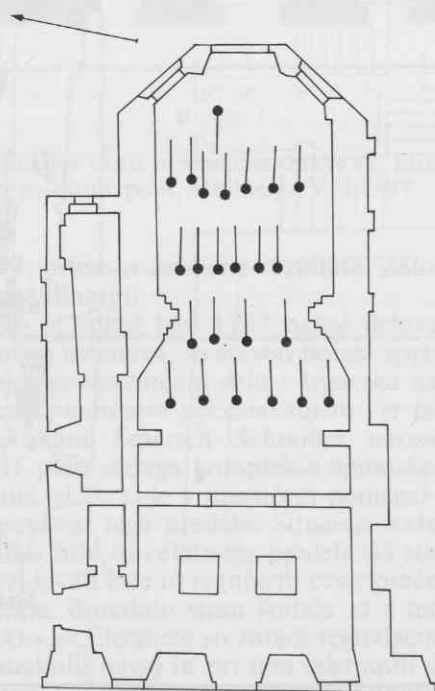
Pred obravnavo samega kompleksa špitala moramo še omeniti, da so bili v globini 2,5–3 m v grobem rdečem rečnemrodu od vode močno zglajeni kosi raznih rimskih opek. Razen teh so tu našli tudi ostanke millefiori kozarcev iz 1. stoletja (Müllner, V/3 1897). Ostanke tega rimskega materiala bi se mogoče lahko presojali v luči večjih poplav Ljubljane v letih 972 in 1190.

Prva pozornost je veljala ostankom majhne gotske kapele v južnem delu porušene špitalske stavbe. Tu so namreč naredili prvi izkop do globine 2 m, ker so vkopali jamo za apno, potrebno za novogradnjo. Tloris kapele je bil dolg 7,9 m in širok 4,8 m. Odprtina vrat je merila 3,7 m. Nad tlemi so bili ostanki zidov, debeli 1 m, pod njimi pa 1,4 m, estrih je bil debel 0,4 m. Temelji zidov so bili v globini 2 m na prečno položenih smrekovih hlodih, ki

Š P I T A L S K A U L I C A

Tloris kapele sv. Elizabete s pokopališčem do sredine 15. stol., risala V. Stare

Š P I T A L S K A U L I C A

Tloris cerkve sv. Elizabete z grobovi od sredine 15. stol. do l. 1772/73, risala V. Stare

Pogled na Špitalsko ulico pred potresom

so ležali v blatnem ilovnatem dnu. Nastavki za rebra obokov so bili tu ohranjeni še do višine 2 m.

Kot poroča Vrhovec, so ob kopanju temeljev za novogradnjo, se pravi v času Müllnerjevega izkopavanja, na tem mestu naleteli na plast pepela in ogljenine, kar potrjuje domnevo, da je prvotna kapela pogorela (Vrhovec, 1898,29).

Najdeni ostanki so verjetno deli najstarejše kapele iz 14. stoletja. Ko je ta cerkev leta 1382 ali 1386 pogorela, so jo v nekem določenem času, a verjetno pred 1444 (Vrhovec, 1898,7) sezidali na novo in njen tloris je tisti, ki so ga odkrili v severozahodnem delu nekdanje špitalske stavbe. Ker pa je bil špital leta 1831 prezidan, je bil tudi del cerkve sv. Elizabete porušen. Del temeljev je ostal pod cestiščem in pločnikom in jih je bilo treba na novo odkriti.

Pri tem delu je bila v veliko pomoč skica tega prostora, ki jo je leta 1831 narisal Emerik

Schreiber. Iz načrta je razvidno, da je bila cerkvena stavba 20 m dolga, 10,43 m široka in okoli 18 m visoka. Nenavadno velik je bil prezbiterij, ki je bil dolg 7,5 m. Ladja je bila razdeljena z dvema lokom v tri dele, v predverju pa sta dva stebra podpirala obok.

Notranjost cerkvenega tlorisa je bila zapolnjena z estrihom, pod katerim je bila peščena ilovnata plast, v kateri je bilo pokopanih 44 skeletov, nekateri pa so bili pod temelji stavbe. 7 skeletov je ležalo zunaj najdenega tlorisa stavbe.

V zidovih kapele ali bližnjih stavb in njihovi okolici so bili najdeni:

1. odlomek rimske plošče z napisom (v temeljih zakristije)

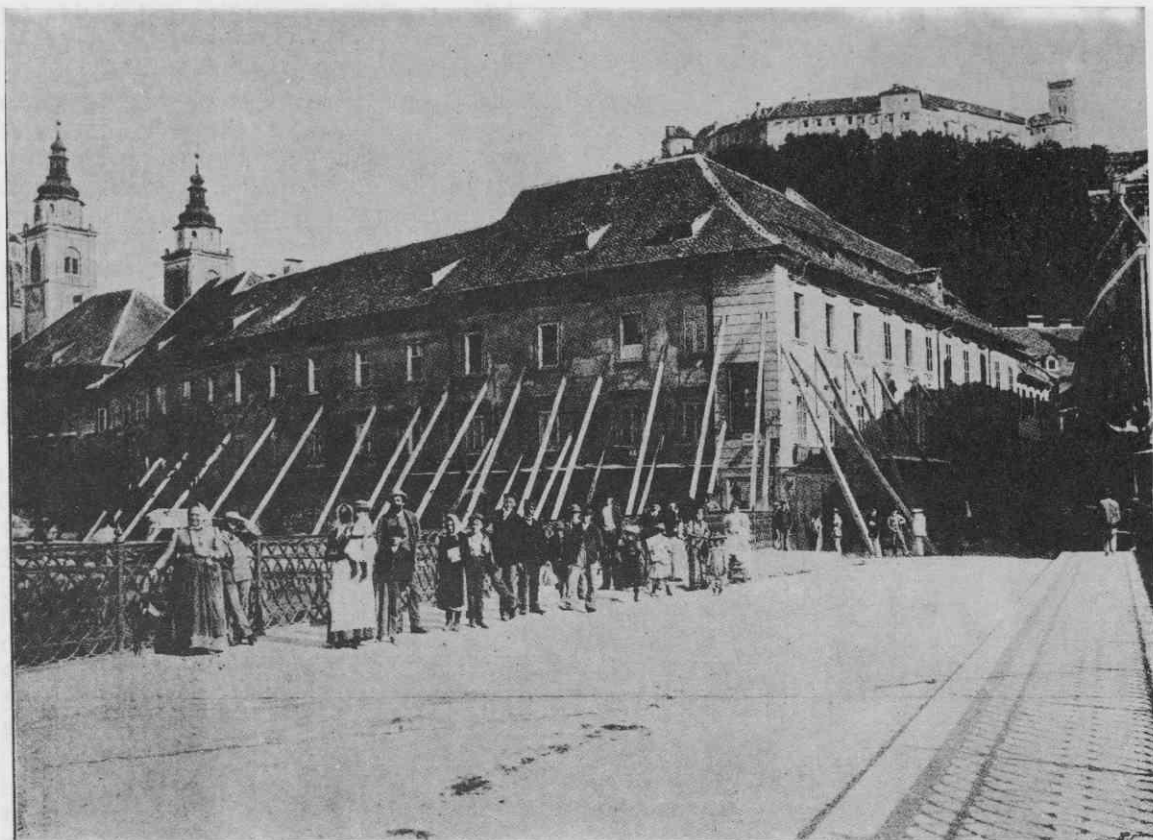
HERC

AVG : SA

L APPVLE

PROCV

(danes je vzidan v južnem hodniku pritličja Narodnega muzeja v Ljubljani; Inv.št.64)

Pogled na Špitalsko ulico po potresu leta 1895. Na desni je s tramovi podprto poslopje meščanskega špitala, iz fototeke kulturno zgodovinskega oddelka Narodnega muzeja v Ljubljani

2. odlomek rimske nagrobne plošče z napisom (v temeljih preddverja kapele)

D.M

L AEL. NIGRI

NO. MIL. CL. P

CO.

(danes je vzidan v južnem hodniku pritličja Narodnega muzeja v Ljubljani; Inv.št. 58)

3. odlomek napisne plošče (v temeljih preddverja kapele)

N

ARCI

DI

(inv.št.000)

4. kamniti koriti (v temeljih pod severnim in južnim stranskim oltarjem); neugotovljeni

5. srednjeveški nagrobni kamen s kelihom in križem (na mestu severnega stranskega oltarja nad kamnitim koritom)

(danes je vzidan v severnem hodniku pritličja Narodnega muzeja v Ljubljani)

6. zgornji del korintskega kapitela (na severni zunanji strani cerkvenega tlorisa v višini prehoda v prezbiterij); neugotovljen

7. del gotskega okenskega zatrepca iz zelenelega peračičkega tufa – ottokerstein¹ (na severni zunanji strani cerkvenega tlorisa v višini cerkvenega preddverja); neugotovljen

8. 5 slabo ohranjenih novcev avgustejskega časa (neugotovljeni)

9. balzamarij (danes v depoju arheološkega oddelka Narodnega muzeja; Inv.št. R 2808)

10. fragment millefiori stekla iz 1. stol. (neugotovljen).

Vseh skeletov je bilo 51, od tega 44 v notranjosti cerkvenega tlorisa, 7 zunaj njega.

Ker so pričeli izkopavati z vzhodne strani, se pravi z dvorišča, so najprej zadeli na ostanke prezbiterija, ladje in nadaljevali proti novi stavbni liniji xy (glej načrt). Za to linijo so prišli do preddverja stavbe in grobišča.

Najprej so našli s k e l e t 7 ob južni zunanji strani prezbiterija z glavo ob steni kapele. Orientiran je bil skoraj S–J in je bil edini tako usmerjen skelet.

S k e l e t 8 je bil že prej poškodovan in raztresen in je ležal zunaj prezbiterija ob severni steni.

Skupina s k e l e t o v 9 (8) je bila v dveh etažah, prva v globini 2 m, druga v globini 1,5 m v notranjosti prezbiterija. S k e l e t i 10, 13, 15, 19, 20, 21 in 22 so ležali pod temelji kapele pretežno zahodnega dela cerkvenega tlorisa.

Skupina s k e l e t o v 11 (6) je ležala v srednjem delu notranjosti prezbiterija.

Špitalska ulica po potresu leta 1895

Med obema stranskima oltarjema so bili skeleti 12 (4) in od njih proti zahodu skupina skeletov v 14 (6). Vsi ti skeleti so bili v smeri Z-V s pogledom proti vzhodu.

Skeleti 16, 17, 18 so v delu ladje ob zahodni steni v smeri V-Z, s pogledom proti zahodu.

Skeleti 23 – 29 (7) pred stebroma v preddverju so v smeri Z-V s pogledom proti vzhodu.

Zunaj cerkvene ladje, ob prehodu v prezbitერიj, je ležala skupina skeletov 30 (4), usmerjeni Z-V, trije s pogledom proti vzhodu in eden proti zahodu.

Skelet 31 je bil v temeljih stavbe ob jugo-zahodnem delu cerkvenega preddverja.

Pri skeletih je bilo najdenih le malo ostan- kov lesa krst in nekaj žeblicev. Ne moremo pa trditi, da bi bili pokojniki pokopani brez krst, saj je verjetno ilovnata zemlja, v katero so pokopavali, uničila tako krste kot skoraj vse osteološko gradivo. Ohranilo se je le okoli 10 lobanj, ostalo je pri izkopavanju propadlo. Iz istega razloga ni veliko ohranjenih ostan- kov oblačil. Le tu in tam so ostali koščki svilenе tkanine, fino blago z vzorci, obrobki, pretkani s kovinskimi nitkami, gumbi in podobno.

Skeleti so bili večinoma brez pridevkov. Le pri skeletu 16 so bile jagode rožnega venca iz malahita. Pri skeletu 17 je ležal benečanski skledast novc s premerom 12 mm. Pri skeletu 25 sta ležala dva zlata prstana. Prvi s premerom 19 mm je tehtal 2,9 gr in je imel vloženo granatno zrno. Drugi istega premera je bil gladek poročni prstan s težo 3,42 gr. Pri nekem skeletu (Müllner ne navaja številke) so bili gumbi iz pozlačenega srebra. O drugih najdbah Müllner ne poroča.²

Nikjer ni bilo sledov kakšne grobnice, ki jo je bilo pričakovati ob dejstvu, da so tu, posebno v 16. stoletju, pokopavali imenitne meščane in plemiče, kakršni so bili npr. Jošt (1566) in Poliksena (1568) Gallenberg, grof Anton Thurn (1569), grofica Ana Thurn von Hohenfeld (1570), Herbert VIII Turjaški, ki je bil tu pokopan z velikimi častmi 22.9.1975, grof Wolf Thurn (1594) ali Hans Jakob Lamberg (1595). Nagrobnike teh plemičev sta še videla Valvazor in Thalnitscher (Dolničar), ki o njih poroča v Cypresus Labacensis. Ivan Steklasa je tudi objavil besedilo napisne plošče Herberta Turjaškega (Steklasa, 1889, 121). Napisno ploščo Jošta Gallenberga pa so ob prenavljanju cerkve leta 1772 prenesli pod kor župnijske cerkve v Mekinjah, kjer je še danes.

Pogled na prostor, kjer je stal do leta 1897 meščanski špital, iz fototeke kulturno zgodovinskega oddelka Narodnega muzeja v Ljubljani

(Stele 1929,269) O drugih pa danes ni več sledu.

Vse kaže, da so tudi tako imenitne osebe pokopavali preprosto v zemljo pod tlakom, kakor je bilo to v navadi v marsikateri cerkvi tistega časa.³

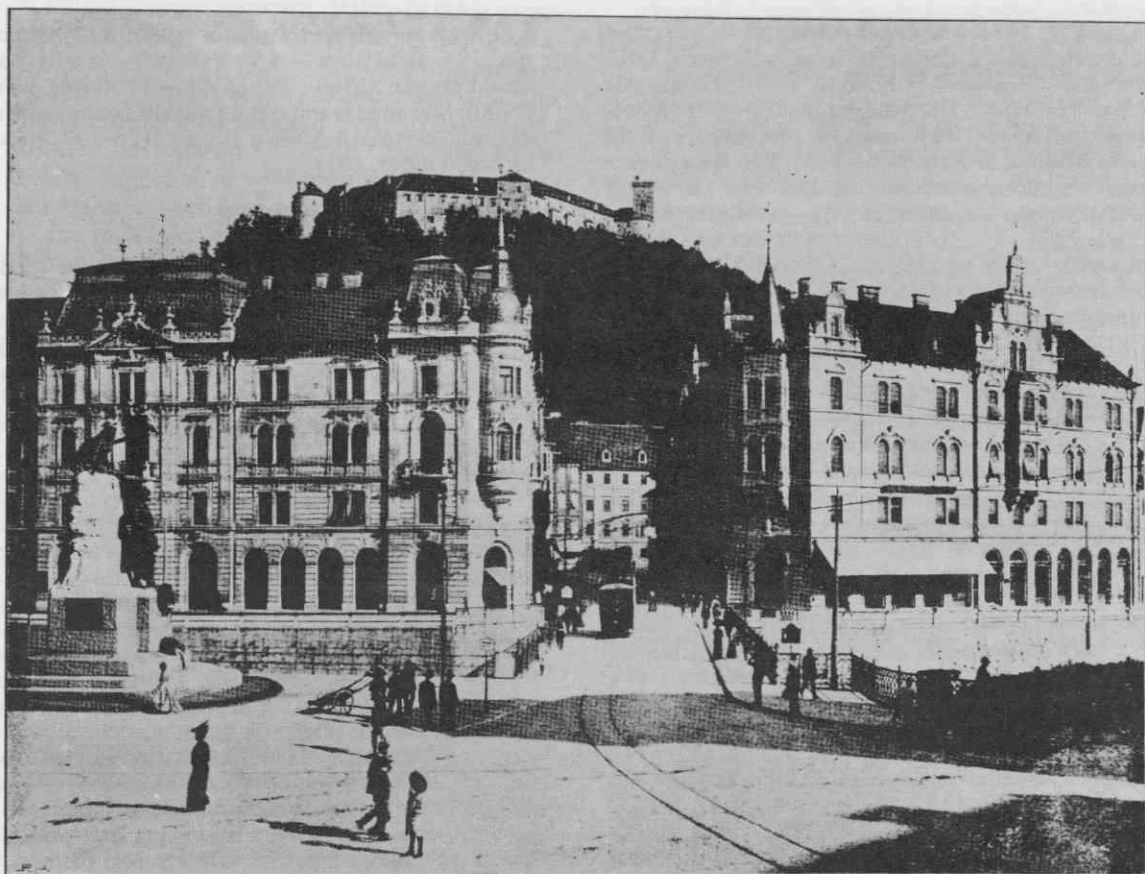
Za časovno opredelitev grobišča je imel Müllner razmeroma malo podatkov, saj pri skeletih skoraj ni bilo predmetov, ki bi bili uporabni za natančnejšo datacijo. Müllner je zato uporabil novec, najden pri skeletu 17, ki ga je prisodil dožu ORIU MASTROPIERU s tem, da je AV čital + IO.DVX.DVX in REV. + MARCVS.⁴ Zato je to starejše grobišče postavil v čas 12. ali 13. stol., ko na tem mestu še ni bilo špitalskega poslopja s kapelo sv. Elizabete. (Müllner, V/5-1897,98). Ugotovil je tudi, da je bila nova kapela-cerkev sv. Elizabete postavljena na to staro grobišče, saj je bilo nekaj skeletov (npr. 10, 13, 20, 24, 25, 27) in celo nagrobnik iz 14. ali 15. stoletja pod temelji stavbe.

K temu Müllnerjevemu sklepanju bi mogoče lahko dodali še nekaj misli ob dejstvu, da so najdeni novci pri skeletu 17 v Numizmatičnem kabinetu Narodnega muzeja pravilno prečitali: AV : + IO DEL DVX s križem v sredini in REV : + MAR.CV s križem v sredi-

ni in ga opredelili v čas druge polovice 14. stoletja. To pa je tudi čas, ko je na tem mestu gotovo stala že kapela sv. Elizabete pri nekdanjem meščanskem špitalu (ustanovljen leta 1345). Obstaja sicer verjetnost, da so prvo kapelo postavili na prostoru v bližini nekdanje cerkvice sv. Nikolaja, ki je stala med ribiškimi kočami. Morda je bilo takrat tu še tudi pokopališče, lahko celo z neko leseno pokopališko kapelo. Morda je bil prav to povod za gradnjo nove kapele ob zidavi starega špitala v 14. stoletju. Tudi ta prva kapela je bila delno lesena, saj viri poročajo, da je ob velikem požaru leta 1386 skupaj s špitalom pogorela. Ob Müllnerjevem izkopavanju pa so tu tudi ugotovili precej debelo plast žganine in ostankov pogorišča (Vrhovec, 1898,29).

Po lokaciji te kapele ter legi in usmerjenosti skeletov v tistem delu, ki je bil zahodno od stavbe, bi bili upravičeni sklepati, da so grobovi, večinoma usmerjeni Z-V s pogledom proti vzhodu (glej načrt 5) tisti, ki so bili pokopani v času njenega obstoja v prvi in drugi polovici 14. stoletja. Iz tega časa pa je tudi novci doža Giovanija Dolfina, najden pri skeletu 17.

To verjetnost kažejo tudi temelji poznejše povečane cerkve sv. Elizabete, zgrajene v prvi

Pogled na Stritarjevo ulico s poslopjem Kresije na mestu nekdanjega meščanskega špitala, okoli leta 1912, iz fototeke kulturno zgodovinskega oddelka Narodnega muzeja v Ljubljani

polovici 15. stoletja, ki so bili postavljeni nad temi skeleti. Cerkev so povečali, prezbiterij je ostal približno na istem mestu, ladjo in predverje pa so podaljšali proti zahodu in tako prekrili staro pokopališče. Ali so naredili to namenoma, seveda lahko le ugibamo. O obstoju pokopališča okoli te povečane cerkve nimamo nobenih virov. Zdi pa se neverjeten, ker vemo, da je bila tu stavba meščanskega špitala, ki se je neprestano večala in širila.

V notranjosti cerkve, posebno v prezbiteriju in ladji, je bilo izkopanih več skeletov, ki so bili razvrščeni v štirih vrstah, skrbno položeni drug ob drugem. Za prvo vrsto ob oltarju v prebiteriju imamo celo podatek, da je bila ta skupina skeletov pokopana v dveh višinskih nivojih. Iz risbe (glej načrt 5) pa ni razvidno, koliko jih je bilo v spodnji ali zgornji vrsti. Vsi ti pokojniki so bili pokopani tu gotovo že v času, ko je stala povečana cerkev sv. Elizabete. Pokojnike so pokopavali prosto v zemljo pod cerkvenim tlakom, ker ni nikjer sledov grobnic. Za čas 15. in 16. stol. je dovoaj zgodovinskih in arheoloških podatkov, ki dovoljujejo sklepanje o tem načinu pokopavanja. Za lažje razumevanje in boljši pregled sem izdelala poskus rekonstrukcije prve in druge faze grobišča in s tem skušala odpraviti nejasnosti o gro-

bovih pod cerkvenim tlorisom in znotraj nje. (glej sl. 6 in 7)

Kam sodi 7 grobov, ki so bili zunaj cerkvenega tlorisa, pa je težje vprašanje, saj ni nobenih materialnih ostankov, ki bi pomagali pri časovni opredelitvi. Menim, da sodijo prej k starejši kot k novejši fazi, ko je bila cerkev v sklopu meščanskega špitala in tako ni bilo več primerne prostora za pokopavanje zunaj nje.

Žal je bila pred skoraj 100 leti arheološka metoda izkopavanja omejena na kopanje in se ni dovolj posvečala posameznim detajlom, ki bi utegnili pojasniti nekatere nejasnosti. Res pa je, da te nejasnosti vidimo mogoče šele danes, ko je preteklo toliko časa!

UPORABLJENA LITERATURA

Cevc Emiljan (1981), Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom 91,53, op.239. — Kos Milko (1955), Srednjeveška Ljubljana, 22 ss — Ložar Rajko (1939), Staroslovansko in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji, Glasnik muzejskega društva za Slovenijo, 188, T.XIX sl.16; T.XX, sl.20 — Menis Gian Carlo, Ricerche archeologiche nella Pieve di Buja (Friuli), Aquileia nostra, Anno LIII (1982), 17 ss — Müllner Alfonz (V/2-1897), Die Ausgrabungen in der Spitalgasse in Leibach 1896 und 1897, I,

Argo V/2, 29 ss — Müllner Alfonz (v/3–1897), Die Ausgrabungen in der Spitalgasse in Leibach 1896 und 1897, II, Argo V/3, 52 ss in T.I — Müllner Alfonz (V/4–1897), Die Ausgrabungen in der Spitalgasse in Leibach 1896 und 1897, III, Argo V/4, 63 ss — Müllner Alfonz (V/5–1898), Die Ausgrabungen in der Spitalgasse in Leibach 1896 und 1897, IV, Argo V/5, 98 ss in T.II — Müllner Alfonz (VI/5–1898), Die Ausgrabungen in der Spitalgasse in Leibach 1896 und 1897, V, Argo VI/5, 104 ss — v. Premierstein Anton (1902), J.G. Thalnitschers Antiquitates Labacensis, Jahreshefte des oesterreichischen Archeologischen Institutes in Wien, Bd.v, Erstes Heft, Beiblatt 7, 32 — P.v. Radisc (1862), Herbard VIII zu Auersperg (1528–1575) ein kreinischer Held und staatsmann, poglavje VIII, Das Jahr 1575, 316 ss. — Rutar Simon (1895), Meščanska bolnišnica v Ljubljani. Izvestja muzejskega društva za Kranjsko, letnik V, 261 — Spindler Chr.(1575), Ch. Spindler, superintendent über die evangelischen Prediger in Krain (objavljeno 13.10.1575) — Steklasa Ivan (1898), Herbert Turjaški (1528.1575), Letopis Matice slovenske za leta 1889, 79–121 — Steklasa Ivan (1898), Ivan Turjaški, krajiški zapovednik, Letopis slovenske Matice za leto 1898, 130–150 — Steska Johan (1854), Die Bürgerspitalstiftung in Leibach, Mitteilungen des historischen Vereins für Krain, 25 — Steska Viktor (1901), Dolničarjeva ljubljanska kronika od 1660, do 1718, Izvestja muzejskega društva za Kranjsko, letnik XI, sešitek 1 in 1, 18–32, sešitek 3 in 4, 69, 98, sešitek 5 in 6, 141–186 — Steska Viktor (1902), J.Z.Thalnitschers Antiquitates Labacenses, Anton v.Premierstein, Izvestja muz. društva za Kranjsko, letnik XII, sešitek 3 in 4, 92–94 — Šribar Vinko, vodnik Blejski otok (brez letnice) — Thalnitscher G. (Dolničar) 1655–1719 (1882), Historia cathedralis Ecclesiae Labacensis, S. Nicolò v Laib. Diocesisnesblatt MDCCCLXXXII — Thalnitscher G. (Dolničar) 1693, Antiquitates urbis Labacensis MDCXCIII — Thalnitscher G. (Dolničar) 1688, Cypressus seu Epithapia Labacensis — Tomaschek Ignaz (1863), Urkunden–Regesten zur Geschichte Krains, Mitteilungen des historischen Vereins für

Krain, 88 — Valenčič Vladimir (1980), Ljubljanske ulice, Špitalska ulica — J.V. Valvazor, Slava vojvodine kranjske (1789), knjiga 11 — Vrhovec Ivan (1900), Dve predavanji o ljubljanskih pokopališčih, Zbornik slovenske Matice III. zv. 176–197 (o sv. Elizabeti na str. 181)

OPOMBE

1. Gričevnati svet vzhodno od vasi Zgornji in Spodnji Otok, okoli Peračice, sestavlja zelen kamen–peračički tuf. To je strjen vulkanski pepel oligocenske starosti (Müllner ga imenuje Ottokerstein). Za podatke o kamnu se zahvaljujem dr. E.Faningerju iz Prirodoslovnega muzeja Slovenije. — 2. Predmeti so bili verjetno shranjeni na Magistratu, ki si je lastil do njih pravico, ker je bil meščanski špital in s tem tudi zemljišče, v njegovi upravi. Zlata prstana nista bila nikoli predana Deželnemu muzeju v Ljubljani, ker ju ni na seznamu pridobitev (Erwerbungen) za leto 1897 (26.3.) Navedeni pa so vsi drugi s prostora meščanskega špitala, ki so večinoma še danes v zbirkah Narodnega muzeja. — 3. Pokopavanje v cerkvi pod tlak v 15. in 16. stol. poznamo npr. iz cerkve na blejskem otoku, kjer so pri izkopavanju v letih 1960–1964 ugotovili grobove pod tlakom gotske faze (V. Šribar, Blejski otok, oris zgodovine, vodič, založil Zavod za pospeševanje turizma na Bledu, 24), dalje iz cerkve sv. Lovrenca v Buji pri Vidmu (Udine), kjer so bili takšni grobovi tisti iz prve plasti gotskih grobov znotraj romanskega presbiterija (J.C. Menis, Aquileia nostra 1982, 17 ss.) ali zgodnesrednjeveški grobovi pod tlakom v cerkvi sv. Kvirina v Kölnu. — 4. Tako je novce prečital Müllner ali nek drugi strokovnjak v letu izkopavanja 1897 in na podlagi tega je potem opredelil starejši del grobišča. Pri ponovni reviziji teksta na novcu pa so v Numizmatičnem kabinetu Narodnega muzeja (Andrej Šemrov) ugotovili, da je bila prejšnja opredelitev napačna, ker so bili nekateri deli teksta nepravilno prečitani. Zato v tem sestavku uporabljam novo opredelitev novca, ki je bolj verjetna, glede na ustrezne zgodovinske podatke o dogajanju na tem prostoru.

ČAROVNIŠKI PROCES PROTI JAKOBU KRAŠOVCU

MATEVŽ KOŠIR

V Arhivu Slovenije¹ se nahaja zapisnik o kriminalnem procesu proti Jakobu Krašovcu, obtoženemu čarovništva pred deželskim sodiščem Bizeljsko leta 1689. Ta čarovniški proces je bil do sedaj neznan – dela o čarovništvu na Štajerskem ga ne omenjajo.

Jakob Krašovec je bil obtožen magije s pomočjo voščene figure. Procesu s tako obtožbo so na Slovenskem redki. Znana sta le še dva; takšna je bila obtožba v prvem znanem čarovniškem procesu na Kranjskem leta 1513, kjer

je ljubljanski meščan na mukah priznal, da je čaral z voščeno lutko, da bi ohromil sovražno osebo.² V procesu v Šentjurju pri Celju leta 1677 pa je bila neka Urša obtožena, da je naredila lutko iz ilovice, ki jo je prebodla in s tem povzročila smrt.³

V procesu proti Jakobu Krašovcu teološki vidik obtožb ni prišel do izraza. Hudič se v procesu sicer omenja, vendar bolj kot obrobna »oseba«. Proces kaže na veliko praznoverje in prisotnost ljudske magije, ki se je uporabljala

v najrazličnejše namene. Poleg čaranja s pomočjo lutke se v procesu srečamo tudi s čaranjem s pomočjo tkanin in čarovniških sveženjčkov. Proces proti Jakobu Krašovcu lahko uvrstimo med procese proti ljudski magiji in tako odstopa od klasičnih čarovniških procesov, čeprav se je vršil prav v času največjega razmaha le – teh na Štajerskem.

Jakob Krašovec, star 60 let in poročen, je bil 18. marca 1689 pripeljan pred kriminalno sodišče gospostva Bizeljsko. Že pred leti je bil priprt zaradi suma čarovništva, vendar pa je takrat iz zapora pobegnil. Pri prvem zaslišanju zaradi čarovništva mu je bilo postavljeno devet vprašanj oziroma obtožb.

Mihael Valantin⁴ in Neža Smodila, žrtvi sodnega procesa, ki se je odvijal meseca oktobra 1688, verjetno pred istim deželskim sodiščem, sta obtožila Jakoba Krašovca, da je sve-toval Mihaelu Valantinu, kako storiti čarovniško dejanje. Jakob naj bi dostavil Neži Smodila voščeno figuro, v katero naj bi bil zapičen zelen trn in jo naučil določenih besed. Zaradi te čarovnije naj bi kasneje Matija Smodila v groznih mukah umrl.

Mihael Novak, upravitelj gospostva Bizeljsko, sporoča, da je takoj potem, ko sta bila zgoraj navedena Neža in Miha zaprta, Jakob zapustil svoje stanovanje in pobegnil v golobnjak, kjer se je dolgo časa skrival in se klatil sem in tja ter tako postal sumljiv. Poleg tega naj bi bil Jakob na splošno znan kot čarovnik. Osumljenec naj bi, ko so ga privedli, grozil gospodu Martinu Lichteneggerju, upravitelju gospostva Hertenstein.

Jakob je bil nadalje obtožen, da je dal Tomažu Gubenšku čarovniški mošnjček, da ga je ta nosil v svojem pasu ali »cunjah«. Poleg tega naj bi pred letom dni dal Plevnikovi niti z mnogimi gumbi, ki naj bi jih nosila v svojem desnem škornju. Tedaj naj bi svojega moža sovražila in imela rada Purlerja, kadar pa bi niti vzela iz škornja, bi se ji prejšnja ljubezen do njenega moža vrnila in bi na Purlerja pozabila.

Jakob se je omenjenih obtožb branil. Priznal je, da je Mihael Valantin prišel k njemu in ga prepričeval, naj gre z njim k Neži Smodila, ki da bi mu rada nekaj povedala. On se je tega branil, češ da nima pri njej nič opraviti in da je prisegel gospodu upravitelju, da ne bo šel k nikomur. Jakob je prav tako ugovarjal, da bi ponovno delal voščene lutke. Sicer je dejal, da ga lahko imajo za čarovnika, da pa on, Bogu hvala, to ni. Glede obtožbe, da naj bi bežal, je dejal, da je šel le prosjačit. Priznal je, da je dal Tomažu Gubenšku sveženjček. Prav tako je priznal, da je dal Plevnikovi niti z navodilom, naj jih nosi v levem škornju. Priznal je tudi, da je z nekim neznanim dečkom šel k čarovnici. Ko so ga vprašali, kje in katera ženska je to, ni hotel nič povedati. Iz njegovega zagovora se da razbrati, da se je že pred časom

ukvarjal z magijo in da to okolici ni bilo neznano.

Krvni sodnik mu je pokazal vlakno, prišito na njegovem suknjiču. Jakob je odvrnil, da je to le bombaž (garn), ki ga uporablja ob pomankanju sukanca. Upravitelj mu je dejal, da mu je Mihael Valantin prinesel tri petice, ki jih je on nesel »oni ženski«, ki naj bi pripravila čaranja. Od tega naj bi ona obdržala 14 grošev, enega pa pustila njemu. Obtoženec je to najprej priznal, kasneje pa zanikal. S tem je bilo prvega zaslišanja konec. Obtožencu se je dalo časa za premislek do prihodnjic. »da prizna resnico«. Tortura se pri tem zaslišanju v zapisniku ne omenja.

Naslednji dan, 19. marca ob pol petih popoldne, je bil Jakob poklican pred krvnega sodnika. Ker so mu prejšnji dan dali čas, da razmisli, je bil spodbujen, da pove resnico. Ponovno so mu predočili obtožbe. Zdaj je soglašal, da je šel k tisti ženski, ki jo je prejšnji dan omenil in mu je dala dolg vosek, debel kot palec. Ko so ga vprašali, s kakšnim namenom, se je najprej obotavljal, potem pa je dejal, da ga je Valantin prosil, naj gre k tej ženski zato, da se spravi Matijo Smodila s poti. Čaravnica mu je dejala, naj da Valantinu navedeno voskovno maso, ki naj jo ta dvakrat prebode. Jakob čaravnice ni hotel imenovati, ampak je dejal, da je to stara vdova, ki stanuje v Lemberšiču. Na splošno pa ni hotel povedati nič takega, kar ne bi izjavil že prejšnji dan.

Istega dne je bila s storilcem soočena Margareta Plevnik, ki je pred sodiščem izjavila, da se je spečala s kalcem Nikolajem Hladnom, ko je ta tkal pri njej v hiši platno. Zato je bila zaskrbljena in se je potožila pri Jakobovi ženi, ki ji je dejala, da ji lahko pomaga, da iz tega ne bo nič. Jakob ji je dal poleti 1687. vlakna, ki jih ji je njegova žena ovila okoli golega telesa. Ta vlakna je nosila približno en mesec na telesu, nato pa v levem škornju. Takrat, ko se je razvedelo o teh vlaknih, to je bilo ob postu leta 1688, je bila njena ljubezen do moža že obnovljena. Obtoženec je na to izjavo pripomnil, da je ona slabo »gospodarila« s svojim možem, vendar pa je najprej zanikal, da bi ji dal vlakna, kasneje pa priznal, a poudaril, da je on ni klical ka sebi. Krvni sodnik je hotel izvedeti, kako je ta vlakna pripravil in če je pri tem uporabljal kakšne čarovniške besede in druga sredstva. Obtoženec je priznal le, da je vlakna sam spletel. S tem je bilo zaslihanje končano.

Naslednjega dne, 20. marca, so bile »pod prisego in po redu« izprašane tri priče.

Simon Podevšek, star 55 let, obtoženčev sed, je izjavil, da obtoženca že dolgo pozna. O njem je povedal, da je prišel v te kraje kot samec iz Sevnice in se je v začetku pridno preživljal z mlatenjem in drugim delom. Nato se je prvič poročil in se v tem zakonu »dobro držal«. Ko pa se je drugič poročil, je opustil delo

in se začel družiti z različnimi sumljivimi čarovniškimi ženskami, dokler se ni končno prepustil čarovništvu in je po mnenju mnogih številne s pomočjo čarovnije tudi usmrtil. Izjavil je tudi, da imajo obtoženca na splošno za čarovnika.

Druga priča je bil Andrej Kozjek, star 35 let. Izjavil je, da je slišal obtoženca govoriti, kako dobro ve, da gre za njegovo glavo. Obtoženec naj bi dejal, potem ko je odšel upravitelj iz njegove temnice, kjer mu je prigovarjal, naj pove resnico, da hočejo, da bi govoril proti sebi, da pa on rajši da svoje stare kosti, kot da bi sebi in drugim lagal, češ da mu gori vsaj ne bo treba prosjačiti. Druga priča je tudi izjavila, da ima soseska obtoženega na splošno za čarovnika in se ga ljudje bojijo. Obtoženi ni več živel od svojega dela, ampak je prosjačil. Z magijo se je ukvarjal morda zato, da bi s tem kaj zaslužil.

Tretja priča, Jernej Stener, star 40 let, je izjavil, da ko je bil obtoženec priveden na gospostvo in zaprt v temnico, ga je kot tedanji stražnik slišal govoriti: »Dajte mi jesti in piti, jaz vem, da tu sedim za mojo glavo in je moje življenje kot rosa na vejici, jaz hočem svoje kosti dati, ker ne morem več delati.« Poleg tega je izjavil, da ne bo več kot tri dni v gradu Kunšperk, zato je bil zaskrbljen, da bi mu obtoženec ušel. Nadalje pa je Jernej, enako kot prejšnje priče, izjavil, da ima mnogo ljudi obtoženca za čarovnika.

Istega dne ob dveh popoldne je bil Jakob priveden, da bi povedal svoje mnenje o izjavah prič. Obtoženec je vse zanikal in dejal, da ni čarovnik. Krvni sodnik ga je vprašal, zakaj ga je pred nekaj časa oskrbnik pridržal in ali zna prinesiti ljubezen oziroma vzeti moškost. Obtoženec je vse zanikal.

Nato je prišel kot priča oskrbnik Hartensteina, Martin Lichtenegger in dejal osumljencu v obraz, da mu je on v prisotnosti drugih grozil, da bo z njim konec. Oskrbnik je prinesel pred sodišče sveženjček, v katerem je bilo za »pol prsta« voska, prevezanega z nitmi, prebodenega z žebljem. V vosku je bil razviden par oči. Poleg tega je prinesel tudi skupaj zložen bombaž. Te stvari naj bi dal obtoženec Tomažu Gubenšku v času, ko je bil upravitelj na Hartensteinu Ivan Jakob Mille.

Obtoženec je na to odgovoril, da je možno, da je oskrbniku kaj rekel. Glede prinešenih stvari pa je dejal, da jih je sam naredil doma. Kmalu nato pa si je premislil in dejal, da voska ni naredil sam, ampak le bombaževinaste niti in sicer, da ne bi več pil vina.

21. marca je bil obtoženec ponovno pripeljan na kraj torture, kjer so bili predstavljeni proti njemu dobljeni dokazi: da je šel k čarovnici iz Lemberšiča in pri njej dobil voščeno figuro, ki jo je dal Mihaelu Valantinu, da jo je ta dvakrat prebodel, da je dostavil Plevnikovi in Gubenšku bombaževinaste niti. Dalje, da je

svoje izjave pred sodiščem večkrat spreminjal, da ga po izjavah prič imajo vsi za čarovnika, da je zbežal, ko je bil zaprt zaradi čarovništva v gospostvu Kunšperk. Nato je bilo obtožencu postavljeno vprašanje, kako se imenuje čaravnica iz Lemberšiča in, ali je sam naredil to figuro, ter v kakšni podobi.

Obtoženec je priznal, da je čarovnijo, ki jo je dal Mihaelu Valantinu, sam pripravil, ni pa hotel povedati, kako. Zato so ga zvezali, »mu dali trak«, nakar je priznal, da ga je naučil čarati hudič z imenom Janez. Janez je bil rdeče napravljen. Nato je preklical, da bi ga hudič naučil, strinjal pa se je s priznanjem, da je vse sam naredil.

Obtoženec je visel tričetrt ure in ko je krvni sodnik opazil, da je pomodrel, je bil zaskrbljen, da bi se zaradi svoje visoke starosti ne zadušil, zato je ukazal, da se ga odveže. Obtoženec je potem rekel, da mu je čaravnica Lucija Pregl, ki je že bila sežgana, dala voščeno figuro in ga podučila, naj vanjo v sredino zabode trn, češ da se s tem zabode skozi srce osebe, ki jo predstavlja figura. On je to dal Mihaelu Valantinu. Krvni sodnik mu je predočil, da je bila Lucija sežgana že pred štirimi leti, on pa je dal to voščeno figuro Mihaelu preteklo leto. Nato je ponovno priznal, da je figuro sam naredil. Ko pa je bil vprašan, kako, ni hotel povedati. Čez čas pa je izjavil, da ga je navedena Lucija naučila, da kadar hoče ljudem kaj slabega ali škodljivega storiti, mora zatajiti Boga, česar pa on ni storil.

Ker je obtoženec stalno spreminjal svoj zgovor in ni hotel povedati, kaj in kako je ravnal z voščeno figuro, je krvni sodnik ukazal krvniku, naj mu obrije vse lase in dlake in ga posadi na stol.⁵ To so storili ob devetih popoldne. Po štirih urah sedenja na stolu je poslal po krvnega sodnika ter priznal, da je naredil voščeno figuro po telesu Matije Smodila in podučil Valantina, naj se odreče Bogu ter dvakrat ne preveč globoko prebode figuro, zaradi česar bo moral Matija Smodila umreti. Nato je bil vprašan, če je tudi on zavrgel Boga. Jakob je odvrnil, da je zatajil Boga, hudič po imenu Hanzel v zelenem suknjiču in rdeči čepici pa mu je pomagal opravljati čarovnije. Hudiču je storilec obljubil svojo dušo pri križpotju zvečer pred binkoštni pred petimi leti za dve leti. Hudič pa mu je tedaj nekaj prinesel, česar pa on ni hotel sprejeti. Poleg tega je priznal, da ga je Tomaž Gubenšek nagovarjal, naj naredi čarovnijo, da žusemski mesar iz Jevševca oslepi na eno oko. Zato mu je dal obtoženec malo voščeno figuro, ki je bila že prej v postopku pokazana. Vendar pa čaravnica ni izzvala nobenih posledic in mesar je bil še vedno povsem zdrav na obe očesi. Potem so ga vzeli s stola.

Tako je Jakob priznal tri magična dejanja: da je dal voščeno figuro Mihaelu Valantinu in Neži Smodila, da je dal sveženjček ter voščeno

figuro Tomažu Gubenšku ter da je dal niti Margereti Plevnik.

Nato je Jakob obtožil štiri ženske, češ da so sodelovale pri čarovnijah.

Najprej Heleno Španziko, podložnico gospostva Olimlje, da zna delati mrzlico ali vročino. Mrzlico je povzročila Filipu Mrešu, ki je zaradi tega umrl. Čarovnije je naučila tudi Šauer Marino. Nadalje naj bi navedena Španzika pred dnevi pripeljala vrabce, ki so ljudem pobirali žito in povzročili veliko škodo. Poleg tega naj bi jo obtoženec pred tremi leti videl, ko je šel ponoči iz goric, s hudičem na travniku, da sta »hudo delala«

Nato Piruševko, mater Filipa Piruša, podložnika gospostva Olimlje, da je ponoči, ko je šla molst krave, jemala mleko kravam drugih ljudi.

Nadalje je obtožil Marijano Blagovko, podložnico gospostva Olimlje, da vedežuje in povzroča vročino, kar uči tudi druge ljudi in jih napeljuje k takšnemu početju. Pred tremi leti, ko je obtoženec ponoči šel iz vinograda, naj bi jo prav tako kot Španziko videl s hudičem na travniku.

Kot zadnjo je obtožil še neko podložnico iz Malizdorfa, da je večkrat za kakšen teden pobegnila od moža in se vračala na skrivaj, da ne bi drugi ljudje vedeli. Ta obtožba nima očitne zveze s čarovništvom.

Ko so ga vprašali, od kod vse to ve, je dejal, da je šel pred dvema letoma v času sv. Mihaela poleg naznanjene in drugih iz cerkve pri Pišecah nad Olimljem. Takrat je Španzika neki pastirici grozila, da jo bo začarala tako, da bo zmrzovala. Poleg tega naj bi jo poslušal poleg okna njene hiše, kako jo je prikazen učila čarovniške stvari.

Blagovka naj bi znala vedeževati za ukradenim blagom, poleg tega pa naj bi grozila Juriju Bolhi, podložniku gospostva Pilštajn z mrzlico. S čarovniško družbo naj bi jo videl na sv. Felicijana in Primoža ob zori pri golobjaku, kjer je bil skrivit, kako je plesala z drugimi in so duhu govorili. Tu naj bi bila prisotna tudi žena Pirušerja.

Istega dne je bil obtoženi soočen s Tomažem Gubenškom. Rekel je, da ga je Gubenšek zaprosil, naj začara Benedikta N., trgovca z volmi iz Jevševca pod Žusmom, da bo ta oslepel, ali da mu naredi kakšno drugo nesrečo. Nato mu je dal storilec prej navedeno voščeno figuro. Dal mu je tudi sveženjček, da bi ga všil v svoj pas.

24. marca je bila z obtoženim soočena Helena Španzika. Vse njegove obtožbe je zanikala. Priznala je le, da je proti ognjišču zagovarjala naslednje: »V imenu Boga očeta in sina in svetega duha, ti hudobno jabolko ukaži Bogu in naši ljubi gospej, da ti iz tega krščanskega telesa izgineš in izletiš, da bo svež in zdrav. In s tem se naredi križ čez bolezen.«

Istega dne je bila z obtoženim soočena Neža

Piruš, ki jo je Jakob obtožil, da je čarovnica, kar da se po njegovem mnenju najbolje vidi pri njenih dveh kravah, pri katerih namolze več kot cela soseska. Istega dne je obtoženi na stolu potrdil vse svoje izjave.

25. marca mu je bil dodeljen duhovnik. 26. marca je bil obtoženi postavljen pred krvno sodišče za končno obsodbo. Prisedniki so bili: Hans Georg Fabijan, Luka Lončarič, Jurij Zupan, Mihael Robušer, Matija Robnik, Matija Ledinšek, Danijel Oparnik, Štefan Lončarič, Urban Domita, Jurij Antomanič, Kristof Vurm in Marko Drugarič. Na tajnem zasедanju je Jakob še enkrat potrdil obtožbe glede treh žena, Helene Španzike, Neže Piruš in Marine Blagovke. V eni točki pa je obtožbo pridržal, ker ni bil povsem prepričan, da so te ženske res bile v čarovniški družbi, ki jo je opazoval iz golobjaka, saj je bilo takrat temno.

Sodba se je glasila: »Na tožbo, odgovore in na nekatera dokazila, kakor tudi izjave po vsebini glede na deželno sodni red za Štajersko, so prisedniki in udeleženci tega sodišča spoznali, da je pred sodnikom stoječi Jakob Krašovec delal hudo, da je s tem storil nečisto dejanje. Danes se ga preda v roke cesarskemu krvniku, on ga bo peljal na običajno morišče, ter ga zadavil z vrvo, potem pa njegovo truplo sežgal in pepel zakopal v zemljo. Bog bodi milosten in milostljiv ubogi duši. Bizeljsko, 26. marca 1689. Dr. P.L. pl. Apostelen l.r., cesarski krvni sodnik v okrožju Celje.«⁶

O dr. Petru Lukreciju pl. Apostelenu (Apostelan, de Apostolis) piše Travner, da je predsedoval čarovniškim procesom v Borlu in pri sv. Trojici v Halozah v letih od 1695 do 1701.⁷ Byloff ga tudi omenja kot sodnika v tem procesu.⁸ Obširneje o procesu v Halozah pa piše Alfred Seebacher Mesaritsch.⁹ Travner meni, da je bil dr. Apostelen najbrž Italijan. O njem piše kot o sodniku, ki se je odlikoval po svoji krvoločnosti, čeprav naj bi v splošnem zaostajal za svojimi stanovskimi tovariši. O njegovi krutosti nam priča proces, ki ga je vodil na Borlu leta 1701 proti Arnu Drevenšek, Katarini Čednek in Heleni Klainčnik.¹⁰ Prva dva obtožena naj bi videli, kako sta pri hudem neurju padla iz oblakov. Poleg tega ju je leta 1699 na Borlu obsojena čarovnica naznanila, da sta bila na sabatu. Toda vsi ti indici se komisiji niso zdeli zadostni. Krvni sodnik je ukazal ponoviti postopek z iglo. Katarino so obrili in odkrili hudičev znak na njenem spolovilu, kar je dr. Apostelenu zadostovalo za smrtno obsodbo, čeprav na mučilnih napravah ni ničesar priznala. Tudi ostala dva sta bila obsojena na smrt. Graška vlada je označila ta postopek za škandalozen. V dopisu dr. Apostelenu marca 1702 je pooblaščen organ deželnega kneza kritiziral ne le postopek ampak tudi pretirano torturo.¹¹ V njem je dr. Apostelenu prepovedal voditi čarovniške

procesu.

Zapisnik procesa proti Jokobu Krašovcu nam kaže na celo serijo čarovniških procesov, ki so se verjetno odvijali pred deželjskim sodiščem Bizeljsko. Tako iz zapisnika izvemo za tri žrtve predhodnih procesov in za tri nove obtožene, ki so že bile privedene pred sodišče, vendar nam je njihova usoda neznana.

OPOMBE

1. Arhiv Republike Slovenije, Coll. I, fasc. 15. — 2. Fritz Byloff, Hexenglaube und Hexenverfolgung in österreichischen Alpenländer, Quellen zur deutschen Volkskunde, Berlin 1929, str. 116. — 3.

Byloff, Hexenglaube, str. 122; Alfred Seebacher Mesaritsch, Hexen – Report Bericht über eine Mäsenträgödie in der Steiermark 1425 – 1746, str. 243, Graz 1972; Dr. Vl. Trauner, Čarovniški procesi na Slovenskem, Življenje in svet 3/1929 str. 497. — 4. Tudi Falantin, Valant. — 5. Čarovniški stol je služil kot mučilna naprava, s priostrenimi konicami na sedalu in opremljen s kurjavo. — 6. Arhiv Republike Slovenije, Coll. I, fasc. 15. — 7. Trauner, Čarovniški procesi, str. 248. — 8. Byloff, Report, str. 197. — 9. Seebacher Mesaritsch, Hexen – Report, str. 197. — 10. Byloff, Hexenglaube, str. 145; Seebacher – Mesaritsch, Hexen – Report, str. 246; Arhiv Republike Slovenije, Gr. A. Dol, fasc. 178. — 11. Arhiv Republike Slovenije, Gr. A. Dol, Fasc. 178.

MESTO MARIBOR V LUČI MATIČNIH KNJIG 17. STOLETJA

SAŠO RADOVANOVIČ

Matične knjige na Slovenskem so vsekakor kljub svoji imenitnosti doslej zapostavljen vir za preučevanje zgodovine od konca 16. stoletja dalje. Nudijo nam veliko število podatkov o imenih, priimkih, poklicih, krajih, ledinskih imenih, o številu prebivalstva ter o raznih nezgodah, ki so doletele posamezne kraje. V njih se verjetno prvič polnopravno pojavljajo tudi ženske. Na podlagi matičnih knjig lahko ugotavljamo povprečno življenjsko dobo prebivalstva, stopnjo rodnosti in smrtnosti in paleto poklicev, ki se pojavljajo v posameznih krajih in so danes že izumrli.

Matične knjige so javne listine, ki pravno-veljavno dokazujejo rojstvo, poroko in smrt. Matične knjige so nastale s krščanstvom. Imena krščenih in njihovih botrov so vnašali v cerkvene tabele.

Tudi v srednjem veku najdemo primere cerkvenih matic. O njih mnogokrat govore škofijske sinode v 15. stoletju. Vodenje matičnih knjig je bilo običajno v primorskih mestih. Tako so v Piranu vodili rojstne matične knjige že od leta 1458, v Izoli pa najkasneje od 1506. Reformacijsko gibanje je pomen matic poudarilo, ker so nadzorovali prejem zakramentov.

Tridentinski cerkveni zbor (1545–1563) je uvedel obvezno vodenje krstnih in poročnih knjig. Ni pa predpisal podrobnosti o vodenju matic, temveč je to prepustil posameznim pokrajinskim in škofijskim sinodam. Obvezno vodenje mrliških knjig je predpisal šele rimski obrednik iz leta 1614.

Pač pa so posamezne župnije že prej vodile matične knjige, tako na primer župnija v Pira-

nu od 1505. Rimski obrednik je določal tudi natančen obrazec, po katerem naj se pišejo vse tri vrste matičnih knjig. Kljub temu je bilo vodenje matičnih knjig v posameznih škofijah različno.

Pri vojaških enotah so jih začeli voditi v 16. stoletju. Ob koncu tridesetletne vojne je začela delovati samostojna duhovniška služba za vojake, ne samo v času vojne, temveč tudi v miru.

Matične knjige so vodili tudi na univerzah. Za področje Slovenske Štajerske so še posebej zanimive matične knjige graške (od leta 1586 dalje) in dunajske univerze.¹

Za mesto Maribor oziroma za mestno župnijo sv. Janeza Krstnika obstajajo vse tri vrste matičnih knjig, krstna, poročna in mrliška. Krstne knjige so ohranjene za obdobje 1650 – 1700, poročne od 1646 – 1700 in mrliške od 1664 – 1700. Ohranjene knjige obsegajo drugo polovico 17. stoletja, kar pa ne pomeni, da jih pred tem niso pisali. Po vizitacijah sekovskih škofov in njihovih vizitatorjev v letih 1608 (Martin Brenner) in 1617 (Jakob Eberlein) lahko sklepamo, da je mariborski župnik (v tem času Pileator) imel vsaj krstno in poročno knjigo, kajti nihče od vizitatorjev nikjer ne omenja, da župnik ne bi imel matic (pri nekaterih župnijah na Dravskem polju pa vizitatorji omenjajo, da posamezna župnija nima katere izmed knjig, ali pa, da so malomarno vodene).

Krstni (rojstni) knjigi sta dve. Prva obsega obdobje 1650 – 1673 in ima 717 strani, navadne platnice, velikosti 31,5 x 21 cm, debeline 0,5 cm, debelina knjige je 7,5 cm. Druga

knjiga obsega obdobje 1673 – 1700, ima 852 strani, platnici sta vezani v rjavo usnje (precej dobro ohranjeno), velikosti 33 x 22 cm, debelina knjige je 8,5 cm. Obe knjigi imata na koncu register – indeks imen, ki pa je najverjetneje nastal pozneje (kovinsko pero) in ni popoln, verjetno zaradi nečitljivosti in izbledelosti posameznih strani. Teksti v obeh knjigah so latinski, s posameznimi nemškimi besedami (največkrat poklici). Indeks priimkov je sestavljen po abecednem redu.

Poročna knjiga je precej manjša po obsegu in zajema čas od 1646 do 1748. Platnice so velikosti 31 x 20,5 cm, debelina 0,5 cm, vezana je v rjavo usnje, ki je precej obrabljeno. Usnjeni rob knjige meri 5,5 cm, debelina knjige pa je 7 cm. Teksti v knjigi so latinski, ima 820 strani in posebej dodan indeks – posebna knjiga, ki je najverjetneje nastala pozneje (kovinsko pero). Platnice indeksa so navadne, velikosti 32 x 17 cm, debelina indeksa je 1 cm. Indeks je pisan po abecednem redu priimkov ženinov.

Mrliška knjiga je prav tako ena za obdobje 1664 – 1763 in je najmanjša po obsegu. Platnice velikosti 31 x 20,5 cm so navadne, debelina knjige je 4 cm in ima 339 strani. Teksti v knjigi so do leta 1670 pisani v latinščini, nato pa v nemščini. Knjigi je pozneje (kovinsko pero) prepisan indeks po abecednem redu priimkov.

Glede na predpisane obrazce v rimskem obredniku, so matične knjige v Mariboru pisane zelo pomanjkljivo. Tako pri večini vpisov v mrliške knjige ne najdemo podatka o starosti umrlega, večkrat pa manjkata tudi poklic in kraj bivanja pokojnika. Podobno je tudi s krstnimi knjigami, kjer v večini primerov ni zapisano, iz katerega kraja v župniji so krščenec in njegovi starši, pogosto pa manjka tudi poklic staršev krščenca. Večina zapisov je podobna sledečemu: »20. tega meseca je bila krščena Uršula, zakonska hči Simona Hudiža in njegove žene Marine. Botra sta bila Andrej Matko in Marina Suparin.«² Le redko pa najdemo zapis, kot je sledeči, v katerem je naveden poklic očeta in kraj, od koder prihaja: »Istega dne (28) je bila krščena Regina Marija, zakonska hči Matija Fraupomerja vojaka, iz Koroške ...«. Vpisi so odvisni tudi od stanu staršev krščenca. Pri plemičih in pomembnejših meščanih so vpisani ne le vsi njihovi nazivi, temveč tudi funkcije, ki so jih trenutno opravljali (npr. mestni sodnik, iz katerega kraja so botri in kaj so po poklicu).

Največ podatkov pa vsekakor vsebujejo poročne knjige. Poleg kraja, od koder je prihajal ženin ali nevesta (takrat je veljalo pravilo, da se mladoporočenca, če sta bila iz različnih župnij, poročita v nevestini župniji), najdemo še poklic ženina, njegovega očeta in nevestinega očeta, ter včasih poklic ali funkcijo, ki jo je opravljala priča (npr. mestni pisar, mestni

svetnik). Vpisan je bil tudi družbeni status posameznikov (nobilis, liber), in, ali gre pri ženinu in nevesti za vdovo ali vdovca.

V krstne knjige je v letih 1650 – 1700 vpisanih 7169 krstov, kar lahko izenačimo z rojstvom otrok. Povprečno se je na leto rodilo 149 otrok. Pri tem relativno velikem številu rojstev je treba povedati, da so v tem številu vsi novorojenci iz mariborske župnije in ne le otroci iz mesta Maribor. Največ otrok se je rodilo leta 1669, kar 178, kar nam pove o relativnem blagostanju v mestu in prisotnosti vojske v mestu leta 1668. Najmanj otrok se je rodilo leta 1652, kar je najverjetneje posledica požara, ki je leta 1650 prizadel mesto.

Število krščenih – rojenih po desetletjih v Mariboru med leti 1651 – 1700

Desetletje	1651-60	1661-70	1671-80	1681-90	1691-1700
Število krščenih	1400	1428	1405	1438	1309
Letno povprečje	140	147,8	140,5	143,8	130,9

Na podlagi števila rojstev in ocenjenega števila prebivalstva lahko izračunamo stopnjo rodnosti za to obdobje. Povprečno število prebivalcev mesta Maribora je bilo v drugi polovici 17. stoletja okoli 1500, leta 1650 okoli 1440 in leta 1700 okoli 1515, tako da je prišel en novorojenec na 12 prebivalcev.⁴ Stopnja rodnosti po desetletjih v Mariboru v letih 1651 – 1700

Desetletje	1651-60	1661-70	1671-80	1681-90	1691-1700
Povprečno štev. preb.	1440	1455	1470	1485	1515
Stopnja rodnosti v %	97,1	101,6	96,6	96,8	86,4

Vidimo, da je proti koncu stoletja pričela nataliteta padati, na kar je poleg zvišanja cen žitu vplivala tudi kuga, ki je v letu 1680 najmočnejše pustošila prav na Slovenskem Štajerskem.⁵

Po mrliških knjigah je v mestu Mariboru v letih 1664 do 1700 umrlo 1860 prebivalcev, ali več kot 50 na leto. Največ prebivalcev je umrlo leta 1680, kar 173. Vzrok za to je bila kuga, ki je razsajala po mestu od poletja 1680 do pomladi 1681. Najmanj ljudi pa je umrlo leta 1670, le 29. Pri tem je treba poudariti, da so bile mrliške knjige najbolj malomarno vodene in da župniki in njihovi kaplani niso vedno vpisovali vseh pokopov. Zato se podatki, ki jih dobimo pri preštevanju vpisov v mrliško knjigo in podatki iz zapisnikov arhidiakonskih sinod ne ujemajo (ponavadi je

vpisov manj, kot je navedeno v zapisnikih arhidiaconatskih sinod; tako je leta 1684 v mrliške knjige vpisanih 59 umrlih, medtem ko je v zapisniku na sinodi za leto 1684 vpisanih 124 umrlih).⁶

Povprečno število umrlih po desetletjih v Mariboru med leti 1664 – 1700

Desetletje	1664-70	1671-70	1681-90	1691-1700
Število umrlih	337	569	471	474
Letno povprečje	33,7	56,9	47,1	44,7

Stopnja umrljivosti za posamezna desetletja 1671 – 1700

Desetletje	1671-1680	1681-1690	1691-1700
Število umrlih	569	471	447
Letno povprečje	56,9	47,1	44,7
Povprečno štev. preb.	1470	1485	1515
Stopnja umrljivosti v %	38,7	31,7	29,5

Stopnja umrljivosti za čas med 1671 – 1700 znaša 33,3 %, kar je dokaz več o malomarnem vodenju mrliških knjig. Če bi ti podatki držali, bi bilo mesto Maribor verjetno edina izjema v tedanji Evropi, kjer bi bila rodnost večja od smrtnosti. Znano je, da je bila smrtnost v mestih tedaj večja od rodnosti, na podeželju pa je bilo ravno obratno, tako da se je mestno prebivalstvo popolnjevalo s podeželskim.

Med leti 1664 in 1700 je v mrliške knjige vpisanih tudi 661 otrok. V skupnem številu umrlih (1860) pomeni to kar 35,5 % vseh umrlih, kar nam pove, da je bila smrtnost med otroki zelo velika.

Število umrlih otrok po posameznih letih od 1664 – 1700

Leto	1664	1665	1666	1667	1668	1669
Št. u.	1	3	7	4	43	18

Leto	1670	1671	1672	1673	1674	1675
Št. u.	3	11	16	17	16	19

Leto	1676	1677	1678	1679	1680	1681
Št. u.	22	11	21	22	66	14

Leto	1682	1683	1684	1685	1686	1687
Št. u.	12	15	23	25	28	20

Leto	1688	1689	1690	1691	1692	1693
Št. u.	17	19	18	20	15	18

Leto	1694	1695	1696	1697	1698	1699
Št. u.	11	19	14	30	11	21

Leto	1700
Št. u.	11

Povprečno je v obdobju 1664 – 1700 umrlo 18 otrok na leto. Nihanje je precej močno; tako je bil leta 1664 med 62 umrlimi le en otrok, leta 1668 pa med 76 umrlimi kar 43 otrok ali 56,5 %. Največ otrok pa je umrlo leta 1680 v času kuge, kar 66 ali 38,1 % vseh umrlih.⁷

Rojevanje in umiranje pa poznata tudi sezonska nihanja. Tako so obdobja in leta, ko se več ljudi rodi, kot jih umre in obratno. Smrti so bile v Mariboru najpogostejše v marcu, aprilu, avgustu in septembru. Rojstva pa so bila najpogostejša v januarju, februarju, marcu, oktobru in novembru. Tisti, ki so bili rojeni januarja, februarja in marca, so bili torej spočeti aprila, maja in junija, tisti, ki so bili rojeni oktobra in novembra, pa so bili spočeti januarja in februarja. Iz tega lahko izvemo, kdaj so ljudje bili manj zaposleni in so imeli dovolj prostega časa; tukaj je mišljen čas nosečnosti in poroda, kajti takrat ženske niso bile zmožne za delo).⁸⁻⁹

Poročne knjige mariborske župnije so ohranjene od leta 1646. V času od leta 1700 se je v mariborski župnijski cerkvi poročilo 1826 parov ali 3652 oseb. Na leto se je poročilo povprečno 36 parov ali 72 oseb. Najmanj porok je bilo leta 1654, le 8, največ pa leta 1681, kar 69. Tudi to veliko število porok je verjetno posledica kuge leta 1680, kajti mnogi so ostali vdovci ali vdove in so si po prenehanju kuge poiskali nove partnerje.

Število poročenih po desetletjih v Mariboru v drugi polovici 17. stoletja

Desetletje	1651-60	1661-70	1671-80	1681-90	1691-1700
Število poročenih	148	437	368	401	339
Letno povprečje	14,8	43,7	36,8	40,1	33,9

Pri analizi poročne knjige je treba upoštevati dejstvo, da je v večini primerov, ko sta bila ženin in nevesta iz različnih župnij, poroka bila v nevestini župniji. To pomeni, da so vsaj nekateri Mariborčani vpisani v matične knjige drugih župnij. Tako je v mariborski poročni knjigi za ta čas med 861 ženini in prav toliko nevestami kar 355 tujcev (tujk), za katere je tudi navedeno, iz katerega kraja prihaja

jajo, oziroma, kje so bili rojeni (ali pa samo, iz katere župnije so prišli). Če si to pogledamo podrobneje, vidimo, da je kar 20 % (250) vseh ženinov tujcev in le 6 % (105) vseh nevest iz drugih krajev. Ta podatek nam potrjuje prejšno ugotovitev, da se je večina nevest poročila v domači cerkvi. Neveste, ki so se poročile v Mariboru, so prihajale iz 53 različnih krajev in sicer: Arvež – 1, Admont – 1, Avstrija – 1, Bistrica (Slovenska) – 1, Celovec – 2, Carsio (s Krasa) – 1, Dunaj – 3, Fuswatvald (?) – 1, Gradec – 5, Gomilica – 1, Halsbolt (?) – 1, Jarenina – 8, Kapfenberg – 1, Kamnica – 6, Konjice (Slovenske) – 1, Koroška – 4, Kranjska – 1, Celje – 3, Levenmünd (?) – 2, Lipnica – 4, Lucane – 5, Mödling – 2, Malečnik – 3, Melje – 1, Orešje – 1, Ptuj – 3, Pambirgen – 1, Košaki – 7, Khosokh – 2, Roggau (pri Feldpachu) – 1, Ruše – 1, Rehtenstein – 1, Radlje ob Dravi – 2, Radvanje v hočki župniji – 1, Selnica – 3, Sv. Leonard (Lenart v Slov. goricah) – 2, Slovenj Gradec – 3, Sv. Kunigunda (Spodnja Kungota) – 1, Tiraidek (?) – 1, Trg Maut – 1, Varaždin – 1, Vreksmarkt – 1, Wilhelmsburg v Avstriji – 1, Zgornji Kosach – 1, Župnija Sloheg na Koroškem – 1, Župnija Vojnik – 1.

Ženini pa so prihajali kar iz 112 krajev in sicer: Arvež – 4, Avstrija 7, Bavarska – 3, Beljak na Zg. Koroškem – 1, Bruck na Muri (Murepontum) – 1, Bistrica (Slovenska) – 6, Celje – 5, Celovec – 2, Cerknica – 1, Cobulsab (?) – 1, Croman na Češkem – 1, Drensels (?) – 1, Dunaj – 1, Ernovž – 3, Folksenengl (?) – 1, Felpoh trg Polda (?) – 1, Frirschtenfeld (?) – 1, Frajgrabaa (?) – 1, Feldbach – 1, Fenring (Borinje) – 1, Freilehen (?) – 1, Frajdek – 1, Graisenbal (?) – 1, Gradec – 12, Gotsen (?) – 1, Gomilica – 2, Greiuss (?) – 1, Gurgselb (?) – 1, Hajdina pri Ptuj – 1, Hoče – 2, Hrvaška – 1, Hartberg na Štajerskem – 2, Hunddorf na Češkem – 1, Gaj (Sv. Križ pri Kamnici) – 1, Jarenina – 37, Konjice (Slovenske) – 7, Koroška – 1, Kamnica – 37, Kumen na Pohorju – 1, Košaki – 12, Cartistadio (Kras) – 2, Kronster (?) – 1, Koprianiž (?) – 1, Kapla na Koroškem – 1, Kranjska – 2, Kanonoiz (?) – 1, Limbuš – 27, Leizoch – 1, Lassenmint (?) – 1, Leoben – 1, Lugano v Švici – 1, Lipnica – 3, Ljubljana – 1, Leischach – 2, Moravska – 1, Melje – 4, Marging (vas) – 1, Malečnik – 21, Maranja – 1, Maarkersdorf v Spodnji Avstriji – 1, Malsurgent na zgornjem Koroškem – 1, Nemčija – 1, Orešje – 1, Obdach na zgornjem Štajerskem – 2, Ptuj – 25, Polskava – 1, Ptujška gora – 1, Paezka (?) – 1, Pravnegg (?) – 1, Radlje ob Dravi – 4, Radgona – 12, Rače – 1, Radenfall na Koroškem – 1, Ruše – 2, Sand – 1, Slivnica – 5, Sv. Lovrenc pri Ptuj – 2, Sv. Leonard (Lenart v Slov. Goricah) – 7, Stankirchen – 1, Stros – 1, Saksonija – 1, Slovenj Gradec – 1, Salzburg – 1, Središče – 2, Svečina – 1, Schalbek na Koroškem – 1, Sv. Urban pri Kamnici – 1, Sreidek (?) – 1, Sikolgad (?) – 1, Šober pri

Kamnici – 1, Tiriadek (?) – 1, Tübingen – 1, Trogau v Šleziji – 1, Ulm – 1, Švica – 1, Šalek na spodnjem Štajerskem – 1, Vuringhaus na spodnjem Bavarskem – 1, Volčina – 2, Varaždin – 5, Viltuš – 1, Vitting – 1, Vojtspersg – 1, Vocig (?) – 1, Valian (?) – 1, Vuzenica – 1, Wildon – 2, Wisyer (trg v Avstriji) – 1, Wolpeklhaim v spodnjem Palatinatu – 1, zgornja Štajerska – 2, župnija Črešnjevce pri Slov. Bistrici – 2, župnija sv. Jome v Hočah – 13. Večina nevest je prihajala iz bližnjih krajev, medtem ko so ženini prihajali tudi iz oddaljenih nemških in čeških dežel.¹⁰

V matičnih knjigah najdemo tudi poklice, ki so jih tedaj opravljali. V mariborskih matičnih knjigah za 17. stoletje najdemo kar 111 različnih poklicev (tukaj so všete tudi mestne in deželne službe – funkcije): babica, barvar, berač, brivec, cheovski pomočnik (brez oznake, za katero obrt gre), cheovski vajenec (brez oznake, za katero obrt gre), citraš, čevljar, čolnar, dimnikar, dninar, državni uradnik, glavnikar, glasbenik, grobar, hlapec, izdelovalec gosli, košar, kočij, odej, orgel, puškinih kopit, skrinjic za nakit in vezalk, izpiralec zlata, jermenar, kamnosek, kapelnik, kaščar, kipar, kletar, ključavničar, klobučar, kmet, knjigar, knjigovez, tiskar, kolar, kopališčni mojster, kotlar, kositar, kovač, kočijaž, krojač, krugar, krčmar, krznar, kuhar, lector, lekarnar, lončar in pečar, lovec, merilec žita, mesar, mestni in grajski vratar, mestni pisar, mestni stražnik, mežnar, cerkveni ključar in cerkveni sluga, mitničar, mizar, mlinar, najemodajalec, nogavičar, nožar, objezdnik, organist, osebenek, oskrbnik, upravitelj, ostrogar, pasar, pastir, pek, platnar, podložnik, poštni mojster, posestnik, posejevalec denarja, priležnica, puškar, ribič, sedlar, slamorezec, slaščičar, sel in glasnik, služabnica, služabnik, sodar, splavar, starinar, steklar, stiskalničar, strugar, svečar, študent, tesar, težak, tkalec, trgovec in kramar, trobentač, urar, usnjar, učitelj, vinogradnik in viničar, vojaški branjevec, vojak, vozni voz, vrvar, vrvičar, zdravnik, zidar in zlatar.¹¹

S pomočjo matičnih knjig in drugih virov lahko sestavimo seznam duhovnikov, ki so v 17. stoletju delovali v Mariboru.

Mestni župniki:

Leta 1587 je postal mariborski župnik Anton Manikor. Doma je bil iz Koser na Južnem Tirolskem. Pred prihodom v Maribor je bil župnik v kraju Meltniz na Koroškem. Bil je vplivna oseba, saj je bil bližnji sorodnik krškega pomožnega škofa Antona Manikorja. Mariborski župnik je bil do svoje smrti, 18. junija 1601. Z njim se pričinja obdobje ostrih cerkvenih bojov v Mariboru. Manikor je bil znan po številnih sporih z neposlušnimi kaplani in številnih pritožbah in poročilih, ki jih je pošiljal

ljal krškemu škofu zaradi mariborskih beneficijev, beneficijatov in mesta.¹²

Mariborsko župnijo je v zelo težkih okoliščinah, po silovitem požaru leta 1601, ki je močno prizadel cerkev in župnijsko poslopje, prevzel Jurij Pileator, in jo vodil do leta 1630, ko je bil iz nje odstranjen.

Jurij Pileator se je rodil leta 1565 v Kočevju. Bil je sin Gregorja in Ane Pileator.¹³ Njegov oče je bil župnik v Črmošnjicah na Kranjskem.¹⁴ Jurij je študiral v Gradcu, med duhovnike ga je umestil zagrebški škof v Lepoglavi. Primicijo je obhajal leta 1590 v Kamnici, kjer je bil kaplan tri leta. Leta 1593 je prevzel mesto slovenskega kaplana v Mariboru, leta 1597 je tu postal tudi korar oziroma nemški pridigar. Leta 1600 je postal v Mariboru beneficijat Magdaleninega beneficija, potem ko ga je s svojimi 1000 goldinarji rešil dolgov. Od leta 1599, pa do svoje smrti, februarja 1637, je bil hočki župnik, od leta 1622 nadžupnik. Leta 1606 je bil župnik v Limbušu. Mariborski župnik je Pileator postal leta 1601. Takoj 27. julija 1601, po smrti župnika Antona Manikorja (18. julija 1601), je mariborsko mesto prosilo krškega škofa, da bi novi župnik postal njihov korni mojster Jurij Pileator, ker ga odlikuje znanje nemškega in slovenskega jezika. Škof mu je že 19. oktobra istega leta dosmrtno zaupal mariborsko župnijo. S tem je Pileator prevzel tudi mesto vladarjevega zastopnika.¹⁵ Leta 1604 je priporočil Marka Pileatorja, dijaka srednje šole (principista) na graški univerzi, starega 19 let, doma iz Maribora, za vstop v kolegij Ferdinandeum v Gradcu.¹⁶ Pileator je doživel v času svojega župnikovanja v Mariboru vrsto vizitacij. Tako je 9. in 10. junija 1607 ves mariborski okraj vizitiral sekovski škof Martin Brenner (1558 – 1615). Brenner je ob vizitaciji mariborske župnije ugotovil, da je župnija dobro vodena (kar med drugim pomeni, da je župnik v redu vodil tudi matične knjige, ki pa nam na žalost niso ohranjene, ker so najverjetneje pogorele v enem izmed požarov, ki so v 17. in 18. stoletju prizadeli mesto), od Pileatorja pa je zahteval, naj mu pošlje seznam luteranov, da jih bo naznanil pri deželnem knezu.¹⁷

Pileator je bil mariborski župnik vse do cerkvene vizitacije leta 1630. Po poročilu vizitacijske komisije je salzburški nadškof odstranil Pileatorja z mesta mariborskega župnika.¹⁸ Pileatorju so očitali malomarnost v vodenju župnije, zapravljanje cerkvene zemlje in nespodobno življenje. 8. novembra 1631 je bil na mesto mariborskega župnika postavljen duhovnik Andrej Anton Trost.¹⁹

Andrej Trost se je rodil v Eberendorfu – Dobrli vasi na Koroškem. Leta 1614 je bil vpisan kot študent fizike na graški univerzi.²⁰ Istega leta je dosegel naziv bakalavreata filozofije.²¹ Že leta 1611 je bil kot študent logike sprejet v kolegij Ferdinandeum.²² Do leta

1631 je bil dekan v Celovcu. 21. marca 1631 je dobil mestno župnijo v Mariboru, na katero je bil 9. novembra 1631 tudi instaliran. Njegov prednik Pileator mu je nenehno povzročal sitnosti, poleg tega pa se je še tako zadolžil, da so mu župnijo »zarubili«. Krški škof je leta 1635 sicer plačal vse dolgove, vendar je Trosta odstavil z mesta župnika. Umril je v veliki revščini 9. avgusta 1636 ob enih ponoči za grižo. Njegov brat Jurij Franc je bil leta 1636 župnik v Kotmari vesi na Koroškem.²³ Pokopal ga je novi mariborski župnik Mihael Nöe. Mihael Nöe se je rodil v Celju leta 1599, »et filius spurius ex sacerdote et libera«.²⁴ Leta 1622 je bil kot študent logike vpisan v matične knjige graške univerze.²⁵ V času študija je bil član kolegija Ferdinandeum, kamor je bil sprejet 6. novembra 1622.²⁶ Pozneje je postal doktor modroslovja.²⁷ V duhovnika je bil posvečen 22. junija 1623. Po končanem študiju je eno leto služboval kot kaplan v Lučanah, nato pa je bil šest let korni mojster v Radgoni. Leta 1631 je postal korni mojster v Mariboru, kjer je na tem mestu služboval do konca leta 1635. 14. septembra 1635 je dobil mariborsko župnijo, na katero je bil nameščen zadnje dni februarja (? – verjetno oktobra). Po svoji nastavitvi je 13. novembra 1635 pisal škofu, da je našel mariborski farovž prazen, in ker ima vikarija majhne dohodka, ne plačuje ničesar kaplanu Jerneju Kunstlhranu, medtem ko Franc Pasqualin živi »ex propriis«. Toda ker ni mogel dobiti dispenze »a defeciti nativitatibus«, je 9. julija 1640 resigniral na mesto župnika. Leta 1646 je bil spovednik redovnic v Radljah ob Dravi. 31. maja 1646 je bil prezentiran na Brezno ob Dravi, kjer je služboval do leta 1648. Od julija 1649 do druge polovice maja 1652 je bil korni mojster v Mariboru, od julija 1652 do junija 1671 pa župnik v Kamnici. Umril je v Mariboru, 3. julija 1673.²⁸

Naslednji mariborski župnik je bil Franc Pasqualin. Po rodu je bil Italijan doma iz Gorice. Leta 1628 je bil vpisan na graško univerzo.²⁹ Leta 1635 je kot kaplan v Mariboru prosil krškega škofa Boštjana grofa Lodrona (1630 – 1643) za podelitev kamniške župnije, kjer je bil nato župnik do leta 1640. Že kot kamniški župnik je dobil beneficij sv. Katarine v Mariboru. 14. septembra 1640 je bila Pasqualinu podeljena župnija v Mariboru. 23. novembra istega leta so ga Mariborčani prezentirali na mesto beneficijata sv. Marije Magdalene.³⁰ V času svojega župnikovanja je dal postaviti v farni cerkvi nov prednji oltar. Dne 18. maja 1636 je dobil ob sekovskega škofa dovoljenje, da sme blagosloviti kraj med vinogradi na visokem hribu (Krivec), kjer so si farani postavili božje znamenje.³¹ Zaradi večnih sporov z meščani pa je bil Pasqualin že leta 1648 prisiljen resignirati na svoje mesto in je bil v naslednjem letu kot župnik

odstranjen.³² Pozneje je živel v Mariboru kot beneficijant sv. Katarine, ki ga je dobil leta 1638. Umrl je 30. januarja 1678.³³

Po Pasqualinovi resignaciji je dobil mariborsko župnijo njen vikar Melhior Rainier, kaplan krškega škofa.³⁴ Melhior Rainier je bil po rodu Italijan, doma iz Cenede v Italiji. Leta 1629 je bil vpisan na univerzo v Gradcu.³⁵ 5. oktobra 1639 je postal župnik v Malečniku (Sv. Petru) blizu Maribora. Tukaj je ostal do 27. aprila 1648, ko je postal mestni župnik v Mariboru. To službo je opravljal vse do svoje smrti leta 1667. Ker ni znal nemško, je salzburški nadškof nasprotoval njegovi prezentaciji že na faro Sv. Petra. Toda krški škof Boštjan, pri katerem je bil Rainier dvorni kaplan, ga je zagovarjal, češ da ga je za vikarja izbral zaradi njegovega zgodnjega življenja in ker je znal slovensko. Kot zanimivost, Melhior Rainier se je ves čas svojega službovanja v Mariboru podpisoval v italijanščini »Melchior Rainier predicano di San Pietro lotte Marpurg«. Umrl je v Mariboru in bil 17. avgusta 1667 pokopan v mestni cerkvi.³⁶

Po smrti Melhiorja Rainierja je 17. oktobra krški škof salzburškemu nadškofu prezentiral duhovnika Andreja Strediotha.³⁷

Andrej Stredioth se je rodil leta 1630 na Štajerskem. Leta 1644 je kot študent poetike obiskoval univerzo v Gradcu in bil član kolegija Ferdinandeum.²⁸ Leta 1654 je končal svoj študij na teološki fakulteti.³⁹ Leta 1663 je bil zorničar v Gradcu, od leta 1664 do 1667 je bil župnik v Lučanah, 17. oktobra 1667 pa ga je prošt v Kriegu, po ukazu krškega škofa, instaliral na mesto mariborskega župnika. Vendar si je že kmalu premislil in 31. oktobra prezentacijo preklical. Po temeljitem poizvedovanju o njegovih sposobnostih in moralnih kvalitetah ga je ponovno prezentiral 24. februarja 1668. Stredioth je bil le kratek čas župnik v Mariboru, saj je umrl že leta 1669, star 39 let. 23. julija je bil pokopan v župnijski cerkvi.⁴⁰

Naslednjih sedemnajst let (1669 – 1685) je bil mariborski župnik Pavel Andrej Rainier. Po rodu je bil Italijan, doma iz Senožeč (v matične knjige graške univerze je vpisan kot Tržačan). Leta 1641 je bil vpisan na graško univerzo kot študent sintakse, leta 1644 pa kot študent logike.⁴¹ Leta 1646 je končal študij in leta 1647 opravil magisterij iz filozofije. V času svojega študija v Gradcu je bil tudi član kolegija Ferdinandeum.⁴² V letih 1651 do 1656 je bil najprej kaplan v Mariboru, nato od leta 1656 do 1669 zorničar in od leta 1669 do 1685 župnik v Mariboru.⁴³ Umrl je 13. maja 1685, star 63 let.⁴⁴

Po Rainierjevi smrti je postal vikar v Mariboru Frančišek Garzarolli. Doma je bil z Reke (ta podatek najdemo v ruški kroniki in v kartoteki Matije Slekovca v PAM, v knjigi ordinantov sekavske škofije pa je zapisano, da je doma iz Šentvida – Sv. Vito pri Vipavi v gori-

ški pokrajini). Rodil se je leta 1621.⁴⁵ V Gradcu je študiral logiko in je leta 1654, ko je bil star 33 let, postal magister filozofije.⁴⁶ V duhovnika je bil posvečen maja 1654.⁴⁷ Novo mašo je imel v Rušah. Leta 1648 je postal župnik v Malečniku (Sv. Peter), kjer je nasledil Melhiorja Rainierja ter hvalevredno služboval do julija 1685, ko je pri 61 letih postal dekan in mariborski mestni župnik. Še prej pa je leta 1665 postal doktor teologije.⁴⁸ Garzarolli je bil mariborski župnik do svoje smrti. Umrl je 28. januarja 1700 ob šesti uri zvečer v svojem 79 letu starosti.⁴⁹ Že istega dne, 28. januarja (?) 1700, je krški škof podelil faro Klemenju Škerjancu, doma iz Ormoža.⁵⁰ Škerjanc je leta 1672 obiskoval ruško gimnazijo in bil od 1685 do 1700 korni mojster v Mariboru.^{51–52} Kot mariborski kaplan se je Škerjanc leta 1691 potegoval za mesto selniškega župnika (Verjetno Selnica ob Dravi).⁵³ 9. februarja 1700 ga je komisar krškega škofa Gašpar Schillermann instaliral na mesto mariborskega župnika. Leta 1709 je odstopil z mesta župnika in do svoje smrti, 19. maja 1730, živel v Mariboru kot beneficijant.⁵⁴

Na podlagi precej skopih in večinoma faktografskih podatkov lahko sklepamo, da je bilo v 17. stoletju precej nevhvalno in včasih tudi nevarno biti mariborski župnik. Če pogledamo Pileatorjeve pritožbe čez mestni svet in meščane nasploh, mu kaj lahko verjame, da se je včasih zbal tudi za svoje življenje. Dejstvo, da so bili odnosi med mariborskimi župniki in meščani zaostreni, nam potrjuje tudi to, da je večina župnikov imela večje ali manjše spore z meščani. Vsaj dva izmed možnih vzrokov za to sta nam poznana. Prvi je bil vsekako v pooblastilu, ki ga je dobil mariborski župnik po obisku protireformacijske komisije v mestu leta 1600 pod vodstvom sekavskega škofa Marina Brennerja. S temi pooblastili se je lahko župnik vtikoval celo v delo mesnega sveta, kar so meščani vsekakor čutili kot omejevanje mestne samouprave. Poleg tega je bil tukaj prisoten čisto verski spor, saj je bil mestni župnik glavni preganjalec in tožnik meščanov, ki so bili protestanti. Drugi vzrok pa je bil ekonomske narave. Šlo je za beneficije in tudi župnijsko zemljo in župnijske dohodke. Iz poročil za 16. in tudi 17. stoletje je razvidno, da je precej beneficijev prišlo v roke meščanov, ki seveda niso skrbeli za božjo službo, zato si je večina župnikov prizadevala, da bi povrnili odtujene beneficije (in s tem povečali dohodke), pri čemer so prišli navzkriž z meščani, ki so te beneficije odkupili. Vse to je seveda pripomoglo k vedno slabšim odnosom med meščani in mestnim župnikom.

Ostali duhovniki:

Jurij Lerkinger je bil doma iz Koroške. Leta 1620 je v Gradcu obiskoval gimnazijo

(poetika).⁵⁵ Leta 1629 pa je bil na graško univerzo vpisan kot študent sintakse.⁵⁶ Leta 1646 je bil »cooperator«, med leti 1647 do 1649 pa korni mojster v Mariboru.⁵⁷

Gregor Kaltschitsch se je rodil leta 1618 na Kranjskem. Teologijo je študiral v Gradcu, kjer je bil 30. oktobra 1642 sprejet v kolegij Ferdinandeum kot študent metafizike.⁵⁸ V letih 1646 – 1647 je bil kaplan v Mariboru.⁵⁹

Mihael Passikh je bil doma iz Višnje gore na Kranjskem. Teologijo je študiral v Gradcu.⁶⁰ Leta 1644 je bil posvečen v duhovnika. Od novega leta 1649 je bil kaplan v Mariboru. Dne 8. marca 1658 so ga Mariborčani imenovali za beneficijata sv. Mihaela. Ta beneficij je pred njim posedoval Feliks Cresar.⁶¹ Kot kaplan je v Mariboru deloval kar 18 let, od 1649 do 1667. Večino tega časa je bil verjetno slovenski kaplan, čeprav imamo podatke za to le za čas od 1652 – 1654.⁶² Umrl je v Mariboru, 20. januarja 1668.^{63–64}

Janez Krstnik Roseti je bil doma iz Kranjske. Študiral je v Gradcu.⁶⁵ V letih 1652 in 1653 je bil korni mojster v Mariboru.⁶⁶

Andrej Wehovitsch (Venkovick) se je rodil leta 1604 v Rakitovcu na Hrvaškem. Osnovno in srednjo šolo je obiskoval v Gradcu, kjer je nato tudi študiral teologijo.^{67–68} Med 1652 in 1654 je bil vikar v Celju.⁶⁹ Od Jurjevega 1654 do julija 1661 in od februarja 1662 do junija 1665 je bil korni mojster v Mariboru. 18. septembra 1659 ga je oskrbnik krške škofije imenoval za beneficijata Vseh Svetih v Mariboru. Umrl je v Mariboru, 9. julija 1668.^{69–70}

Franc Schray (Schrey, Schrei) je bil doma z Jesenic na Kranjskem. Leta 1661 je opravil magisterij na graški univerzi.⁷¹ V Mariboru je bil korni mojster med 1665 in 1682.⁷² Umrl je v Mariboru, 8. avgusta 1682.⁷⁹

Janez Krstnik Katschitsch se je rodil leta 1609 v Laškem na Štajerskem. Teologijo je študiral v Gradcu, kjer je bil leta 1634 na priporočilo R.P. Vitalia Pellicerolija sprejet v kolegij Ferdinandeum.⁷⁴ Med 1668 in 1671 je bil kaplan (verjetno ves čas slovenski, čeprav imamo podatek o tem le za leto 1668) v Mariboru.⁷⁵

Janez Khasman je bil doma iz Škofje Loke na Kranjskem. Študiral je na graški univerzi, kjer je leta 1659 študij tudi končal.⁷⁶ V duhovnika je bil posvečen 29. septembra 1666. V Mariboru je bil leta 1672 najprej kaplan in nato zorničar. V mestu je deloval do leta 1682. Leta 1671 naj bi postal župnik v Kamnici (?), kjer je 13. marca 1683 tudi umrl.^{77–78}

Janez Ferdinand Knechtl se je rodil 5. februarja 1652 v Mariboru, kot zakonski sin Jakoba in Julijane Knechtl.⁷⁹ Študiral je v Gradcu, kjer je leta 1671 tudi promoviral.⁸⁰ V duhovnika je bil posvečen 3. aprila 1679.⁸¹ V Mariboru je bil korni mojster med 1682 in 1685. Pozneje je postal župnik v Malečniku (Sv. Peter) pri Mariboru. Kot malečniškega

župnika ga leta 1686 najdemo kot pričo v poročnih knjigah mariborske župnije.⁸²

Urban Jamnikar (Jamnicker) je bil doma iz Kranjske. Študiral je na graški univerzi.⁸³ Od leta 1682 je bil kaplan v Mariboru, v letih 1686 do 1693 pa je bil slovenski kaplan in beneficijat sv. Mihaela. Umrl je v Mariboru, 6. januarja 1694.^{84–85}

Tobija Schmuz je bil doma iz Štajerske. Teologijo je študiral v Gradcu.⁸⁶ V Mariboru je bil zorničar od 1684 do 1700. Umrl je kot beneficijat Vseh svetih, 10. marca 1731 v Mariboru.^{87–88}

Janez Jurij Bartholotti, doma iz Rogatca, se je rodil leta 1661.⁸⁹ Študiral je v Gradcu, kjer je opravil tudi magisterij iz filozofije.⁹⁰ Od 1687 do 1708 (? verjetno do leta 1694) je bil kaplan v Malečniku (Sv. Peter) pri Mariboru. Od srede januarja 1694 je bil kaplan v Mariboru, kjer je ob Jurjevem leta 1700 postal korni mojster. Kot korni mojster je nato služboval v Mariboru do leta 1708, ko je postal župnik v Malečniku. Tu je služboval do 6. decembra 1724, ko je umrl, star 63 let. Pokopan je v grobnici pod farno cerkvijo. V svoji oporoki je zapustil 3000 goldinarjev graškemu konviktu za enega dijaka, rojstni fari pa je dal neko pristavo za »večno luč« in 2080 goldinarjev za dve sveti maši v tednu.⁹¹

Jurij Haidman, doma iz Celja, se je rodil marca 1665. Osnovno izobrazbo je dobil na šoli v Rušah.⁹² Univerzo je obiskoval v Gradcu.⁹³ V letih 1695 do 1696 je bil kaplan v Vojniku.⁹⁴ Leta 1699 je postal beneficijat v Mariboru. V letih 1700 do 1704 je bil »cooperator«, nato pa je do leta 1706 služboval kot kaplan.⁹⁵ Aprila 1706 je postal vikar v Vojniku, kjer je leta 1732 tudi umrl, star 67 let in pet mesecev. Pokopali so ga 27. avgusta 1732.⁹⁶

1653. in 1654. je bil kaplan v Mariboru Janez Passeger, doma iz Trsta.⁹⁷

Martin Prabant, doma iz Studencev pri Mariboru, je bil slovenski kaplan v Mariboru med leti 1672 in 1680.⁹⁸

Jurij Kismann je bil doma iz Maribora, kjer je bil zorničar med leti 1672 in 1676.⁹⁹

Jurij Roglevizh je bil zorničar v Mariboru v letih 1680 do 1681. Leta 1684 pa je bil v mestu kot beneficijat.¹⁰⁰

Pri kratkem pregledu seznama duhovnikov, ki so delovali v Mariboru v 17. stoletju, je pomemben podatek, da je večina duhovnikov študirala na jezuitski univerzi v Gradcu. To dejstvo nam pokaže, kako pomembno mesto v izobraževanju je imela graška univerza za slovenske dežele, kajti to je bila prva univerza, ki je bila dovolj blizu, da so jo lahko obiskovali tudi dijaki in študentje iz slovenskih dežel (poleg njih so univerzo v Gradcu obiskovali v večjem številu študentje iz avstrijskih, nemških in hrvaških dežel, iz Ogrske, Češke in tudi iz severovzhodnih predelov današnje Italije).

OPOMBE

1. Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije I., Ljubljana 1972, strani XVII – XXXVIII (odslej Vodnik, str...). — 2. Krstne knjige župnije sv. Janeza Krstnika v Mariboru 1650 – 1700, (odslej Krstne knjige). — 3. Krstne knjige. — 4. Sašo Radovanovič, Diplomatska naloga, Mesto Maribor in njegovi prebivalci v 17. stoletju. Število prebivalcev v Mariboru v 17. stoletju, str. 145 – 149, Maribor 1990. — 5. Krstne knjige. — 6. Zapisnik arhidiakonske sinode leta 1684, v fondu vizitacijskih zapisnikov med Dravo in Muro v Škofijskem arhivu v Gradcu. — 7. Mrliške knjige župnije sv. Janeza Krstnika v Mariboru 1664 – 1700 (odslej Mrliške knjige). — 8. Krstne knjige. — 9. Mrliške knjige. — 10. Poročne knjige župnije sv. Janeza Krstnika v Mariboru 1646 – 1700 (odslej Poročne knjige). — 11. Poročne knjige; Mrliške knjige; Krstne knjige. — 12. Jože Mlinarič, Župnija sv. Janeza Krstnika v Mariboru pod jurisdikcijo salzburške nadškofije 12. stoletje – 1786; Zbornik ob 750 letnici Mariborske škofije, Maribor 1978, str. 120 – 170, str. 157 (odslej Mlinarič). — 13. Jože Koropec, Pileatorjeve pritožbe zoper Mariborski mestni svet leta 1623, Kronika 31/1983, str. 138 – 143 (odslej Koropec). — 14. Po kartoteki Matije Slekovca v Pokrajinskem arhivu v Mariboru (odslej Slekovec). — 15. Koropec, str. 138 – 143. — 16. Johann Andritsch: Die Matrikeln der Universität Graz 1586 – 1710, Band 6/1 – 6/3, Graz 1980, F/518/1604 (odslej Andritsch). — 17. Mlinarič, str. 160 – 161. — 18. Koropec, str. 138 – 143. — 19. Mlinarič, str. 165. — 20. Andritsch, M/1614/10. — 21. Andritsch, P/779/1614. — 22. Andritsch, f/759/1611. — 23. Slekovec. — 24. Slekovec. — 25. Andritsch, M/1622/35. — 26. Andritsch, f/1175/1622. — 27. Slekovec. — 28. Slekovec. — 29. Andritsch, M/1628/34. — 30. Mlinarič, str. 167. — 31. Slekovec. — 32. Mlinarič, str. 168. — 33. Mrliške

knjige. — 34. Mlinarič, str. 170. — 35. Andritsch, M/1629/65. — 36. Slekovec. — 37. Mlinarič, str. 171. — 38. Andritsch, M/1629/140, 61. — 39. Andritsch, P/2266/1654. — 40. Mlinarič, str. 171. — 41. Andritsch, M/1641/70., — 42. Andritsch, P/1114, 1229/1647; F/582/1646. — 43. Poročne knjige. — 44. Mrliške knjige. — 45. Slekovec. — 46. Andritsch, M/1648/66, P/1351, 1511, 1915. — 47. Knjige ordinantov Sekavske Škofije, Škofijski arhiv v Gradcu (odslej Knjige ordinantov). — 48. Slekovec. — 49. Mrliške knjige. — 50. Slekovec. — 51. Jože Mlinarič, Seznam imen iz latinske kronike, Ruška kronika 1975, str. 133 – 247 (odslej Ruška kronika). — 52. Slekovec. — 53. Mlinarič, str. 174. — 54. Slekovec. — 55. Andritsch, M/1620/104. — 56. Andritsch, M/1629/50. — 57. Poročne knjige. — 58. Andritsch, f/502/1642. — 59. Poročne knjige. — 60. Andritsch, M/1642/2. — 61. Slekovec. — 62. Poročne knjige. — 63. Mrliške knjige. — 64. Slekovec. — 65. Andritsch, M/1633/47. — 66. Poročne knjige. — 67. Andritsch, F/1142/1620. — 68. Andritsch, M/1632/26. — 69. Slekovec. — 70. Slekovec. — 71. Andritsch, P/2548, 2593/1661. — 72. Poročne knjige. — 73. Mrliške knjige. — 74. Andritsch, F/185/1634. — 75. Poročne knjige. — 76. Andritsch, M/1658/37, P/2322. — 77. Slekovec. — 78. Poročne knjige. — 79. Poročne knjige. — 80. Andritsch, M/1666/127, P/892. — 81. Knjige ordinantov. — 82. Poročne knjige. — 83. Andritsch, M/1667/72. — 84. Poročne knjige. — 85. Slekovec. — 86. Andritsch, 1670/178. — 87. Poročne knjige. — 88. Slekovec. — 89. Slekovec. — 90. Andritsch, M/1676/154. — 91. Slekovec. — 92. Slekovec. — 93. Andritsch, M/1687/84. — 94. Slekovec. — 95. Poročne knjige. — 96. Slekovec. — 97. Zapisniki arhidiaconatskih sinod, Svet med Muro in Dravo 1653–1654 (odslej Zapisniki...). — 98. Zapisniki 1672, 1676, 1680. — 99. Zapisniki 1672, 1676. — 100. Zapisniki 1680, 1681, 1684.

INDUSTRIJSKE RASTLINE (LAN, KONOPLJA, MURVE) NA SLOVENSKEM

FERDO GESTRIN

Med najstarejše »industrijske« rastline v slovenskih deželah moramo šteti lan in konopljo; njima se od začetka 18. stoletja v zvezi s svilogojstvom in svilarstvom priključujejo še murve. V razpravi se bomo omejili na te tri tekstilni proizvodnji kot surovina neposredno in posredno služee rastline, čeprav se od 16. stoletja dalje pri nas uveljavljajo v proizvodnji kot surovine tudi žitarice, oljnice, krompir in tudi razne barvilne rastline. Vse tri so namreč na slovenskih tleh dosegle razcvet

in vrhunec v času pred utrditvijo industrijskega kapitalizma.¹

Lan in konoplja

Lan je stara kulturna rastlina, ki je služila za pripravo preje, iz katere so tkali eno izmed najstarejših tekstilij – platno. Kot poljedelsko ljudstvo so jo poznali že v pradomovini tudi stari Slovani. Zanj namreč poznajo vsi sedanji slovanski jeziki isto besedo. Nedvomno more-

mo trditi, da so tudi predniki Slovencev na vsem poseljenem ozemlju od vsega začetka, t.j. od naselitve, poznali in gojili lan. Njegova kultura se je razširila z uveljavljanjem natriletnega kolobarjenja in utrditvijo fevdalnega zemljiškega gospodstva. O pridelovanju lanu in njegovi uporabi zgovorno govore že najstarejši urbarji na slovenskih tleh od 12. stoletja dalje. V njih se kot podložniške dajatve praviloma navajajo, med drugim, povese lanu, lanena preja in tudi platno kot izdelek domače obrtne dejavnosti podložnega kmeta. (Lan je dajal surovino za takrat še splošno razširjeno platnarstvo.)²

Sodeč po poznosrednjeveških urbarjih, so lan gojili skoraj povsod v tedanjih slovenskih deželah. Na Kranjskem je posebej omeniti območje Kranja in Škofje Loke na Gorenjskem, dalje Dolenjsko in širše ozemlje Kočevskega. Na Koroškem so ga gojili v Ziljski dolini, v spodnjem in zgornjem Rožu ter v Podjuni. Na slovenskem delu Štajerske je bil lan zelo razširjen v Celjski kotlini in na Ptujskem polju ter v njunem širšem zaledju. Ni ga manjkalo tudi na posameznih delih Goriške.³

Tudi konoplja je izpričana vsaj že v poznem srednjem veku. Med podložniškimi dajatvami se omenja redkeje kakor lan, npr. na Štajerskem, a tudi drugod ni bila povsem neznan. Služila je zlasti za izdelavo vrvi in grobih tekstilij, ki so pogosto služile za embalažo trgovskemu blagu.⁴

Tudi v prvih stoletjih novega veka je lan ohranil svoje mesto med splošno razširjenimi kulturnimi rastlinami. S počasnim opuščanjem natriletnega kolobarjenja se je pridelovanje lanu celo povečevalo. To se je dogajalo še tja do okoli srede 19. stoletja. K temu je v času merkantilizma in fiziokratizma veliko pripomogla državna oblast, ki si je iz fiskalnih motivov zelo prizadevala, da bi se povečalo in izboljšalo pridelovanje lanu. K temu je doprineslo tudi delovanje več ali manj uradnih kmetijskih družb, ki so pod vplivom fiziokratizma v letih 1764/67 nastajale v slovenskih deželah. Te so na različne načine kmetovalce spodbujale k večjemu in naprednejšemu pridelovanju lanu in konoplje. Slednja se tudi v tem obdobju kot kultura še vedno omenja, vendar je bil obseg obdelovanja v primerjavi z lanom bistveno manjši. Konopljo so sejali predvsem ob robovih njiv. V nekaterih območjih so konopljo sejali tudi zavoljo semena, ki so ga uporabljali za velikonočne kolače. Tako je bilo npr. v okraju Ribnica. Ponekje, npr. na Ižanskem blizu Ljubljane, so gojili lan in konopljo v večjem obsegu. Na splošno velja poudariti, da sta se lan in konoplja v času agrarne revolucije in manufakturne proizvodnje zelo razširila.⁵

V prvi polovici 19. stoletja glede lanu ni bilo večjih sprememb. Po končanem Napoleonskem obdobju obnovljene kmetijske druž-

be so si še vedno prizadevale izboljšati in povečati pridelek. Sedaj se tudi konoplja pojavlja kot samostojna njivska kultura. Na Kranjskem, kjer so gojili največ lanu in konoplje, je bilo tedaj pod obema kulturama okoli 6000 oralov (ok. 3000 ha) poljskih površin. Na Koroškem, kjer so lan sejali predvsem v zgornjem delu dežele, so presežek prediva celo izvažali, tudi na Kranjsko. Na slovenskem delu Štajerske je bil lan še vedno povsod razširjen, vendar je bila gojitev z izjemo okraja Slovenj Gradec omejena le za domače potrebe. Manj so tedaj že gojili lan na Goriškem. Tudi sicer se zdi, da se je lan v tolikšni meri obdržal do odprave fevdalizma zgolj zato, ker je bil med podložniškimi dajatvami.⁶

Po odpravi fevdalnih odnosov v letu 1848 je bilo za poljedelstvo na Slovenskem značilno hitro opuščanje predivnih rastlin. Pridelovanje lanu je nazadovalo vzporedno z uveljavljanjem bombaža. Isto velja za konopljo, ki že poprej v primerjavi z lanom ni imela vidnejše vloge. Le v posameznih okrajih je ostalo nekaj hektarov njiv pod to kulturo. Poleg širjenja bombaža, ki je v industrijski proizvodnji zamenjal laneno prejo, je na upad obeh kultur, lanu in konoplje, vplivalo še več drugih momentov splošnega razvoja. Propad jadrnic dolge plovbe je bistveno zmanjšal trg v primorskih mestih, ki so ga s platnom (za jadra, cerade) in vrvmi zalagale le slovenske dežele. Močno je na to vplivala tudi izgradnja železnic, kar je ugotovljeno za gojenje lanu in platnarstvo na Gorenjskem. Kmetom so prinesle druge, donosnejše oblike dodatnega zaslužka. Deloma pa je na to vplivala nova tehnologija pri izdelavi platna. Prejo so namreč začeli beliti in platno, ki je dobilo volnen videz, se je hitreje obrabilo. V isto smer je deloval uvoz industrijskih tkanin.⁷

Po letu 1875 se je še hitreje zmanjševala površina njiv, posejanih z lanom in konopljo; o tem govori naslednja tabela.⁸

Leto	Slov. Štajerska		Kranjska	
	Lan	Konoplja	Lan	Konoplja
1875	1,97%	0,64%	2,45%	0,92%
1913	0,22%	0,02%	0,34%	0,05%

Leto	Koroška predalpski del		Goriška in Gradišćanska	
	Lan	Konoplja	Lan	Konoplja
1875	1,21%	0,84%	0,27%	0,72%
1913	0,20%	0,24%	0,04%	0,01%

Poslej se je kultura lanu ohranjala le v najbolj siromašnih delih slovenskega ozemlja, npr. v Beli Krajini, Prekmurju in na Kočevskem. Leta 1929 je bilo z lanom posejanih še

1444 ha njiv, deset let pozneje le še nekaj nad 1000 ha. Tega leta je bilo na Kranjskem 0,51% oziroma 0,05% ornih površin pod lanom in konopljo, na Slovenskem Štajerskem le še 0,17% pod lanom, drugje pa sta obe kulturi že izginili iz statistike. Le še v Prekmurju so sejali lan na 0,21% njivskih površin.⁹

Lan in konoplja sta dajala surovino za izdelavo različnih vrst platna, žakljevine, vrvi itd. Poglavitni proizvajalci platna so skozi stoletja bili kmetje. Platnarstvo je bilo eno izmed avtarktičnih podeželskih, kmečkih opravil: z njim so se ukvarjale zlasti ženske. Z nastankom trgov in mest od 12. stoletja dalje, se je platnarstvo deloma selilo tudi k v cehe vezanim poklicnim obrtnikom – tkalcem. Platno so izdelovali iz kupljene preje za svoj račun ali iz prinesenih surovin za svoje komitente. Izdelovanje platna je bila najbolj razširjena oblika domače obrti v vseh slovenskih deželah. Proti koncu srednjega veka pa se na podeželju v njenem okviru pojavljajo tudi že večja lokalna območja platnarstva. Posebej je omeniti območje Kranja in Škofje Loke na Gorenjskem, Dolenjsko in Kočevje.¹⁰

Že tedaj so izdelovali različne vrste platna glede na širino tkanega kosa in kakovost. Ožje platno je bilo npr. v 18. stoletju široko le 69 cm, a običajno deset centimetrov več; dolžina kosa pa je bila 27,6m.¹¹ Poleg malega platna (kleine leinbath) so na podeželju največ tkali hodnično, t.j. grobo platno (ruphn). Izdelovali so tudi mešano platno ali mezlan (gemischte leinbath aus Crain). Tkali so ga tako, da je bila osnova lanena, a vitek iz domače ali uvožene volne, ki so jo na Kranjskem uvažali tudi iz Koroške. Znano je bilo zlasti fino platno, izdelek tkalcev v Škofji Loki. Posebna zvrst platna je bil tudi dvonitnik (zwillich), ki so ga tkali iz dvojno vite niti, torej zelo močno platno.¹²

Proizvodnja preje in platna je bila že v poznem srednjem veku tolikšna, da je v posameznih območjih zelo preseгла domače, lokalne potrebe. To, povečano povpraševanje in širše tržišče so v 16. stoletju pripeljali do nastajanja založniških odnosov (Verlagssystem). Med prvimi se je založništvo uveljavilo na območju Kranja in Škofje Loke. Pozneje so se ti odnosi razširili tudi po drugih delih slovenskih dežel, čeprav niso bili splošno uveljavljeni. Vanje so bile vključene številne vasi s svojimi podložniki, a tudi poklicni obrtniki. Trgovec, založnik, je zagotovil podložnikom odkup preje in domačega platna, poklicnim obrtnikom in deloma tudi kmetom je dajal v obliki kredita surovine, prejo za izdelavo platna ali tudi denar in si zagotovil izgotovljene izdelke za svoje trgovsko poslovanje. Založnik je tako vključil tudi po sto in več domačih kmečkih obratov

in poklicnih obrtnikov v svoje poslovanje. Delovno orodje in delavnica (prostor) so bili še vedno last neposrednega proizvajalca. Založništvo torej ne pomeni koncentracije proizvodnje, niti izboljšanja načina proizvodnje, pač pa akumulacijo blaga v rokah trgovca – založnika. Ta je z novimi proizvajalnimi odnosi povečal svoje trgovsko poslovanje in ob uspešnosti tudi trgovski kapital. Založništvo pomeni boljšo organiziranost proizvodnje, kajti založnik, poznavajoč tržišče, je določal vrsto, kakovost in tudi množino izdelkov, t.j. blaga. Hkrati so se znotraj založništva ustvarjala stalnejša razmerja med založniki in neposrednimi proizvajalci, ki so postajali več ali manj ekonomsko odvisni od prvih.¹³

Na tej stopnji proizvajalnih odnosov je ostala proizvodnja platna v vseh naslednjih stoletjih. Do kakršnekoli oblike manufakturne proizvodnje v platnarstvu ni prišlo. Ko se je začela na Slovenskem razvijati strojna industrija, je bilo pridelovanje lanu in konoplje po sredi 19. stoletja že močno v upadanju. Tekstilna industrija je slonela na bombažni in volneni surovinski bazi. Izdelovanje platna na osnovi doma pridelanega lanu in preje se je vse bolj omejevalo na posamezne kmete. Danes jih, lahko rečemo, ni več, oziroma so izjema. Zadnji poklicni tkalci platna so izginili že v času med obema vojnama.

V zvezi z izdelovanjem platna (in seveda sukna) so gojili tudi barvne rastline. Na naših tleh se omenjajo brošč (*Rubia tinctorium*), oblajst (*Isatis tinctoria*) in žafran (*crocus sativus*). Brošč je dajal rdečo, oblajst modro in žafran rumeno barvo. Prvi dve rastlini naj bi po tradiciji v slovenske dežele prinesli nemški kolonisti, ki so se v drugi polovici 14. stoletja naselili na Kočevskem. Oblajst je služil predvsem za barvanje moških oblačil, brošč za ženska oblačila, zlasti pasove. V času manufaktur so brošč gojili zlasti za barvanje sukna; v večjem obsegu zlasti na Koroškem, kjer je bilo več manufaktur. Žafran so gojili kot začimbo, zdravilo in tudi kot okrasno rastlino.¹⁴ V zvezi z barvanjem platna in sukna so v mestih in trgih, a tudi v vaseh delovali barvarski obrtniki.

Proizvodnja platna je bila že v poznem srednjem veku tolikšna, da ni krila samo lokalnih potreb. Platno je tedaj že blago, ki ga je trgovina posredovala tudi na velike razdalje. Vanjo so posegali s svojimi izdelki celo kmetje. S platnom in prejo so kupčevali ne samo na vaških in bližnjih mestnih sejmih, temveč so del svojih izdelkov zamenjevali za sol tudi v primorskih mestih od Trsta do Pirana. V Piranu se v 15. stoletju omenja platno za jadra, ponjave in ladijske vrvi, ki so prihajali iz zaledja.¹⁵ V primorskih mestih so, sodeč po primeru v Piranu, platno iz zaledja označevali kot »kranjsko platno« (tella di Crainzi).¹⁶ V trgovino s platnom in

drugimi izdelki, ki so jih potrebovali v pomorstvu, so posegali tedaj tudi poklicni trgovci, ki so se usmerjali proti Dalmaciji in Italiji. Že na prehodu v 15. stoletje in dalje se npr. v Benetkah in v posameznih mestih v Markah javlja v carinskih in tarifnih redih tudi kanafas iz Ljubljane (»canaveze di Lubiana«).¹⁷ V Kopru je bila trgovina s platnom zelo važna že za doža Francesca Foscarija (1423–1457) in se postavlja v isto vrsto s trgovino z železom.¹⁸ Poklicna trgovina s platnom se je od srede 15. stoletja dalje uveljavila zlasti v Trstu. Leta 1440 sta bila na poti v Trst ubita in izropana dva trgovca s platnom; približno tedaj pa so nastajale v mestu družbe za trgovino s tem blagom.¹⁹ Na Reki so v 15. stoletju in dalje trgovali s platnom kar številni trgovci iz slovenskega zaledja.²⁰ V maju leta 1506 so npr. preko Reke izvozili 3200 liber različnega platna.²¹ Tudi v poznejših časih, vse do začetka druge polovice 19. stoletja, je večina presežkov v proizvodnji platna našla tržišče v primorskih mestih Tržaškega zaliva in v Markah, kjer je bilo dolgo dobo pomembno središče te trgovine na sejnih v Senigalliji.²²

Murve in svilogojstvo

Ob vrhuncu merkantilizma in nato fizokratizma so v 18. stoletju ob širjenju svilarške proizvodnje na slovenskem ozemlju začeli gojiti murve v zvezi s svilogojstvom. Prvi poskusi svilogojstva v bližini slovenskih dežel so bili povezani z Benečani že v 14. stoletju. V naslednjih dveh so se murve že razširile po Furlaniji in so se v 17. stoletju približale ravninskemu delu zahodno od Soče.²³ V prvi polovici 18. stoletja pa so prve kokone vzgojili na ozemlju Goriške in Kranjske (npr. v Vipavski dolini, okolici Ljubljane), a leta 1780 je bilo na Goriškem, Tolminskem, Primorskem Krasu, v okolici Trsta in v Gradiški (Gradisca) zasajenih že ok. 180 tisoč murvinih dreves.²⁴ Širjenje murv in gojenje kokonov so pospeševale državne in deželne oblasti (na Primorskem npr. l. 1756 ustanovljeni komerčni magistrat za Goriško). Podpirale so privatne in državne drevesnice murv, dajale sadike brezplačno ali po nizki ceni potencialnim gojilcem sviloprejk. Skrbele so za navodila o gojitvi kokonov in za praktični pouk, ki so ga opravljali plačani strokovnjaki iz Furlanije. Veliko zaslug za širjenje nove dejavnosti so imeli slovenski merkantilist in podjetnež Franc Rakovec – Raigersfeld ter po letu 1763 ustanovljene kmetijske družbe v posameznih slovenskih deželah.²⁵

V drugi polovici 18. stoletja, ko je svilogojstvo dobilo že nekoliko večji zamah, imamo prve podatke o njegovem obsegu. Na Koroškem so leta 1766 pridobili 3365,5 kg

kokonov, par let pozneje že 4512 kg, kar je bilo vrhunec. Na Kranjskem so l. 1767 vzgojili ok. 4500 kg, a l. 1775 že 6990 kg kokonov. Na Štajerskem je bila količina še zelo majhna (145,6 kg).²⁶ Iz tega časa imamo tudi prve številčne podatke o kmetih, ki so se ukvarjali s svilogojstvom na posameznih zemljiških gospodstvih.

Ko je bilo v l. 1775/6 konec podpore državnih oblasti in se je skrb za svilogojstvo prepustila privatni iniciativi, je povsod razen na Goriškem (in Gradiškem) sledil upad. Vzrok zanj je iskati tudi v neuspelem širjenju murvinih nasadov, dalje v dejstvu, da se gojitev kokonov ni splačala niti zemljiškim gospodom niti kmetom, a tudi, ker so podložniki le s težavo vnovčili svoj pridelek svilenih zapredkov. Pripomoglo pa je temu tudi pomanjkanje kapitala in z njim povezan propad posameznih manufaktur svile (npr. v Ljubljani).²⁸

Šele po francoskih vojnah je svilogojstvo zopet poraslo. Zlasti na Goriškem so nastajali novi nasadi murv. Vzoredno s tem se je donos kokonov hitro večal in je sredi 19. stoletja na Primorskem dosegel ok. 300.000 kg (toda samo v pokrajini Verona je l. 1850 dosegel 4,5 milijona kg).²⁹ To je trajalo vse do prehoda v 60. leta, ko je zaradi boleznih padla proizvodnja kokonov na vsega 15% gornje količine. Šele proti koncu stoletja je svilogojstvo na Primorskem doseglo poslednji vrhunec z donosom ok. 840.000 kg kokonov v 1894. letu. Nato pa je zaradi konkurence vzhodno-indijske svile svilogojstvo hitro upadlo.³⁰

Tudi v notranjosti slovenskih dežel je po francoskih vojnah svilogojstvo zopet poraslo, še posebej na Kranjskem. Zrasli so novi nasadi murv na mnogih zemljiških gospodstvih, ob deželnih cestah in tudi vzdolž železniške proge proti Trstu. Leta 1855 naj bi bilo na Kranjskem ok. 85.000 murvinih dreves. Središča svilogojstva na Kranjskem so bila v Vipavski dolini, v okolici Krškega, Kostanjevice, Mokric, Mirne in Mokronoga, a tudi v okolici Ljubljane in v Smledniku. Novi nasadi murv so zrasli tudi na Štajerskem in Koroškem. Konjukturo je svilogojstvo v slovenskih deželah doseglo v času boleznih kokonov v Furlaniji in na Primorskem, zlasti v letih 1856/63. Ko pa se je bolezen kokonov razširila tudi sem, je bilo vsega konec. Svilogojstvo se je po l. 1884 ohranilo deloma samo v Vipavski dolini.³¹

Danes spominjajo na svilogojstvo na Slovenskem le še redki ostanki nekdanjih murvinih nasadov in nekatera ledinska imena (tako npr. v Ljubljani naziv Murgle za sedanjí predel mesta, kjer so nekdanj bili nasadi murv).

Murve so začeli kot prvi gojiti posamezni zemljiški gospodje in nato tudi meščanski podjetniki pod vplivom merkantilističnih

idej in ob podpori dvorne komore, deželnih odborov in nato pod pospeševalnim vplivom kmetijskih družb. Ti so nato pospeševali sejanje murv in svilogojstvo pri podložnikih, a na Goriškem tudi pri kolonih. Sviloprejko so, poleg revnejših meščanov, gojili predvsem kmetje sami, potem ko so jih priučili za to dejavnost. Murvino listje so deloma dobili na svojih murvah, deloma so ga dobivali od založnika (zemljiškega gospoda), deloma pa so ga kupovali. Pridobivanje surove svile in izdelovanje svilenih izdelkov je bilo predvsem v rokah meščanskih podjetnikov, ki so se povezovali tudi v družbe, le deloma so vanjo posegali tudi posamezni fevdalci. Na Goriškem pa so imeli pri tem pomembno vlogo zlasti Židje. Vendar so v proizvodnjo raznih svilenih izdelkov posegali tudi posamezni obrtniki (npr. v Ljubljani, Trstu). V prvih obdobjih svilarstva so mnogi izmed njih imeli državno oporo, deloma celo v obliki posojil.

Proizvodnja je od začetka do konca svilarstva v slovenskih deželah slonela na založništvu in manufakturi. Med prvimi založniki so bili Židje iz Gorice, Trsta in Gradiške (rodbine Gentile, Pinkerle, Parente in Morpurgo). Bili so kupci kokonov in lastniki naprav za odvijanje surove svile (filand s forneli), previjalnic (inkanatorij) in predilnic (fikatorij) na ročni in vodni pogon. Sprva so surovo svilo izvažali v Italijo, ker niso imeli večje predilnice. Ko je dvorna komora (Hofkammer) leta 1724 v Fari ob Soči zgradila veliko predilnico, ki so jo dajali v zakup raznim podjetnikom, se je stanje deloma spremenilo. Od leta 1749 so jo daljši čas imeli v zakupu Morpurgi in goriški trgovec Dominik Segala, ki je bil po rodu Benečan.³²

O delovanju založnikov imamo jasno podobo iz opisa založniške svilarske proizvodnje leta 1746 v Gorici. Tu so imeli posamezni trgovci-podjetniki ali trgovske hiše v tem letu šest založniških sistemov. Trgovski kapital je organiziral proizvodnjo tako, da so podjetniki dajali obrtnikom, tkalskim mojstrom, kredit v naturi, t.j. v surovini ali jih zalagali z denarjem in si zagotovili izgotovljene izdelke. Hkrati so zalagali kmete z jajčeci sviloprejke ali jih oskrbovali z žitom in si od njih izgovorili kokone proti plačilu. Med neposrednimi proizvajalci ni bilo kooperacije, vsak je delal ločeno od drugih, ki jih je zalagal isti podjetnik. Bratje Morpurgo so imeli v svojem založniškem podjetju vezanih 12 tkalskih mojstrov, večinoma Benečanov, ki so v enem letu izdelali 500 kosov svilenega blaga. Dominik Segala je vezal 11 mojstrov, ki so izdelali celo 600 kosov blaga. V vseh šestih založniških podjetjih (še bratje Luzzatto, Moša Gentile, Musolin in Zorman) je bilo vključenih 34 tkalskih mojstrov, ki so imeli 82 stavev in so izdelali v

enem letu nad 1550 kosov svilenega blaga.³³

Leta 1764 pa sta v Gorici Marko Morpurgo in Janez Krstnik Polli osnovala manufakturo svilenih trakov. Deset let pozneje so bila v Gorici že štiri trgovska podjetja, ki so leta 1800 proizvedla 30.319 kosov blaga. Toda poleg njih je v Gorici delovalo še nekaj manjših podjetnikov, med njimi tudi s slovenskimi priimki (Jurij Rogl, Simon Kocjančič). Leta 1796 je ustanovil z družabnikom manufakturo svile tudi plemič Filip grof Edling, ki pa je kmalu družabnika izplačal in leta 1800 prenesel podjetje v Ajdovščino.³⁴ Toda proti sredi 19. stoletja sta bili v Gorici samo še dve manufakturi za svileno blago z vsega 50 stavtami.³⁵

Istočasno z Gorico so tudi v notranjosti slovenskega ozemlja nastajale manufakture svile. V Ljubljani je od ok. 1725 zraslo nekaj manjših podjetij te vrste celo iz obrtnih delavnic. Prvo med njimi je bilo last francoskega doseljenca P.T. Taboureta, ki si je pridobil v letih 1728/30 celo pisno priznanje prvega kranjskega manufakturista svilenih izdelkov in privilegij za proizvodnjo svilenih nogavic. Surovo svilo je uvažal iz Gradiške, čeprav je tudi sam poskušal s svilogojstvom in si uredil lasten nasad murv. Z delom je prenehal okoli leta 1735. Največja v Ljubljani zrasla manufaktura svile je bilo podjetje trgovca Jerneja Čebula, ki je nazadnje imel v njem oddelke za celotno proizvodnjo (inkanatorij, fikatorij, tkalnico s 30 stavtami in barvarno). V manufakturi je leta 1734 delalo 100 delavcev, a ob vrhuncu nekoliko pozneje celo 300. Med njimi je bilo nekaj desetih izvežbanih delavcev, celo tudi beneškega izvora. Surovo svilo je podjetje dobavljalo na Goriškem, kjer je imelo tudi 12 lastnih fornolov. V letih 1730/44 je lastnik nakupil 38.000 kg surove svile v vrednosti ok. 162.000 gld.. Podjetje je nato zavoljo vedno večje zadolženosti leta 1754 propadlo. Šele po letu 1775 je v Ljubljani zopet zrasla nekoliko večja manufaktura svile s tkalnico in barvarno, ki je imela kakih 10 stavev in je letna proizvodnja dosegla vrednost 6000 gld. Proti koncu 18. stoletja so v Ljubljani delovali le še manjši, obrtni obrati, ki so v času krize francoskih vojn do leta 1800 z manufakturo vred zamrli.³⁶

Tudi na Koroškem in Štajerskem so v tem času delale posamezne manufakture svile in obrtne delavnice. Največje so bile v Beljaku, Celovcu in Brežah (Friesach) že izven slovenskega ozemlja.

V naslednjem stoletju, tudi v času industrijske revolucije, na slovenskem ozemlju ni prišlo do prave svilarske industrije. Krize, nihanje cen, konkurenca tuje svile, bolezniki kokonov in še kaj, so to preprečevali. Težišče dejavnosti je s proizvodnje svilenih izdelkov prešlo na gojenje kokonov. Zato so v tem času ob upadanju panoge nastajale predvsem nove

filande. V Istri je bilo v letu 1858 le 13 filand, od tega deset v Kopru, kjer je bil v 18. stoletju velik filatorij, ki je leta 1756 predelal okoli 21.000 kg kokonov. Največji novi filandi sta v tem obdobju nastali leta 1847 v Plevni pri Žalcu na Štajerskem z 18 forneli in dve leti pozneje v Gorici nastala filanda, ki je imela leta 1868 še okoli 80 fornolov in 110 sezonsko zaposlenih delavcev.³⁷

OPOMBE

1. Fr. Kočevar, Tekstilne surovine, Ljubljana 1950, str. 171 sl.: Fr. Bock — L. Pigorini, Die Seidenspinner (Technologie der Textilfasser V/1, Berlin 1938. — 2. Gospodarska in družbena zgodovina Slovenec, Zgodovina agrarnih panog I, Agrarno gospodarstvo (SAZU), Ljubljana 1970, str. 234, 254, 255. — 3. Prim. prav tam, str. 255 in tam navedene izdaje urbarjev ter literatura. — 4. Prav tam, str. 255. — 5. Fr. Schollmayr, Pridelovanje lanu na Kranjskem. Naznanila. Na svetlo dala c. kr., Kmetijska družba na Kranjskem, Ljubljana 1871/1; Zgodovina agrarnih panog, o.c., str. 259. — 6. Zgodovina agrarnih panog, o.c. str. 263 sl.; prim. J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, Kranj 1939, str. 316, 336. — 7. Prav tam, str. 264. — 8. Tabela je izveček tabel Kulture v % njivske površine leta 1875 in Kulture v % njivske površine leta 1913 — glej prav tam, str. 265 in 267. — 9. Glej tabelo Kulture Dravske banovine v % njivske površine 1939, prav tam, str. 268 in besedilo str. 270. — 10. J. Žontar, o.c., str. 161, J. Gruden, Zgodovina slovenskega naroda, Celovec 1910 — 1916, str. 1035. — 11. J. Žontar, Platnarstvo in sitarstvo v Loškem gospostvu v 18. stoletju, Loški razgledi 3 (1956), str. 92. — 12. Prim. F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja, Ljubljana 1965, str. 190/4; isti, Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1972, str. 68 sl.; J. Žontar, Platnarstvo in sitarstvo, o.c. — 13. Prim. J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, o.c., str. 161; F. Gestrin, Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem, Ljubljana 1991, str. 254 sl. — 14. Prim. M. Britovšek, Uvajanje novih kultur na Kranjskem v drugi polovici 18. in v prvi polovici 19. stoletja, Zgodovinski časopis 12/13, 1958/9, str. 111 sl.: Zgodovina agrarnih panog, o.c. str. 259. — 15. Pokrajinski arhiv Koper, Piranski arhiv (PA), 9. zaboju listin — 1495 avg. 27. — 16. Pokrajinski arhiv Koper, PA, vic. knj. 1459/77 f 28 — 1464 avg. 7. — 17. Prim. P. Kandler, CDI — 1430 jul. 6: »... perche li aduxe victuarie et altre cosse bisognovole a quella terra et ferro e carne et canevaze che gran utele da a Venezia«; F. Gestrin, Trgovina slovenskih dežel z italijanskimi ob koncu srednjega veka in v 16. stoletju, Zgodovinski časopis 29 (1975), str. 91, glej op. 13; Atti 5 (1889), str. 180 in 315. — 18. P. Kandler, CDI — 1430 jul. 6; F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja, o.c. — 19. J. Cavalli, Commercio e vita privata di Trieste nel

1400, Trieste 1910, str. 104, 106, 129 in 273. — 20. F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja, o.c.; Arhiv Slovenije (AS), F/I 74, štiridesetninska knjiga 1537 avg. 4; F. Gestrin, Mitninske knjige, o.c., str. 246 sl. — 21. ARS, F/I 74 — štiridesetninska knjiga 1586; F. Gestrin, Mitninske knjige o.c. — 22. Prim. J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, o.c., str. 251; J. Gruden, o.c. str. 1035, Platno iz slovenskih dežel so nekateri veletrgovci izvažali celo v Španijo. Tako je David Luzzato iz Gorice leta 1746 med drugim blagom v Cadiz pripeljal tudi platno in ga dobro prodal. — 23. Prim. E. Pavani, Cenni storici intorno alla seta in Gorizia, nell'Istria e in Trieste, Arch. Tr. n.S. XVI (1890), str. 89 sl.; J. Bolle, Seidenraupenzucht Geschichte der Österreichischen Land- und Forstwirtschaft und ihrer Industrien 1848 — 1898, Wien 1899, str. 759 sl.; J. Žontar, Svilogojevstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja, Ljubljana 1957, str. 15. sl. — 24. J. Žontar, Svilogojevstvo, o.c., str. 57. — 25. Prim. H. von Costa, Zur Geschichte der Seidenkultur in Krain, Illirisches Blatt (Laibach) 1840, str. 85 sl.; A. Dimitz, Zur Geschichte der Seidenzucht in Krain, Blätter aus Krain (Laibach) 9, 1865, str. 55 sl.; H. Deutsch, Die Entwicklung der Seidenindustrie in Österreich 1660 bis 1840, v Studien zur Sozialwirtschaft- und Verwaltungsgeschichte III. Heft, Wien 1909; J. Šorn, Svilarke manufakture v Ljubljani (1725 do ok. 1800), Kronika 1 (1953), str. 103 sl.; isti, Merkantilist Franc Rakovec — Raigersfeld, Kronika 3 (1955), str. 81 sl. — 26. J. Žontar, Svilogojevstvo, o.c., str. 78. — 27. Kolikšno je bilo število v gojenje kokonov zajetih kmetov, naj v ilustracijo navedemo naslednji podatek iz leta 1774. Na zemljiškem gospostvu Devin jih je bilo 227, Sesljan 218, v Pazinski grofiji 216, na Vipavskem 42. — ARS, arhiv deželnega glavarstva, Commerciale M 2/2 — poročilo okrožnih glavarjev — 1775 april 28; J. Žontar, Svilogojevstvo, o.c., str. 79. — 28. Glej op. 26. — 29. J. Žontar, Svilogojevstvo, o.c., str. 86 sl. — 30. C. von Czörnig, Das Land Görz, Wien 1873, str. 23, 89; S. Rutar, Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska (Slovenska zemlja I,1), Ljubljana 1895, str. 90; E. Massi, L'ambiente geografico e sviluppo economico del Goriziano, Gorizia 1938, str. 82 sl. — 31. J. Bleiweis, Zgodovina c. kr. kranjske kmetijske družbe, Ljubljana 1855, str. 22; Naznanila c. kr. kmetijske družbe na Kranjskem, Ljubljana 1870 I, str. 35; Statistische Bericht der Handel- und Gewerbekammer in Laibach, 1872, str. 186. — 32. J. Žontar, Svilogojevstvo, o.c., str. 18 sl.; C. Morelli, Istoria della contea di Gorizia III, str. 13, 124; R.M. Cossar, Lineamenti storici dell'arte goriziana della seta, Gorizia 1933, str. 15; I. Slokar, Geschichte der Österreichische Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser I., Wien 1914, str. 381. — 33. J. Žontar, Svilogojevstvo, str. 30 sl. — 34. Prav tam, str. 68 in 70. — 35. I. Slokar, o.c., str. 403. — 36. A. Dimitz, Zur Geschichte der Seidenzucht, o.c., str. 55 sl.; isti, Geschichte Krains IV, str. 152, 178 sl.; J. Šorn, Svilarke manufakture, o.c. str. 104; J. Žontar, Svilogojevstvo, o.c., str. 41 — 53.

DOMŽALSKO OBMOČJE V GRADIVU O PROSTORSKIH PREDSTAVAH 18. STOLETJA

IGNACIJ VOJE

V domačih in tujih arhivih in zbirkah ter zgodovinskih, kulturno-zgodovinskih, literarnih in tehniških opisih preteklosti, je ohranjeno obilo gradiva o prostorskih predstavah nekega ozjega ali širšega področja našega slovenskega ozemlja. Tu so mišljene karte, zemljevidi, zemljiške mape, skice in podobno. Ti viri so po tehnični strani zelo različni in zaradi tega tudi bolj ali manj zanesljivi. Za srednjeveško obdobje je to gradivo maloštevilno, nesistematično, delano s primitivnimi inštrumenti. Od 17. stoletja dalje pa njihova vrednost kot vira postaja izredno pomembna. Te karte, zemljevidi, zemljiške mape nam ohranjajo marsikatero podrobnost na terenu, ki nam jih pisani viri ne morejo ponazoriti. Lahko rečemo, da splošno ekonomsko-gospodarski in kulturni premik na bolje vključuje – v kolikor ni celo odvisen od njega – tudi dobršen napredek in razvoj tehniških znanosti in panog, med katere sodi tudi zemljemerstvo. V začetku 17. stoletja so iz vojaških potreb obrambe pred turškimi napadi in vdori nastali različni obrambni projekti. Izdelani so bili predvsem načrti modernizacije utrjevanja mest Ljubljane, Ptuja, Maribora in Radgone.¹ Med inženirji so bili za izdelavo novih obrambnih projektov posebno zaslužni Ivan Klojučarič,² Martin Stier³ in Giovanni Pieroni.⁴ V 18. stoletju pa so nastali obsežni gradbeni projekti, osuševalni načrti ljubljanskega barja, prvi cestni in zemljiški kataster in prve domače kartografske karte vojvodine Kranjske. Za to delo so zaslužni predvsem Steinberg, Florjančič, Hacquet, Gruber in Vega.⁵

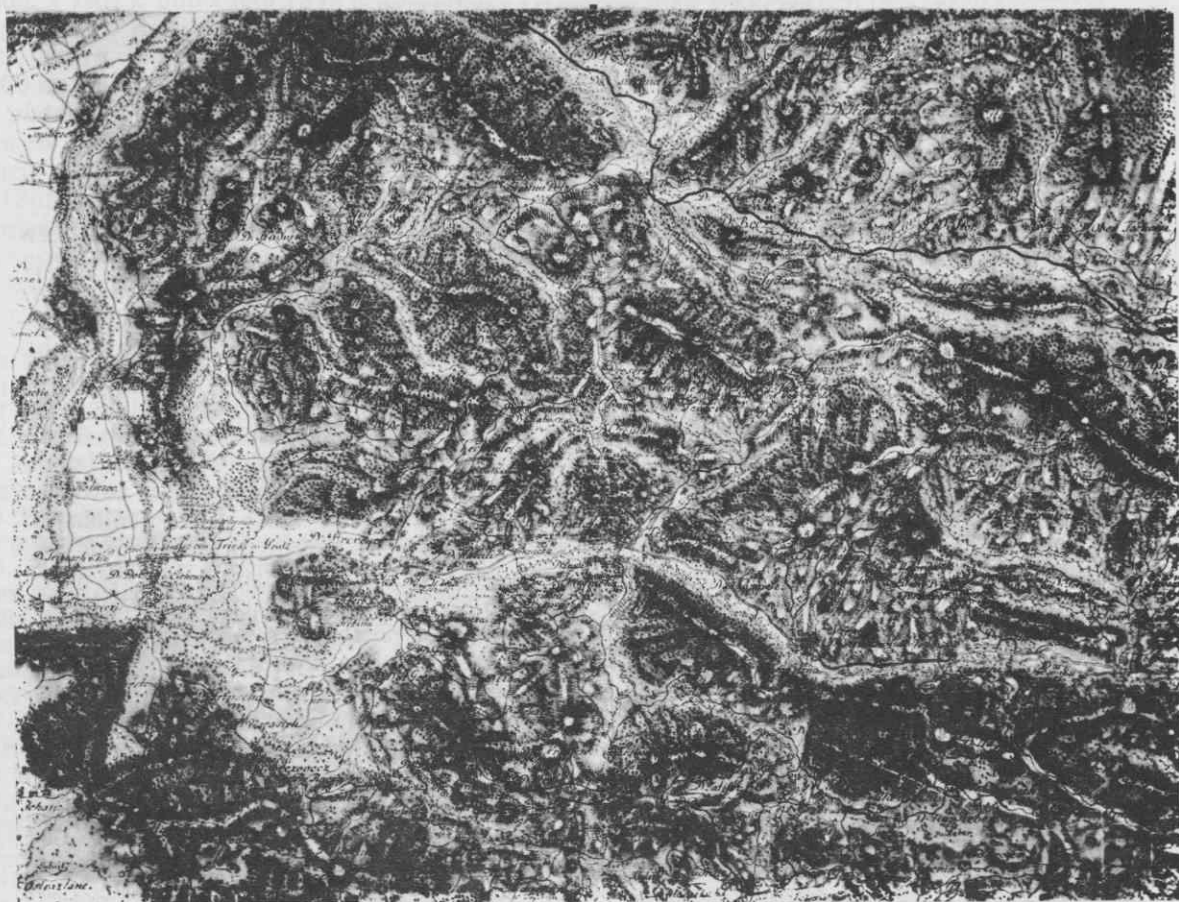
V Vojnem arhivu (Kriegsarchiv) na Dunaju je v zbirki kart ohranjen vojaški opis Avstrije,⁶ ki je nastal v času vladavine Jožefa II. Ti vojaški opisi doslej, razen v redkih primerih,⁷ še niso bili predmet podrobnih obravnav naših raziskovalcev preteklosti. Vsekakor pa predstavljajo zanimiv vir za naše dežele v zadnji četrtini 18. stoletja.

V času sedemletne vojne (1756-1763), prvem oboroženem spopadu evropskih sil, do katere je prišlo zaradi nerešenih spornih vprašanj med Avstrijo in Prusijo, se je znova razločno pokazalo, kakšno operativno vrednost ima pri vodenju vojne zanesljivo in točno kartografsko gradivo. Po miru v Hubertsburgu (februarja 1763), ko je Avstrija dokončno izgubila Šlezijo, je cesarica Marija Terezija ukazala izdelati kartografske posnetke celotnega cesarstva. Pobudo za to delo je dal feldmaršal

Lacy, ki je v posebni spomenici na drastičen način pokazal, kakšne negativne posledice ima lahko pomanjkanje ustreznega kartografskega gradiva. Za izvedbo projekta je bil določen generalštab (General quartmeisterstab). V štiriindvajsetih letih, od 1763 do 1787, so izbrani oficirji, med katerimi so bili tudi mnogi inženirji, mapirali celotni habsburški deželni teritorij, od Kanala do Železnih vrat. Izjemi sta bili le Tirolska in Vorarlberg, za katera so obstajale že odlične karte Petra Anicha in Blasiusa Hueberja. Jožefu II. je 1765. njegova mati poverila vodstvo vojaških zadev, zato je imel odločilen vpliv na uspeh mapiranja. Čeprav so se izvajalci mapiranja zgledovali po Carti de France, so se vseeno odpovedali izdelavi triangulacijske mreže za celotno državno področje. Mapiranje je bilo izvedeno za vsako deželo po različnih metodah, odvisno od razpoložljivih predlog. Kljub temu nudi delo avstrijskih inženirjev in zemljemercev odgovarjajočo podobo terena in prikaz resničnih razmer in mnogo bolj odgovarjajočo sliko, kot podobna merjenja v drugih deželah. Več tisoč ročno izdelanih listov Jožefinskih deželnih merjenj (Landesaufnahme), izključno v merilu 1 : 28.800, je bilo strogo varovana državna tajna in niso postali komercialno blago. Teh kart niso prenesli v bakrorez, jih razmnoževali in jih prodajali, kot se je to dogajalo drugod. Ostali so unikati. Kljub manjkajoči triangulacijski podlagi, to delo daleč prekaša po obsegu vsa druga deželna merjenja 18. stoletja. Zaradi tajnosti pa ni bilo deležno priznanja sočasne evropske kartografije.⁸ Prav zaradi tega je to gradivo toliko bolj dragocen vir za poznavanje zunanje podobe slovenskih dežel v zadnji četrtini 18. stoletja.

Jožefinska deželna merjenja (Josephinische Landesaufnahme) so izdelali vojaški inženirji v letih 1764-1785 za vojaške namene. Ti prvi kartografski posnetki, ki se nanašajo na slovensko etnično ozemlje, so razdeljeni na sekcije. Naše ozemlje obsegajo sekcije od številke 106 do 248; skupaj torej 142 listov. Velikost posameznega lista je 120 × 80 cm. Na teh kartah – specialkah – se omenjajo v večini primerov slovenska krajevna in topografska imena, čeprav so včasih dodana tudi nemška. Na njih so označeni tlorisi krajev z vrisanimi objekti in mrežo ulic, posebej so označene cerkve (tudi podrobnosti, na primer z ali brez obzidja), gradovi, znamenja, mlini, rudniki in fužine; na poseben način so šrafirana gorata področja ali posamezne gore in prikazana strnje-

Domžalska občina, jožefinska deželna merjenja, topografski posnetek sekcije 176

na gozdna področja, močvirja, vrisane reke, jezera itd. Poleg kart so isti vojaški inženirji izdelali tudi opise (Landesbeschreibung) za posamezne sekcije. Opisi so narejeni v dveh oblikah. Za nekatere sekcije so bili narejeni opisi v obliki rubrik. Te vsebujejo naslednje podatke: ime kraja, oddaljenost od bližnjih krajev v urah hoda, pomembnejše stavbe, grajene iz trdnega materiala, vode, močvirja, barja, poti in ceste, gore kot strateške točke, vrste gozdov in opombe. Za določeno število sekcij so ohranjeni opisi področja v strnjeni obliki teksta, nekakšne rekapitulacije, kjer popisovalec upošteva podatke, ki jih najdemo v rubrikah.

Območje domžalske občine spada v naslednje sekcije: večji del obsega sekcija 176 (strnjen opis, rekapitulacija – ne zajema le najbolj zahodnega dela domžalske občine, to je Trojan; severni del obsega del kamniške občine – Tuhinjsko dolino in področje med Mostami in Komendo), obrobni zahodni deli domžalske občine so obdelani v sekciji 177 (opis po rubrikah – osrednji kraj v tej sekciji so Medvode) in skrajni južni del v sekciji 191 (strnjen opis – Litijsko področje). Meril in opisal je omenjene sekcije višji poročnik Wertheinpreis.

Osrednje področje domžalske občine, ki ga zajema 176. sekcija, je prikazano v preglednem strnjem opisu (Naslov: Dorf Podgur vel Pod Gorie und dorf Kraxen). Vsebina tega opisa je naslednja:

V tej sekciji je **reka** Bistrica, hitro tekoča, ima kamnita tla, je polna peščin in se lahko prečka z vozmi in konji. Če naraste, je nevarna. Ob njej so tudi rake (Mühl Graben). Pri Grobljah ni nevarna za prečkanje. Mlini na njej so solidno grajeni. Most preko Bistrice v Domžalah (Tomschale) je lesen in solidno grajen. Poleg njega je mostna mitnica, ki je do 200 korakov dolga in 10 korakov široka. Tu ima reka položen breg, globina vode znaša več kot en čevlj na mestu, ki je oddaljeno približno enako od obeh bregov. Most pri Šmarci je nevaren za prečkanje z vozmi. Nevljica se izliva v Bistrico pri vasi Potok, široka je 10 do 12 korakov, globoka 1 do 2 čevlja, ima kamnito dno in se lahko na več krajih prečka s konji. Našteti so še ostali potoki: Nevljica, Potočnica, Šumščica, Pogorelec (iz Kostanja v Tuhinjski dolini) in Hruševka, vsi 3 do 4 korake široki in manj kot 1 čevlj globoki, lahko se jih prečka z vozmi in konji. Most preko Nevljice pri vasi Potok je lesen in slab.

Potok Radomlja, potok Rača in potok Dr-

Diven in Meiner Aufnahme befindlich		Militärische Beschreibung						
Locatio	Abtheilung	Pol	Stärke	Art	Art	Art	Art	Art
Namen	Namen	Namen	Namen	Namen	Namen	Namen	Namen	Namen
178	Podpeč	...	...	...	...	...	...	...
179	...	...	...	...	...	...	...	...
180	...	...	...	...	...	...	...	...
181	...	...	...	...	...	...	...	...
182	...	...	...	...	...	...	...	...
183	...	...	...	...	...	...	...	...
184	...	...	...	...	...	...	...	...
185	...	...	...	...	...	...	...	...
186	...	...	...	...	...	...	...	...

Vojaški opis sekcije 177

kot naslednji hrib Ronta (Rohat) in dalje Bostik (?),⁹ nato sledi hrib Kovanič in Ravenska gora, ki ima isto višino kot hrib Bostik. Gozd je visokodebeln in visokrsten, sestavljen je iz bukev, hrasta, jelke in smreke. Ceste, ki peljejo skozi gozd, so prehodne, po njih se lahko jezdi.

Hriba Javorje in Rog – Slevac (Horn) sta zelo kamnita in strma in sta v tej sekciji najvišja. Imata strm breg proti potoku Tihinstija. Ta potok teče skozi zraven ležeče doline. Ceste imajo enake lastnosti, kot pri zgoraj navedenih. Gozd je mešan. Hrib Rakitovec je kamnit, kamnit breg je s strani vasi Rakitovec. S strani Pšajnovice, Rakitovca, Polane in Gaberja je dostopen tudi pozimi. Nad cerkvico v Češnjici dominirata hriba Mali in Veliki Jelnik, njima nasproti je hrib Glozini (Golčaj ?). Na hribu Mali Jelnik je gostoraščen visokodebeln gozd, povečini sestavljen iz bukev in hrasta. Hriba Čava in Reber, na slednjem je tudi star grad, sta od strani proti potoku Trnava zelo strma. Približno 1200 korakov od vasi Trnava je poštna postaja (Post Station), ime-

novana Podpeč, ki je od vasi Podpeč oddaljena 800 korakov in solidno grajena. Hrib Koren je na desni strani najvišji, višji kot nasproti stoječe gorovje Bukovje. Gorovje Limbarska gora, ki je nadaljevnje Bukovja, je poraščeno z drevjem; tisti del, ki gleda proti Moravčam, je poraščen z grmičevjem. V podnožju ležijo manjše vasi. S konjem se lahko pride na Limbarsko goro preko Hrastja in Globočice ali pa z vozmi iz Krašnje. Od cerkve sv. Valentina se vidi celotno pogorje Rakitovca. Limbarska gora je proti Moravčam pokrita z grmičevjem. Hrib Pogled, ki leži nasproti Bukovju, je kamnit in gosto porasel s hrasti in bukvami.

Hribi Krtina, Borgecz (danes Rahant ali Bobovnik?) in Komovec so srednje visoki hribčki in dominirajo nad svojo okolico. Gozd na hribčku Komovec je mešan. Cesta od vasi Prevoje preko Krtine, Imenja in Podstran do Moravč in gradu Zalog je komercialna cesta, ki je prevozna in je kot deželna cesta široka 10 do 12 korakov. Vendar je slaba, ker dolgo časa ni bila vzdrževana. Hrib Brezovec (Hrastovec) je enako visok kot Komovec in dominira nad

hribom Bruchez (Gorjuša), ki je srednje velikosti. Gozd je visok in ga sestavljajo jelke in smreke.

Zahodno področje domžalske občine je zajeto v sekciji 177. Obsega 16 vasi in to od številke 113 – Topole do številke 134 Dragomelj (izločiti je treba številke 122 Dubrava, 123 Nadgorica, 124 Ježica, 125 Brod, 126 Pod Borštom, 127 Črnuče). Poročilo je obdelano po rubrikah.

Zaporedne številke 105–115:

Vode: reka Pšata ima kamnito korito, široka je 12 do 15 korakov, je hitrotekoča in pri srednji vodi 2 čevljev in na nekaterih mestih tudi do 4 čevlje globoka in to pri Mostah. Lahko se prekorači s konjenico. Enako je pri vasi Suhadole in pri vasi Topole. Breg je visok 2 do 3 čevlje. Potoček Furcz (Knežji potok pri Komendi) je nepomemben potoček; mostove čezenj so zgradili kmetje in so v dobrem stanju.

Ceste: cesta od Suhadole do Bukovice je slaba, od Topole do Kosez je prevozna z vozi in vzdrževana, vse ostale ceste od točke 105 (Dorf Nagore) do točke 115 (Dorf Klain Mansburg) so v vseh časih dobre in uporabne za prevoz.

113–Topole je oddaljena od Suhadole 1/4, od Podkota 1/3 in Mengša 1/2 ure.

114, 115 – Veliki Mengeš in Mali Mengeš sta skupna vas, od Topole sta oddaljena 1/2, od Loke 1/4 od Na Gmajni 1/2, od gradu Groblje 1/3 ure. Mengeš ima solidno grajeno župno cerkev in mežnarijo, poleg tega sta tu tudi dva plemiška dvorca.

Zaporedne številke 116–127:

Vode: reka Pšata (glej tudi pod št. 109 pri Mostah). Most pri Loki preko Pšate je lesen in slab. Mostovi na cesti od Loke do Jabelj so dobri. Na drugi strani gradu Jablje je še en kamnit mostiček preko majhnega potočka, ki nima imena. Mostova pri Šipanci (naselje ob cesti v kraju Trzin) in na deželni cesti pri Trzinu sta lesena, vendar trdna, da zmoreta vsa bremena. Most preko Pšate je kamnit. Cestni most preko potoka Črnuščice je kamnit, tok sam ima bolj močvirno strugo. Breg je visok 1 do 2 čevlja, širok 6 do 8 korakov. V vsej dolžini se lahko prekorači s konjem.

Ceste: tržaška komercialna cesta je 10 do 12 korakov široka. V vasi Črnuče je široka 6 korakov, je solidno grajena in ima na obeh straneh jarek, ki odvajata deževnico. Vse ostale ceste so v dobrem stanju in ves čas uporabne.

Gore: srednja grička Gacze (Gobovica) in Devcza (?) sta bolj strma

Gozd: je visokodebeln in sestavljen iz smreke in jelke.

116 – Pristava je združena z Mengšem.

117 – Na Gmajni, od Mengša je oddaljena 1/4, od Loke 1/6 in Zarebra 1/2 ure hoda.

118 – Loka je od Mengša oddaljena 1/4, od gradu Groblje 1/3, od Na Gmajni 1/6, od gradu Jablje in od vasi Šiponce 1/4 ure hoda.

Četrto ure iz vasi Loka je grad Groblje, solidno grajen, v njem se lahko namestita dve kompaniji. Poleg je cerkev.

119, 120 – Šiponce in Trzin sta od Depale vasi oddaljena 1/6, od Loke 1/4 in od Dobena 1/8 ure hoda. V vasi je solidno grajena cerkev; 1100 korakov od cerkve je grad Jablje, v katerem se lahko nastanita dve kompaniji; poleg gradu je še pristava.

121 – Dobeno je oddaljeno od Trzina 1/8, od Dobrave 2/8 in od Zareber 3/4 ure hoda.

Zaporedne številke 128–136:

Vode: o reki Pšati tako kot pri številki 166 popisava; soliden mlin je pri Dragomlju. Voda pri Dragomlju se večkrat posuši. Potok Bobovšek je izvir, ki se takoj po izviru razširi do 6 korakov širine, ima močvirnato dno, je en čevlj globok, breg je visok 7 čevljev. Potok Stobovšak izvira v vasi Goričica, naredi majhen ribnik in se izliva v potok Žabec, ki je 4 do 5 korakov širok, ima močvirnato dno 1 do 1 in pol čevljev globoko, dočim je breg do 2 čevlja visok.

Močvirje: travnik Gnozd (Blatnica pri Dobravi)¹¹ je jeseni in spomladi več ali manj poplavljen, tudi v visokem poletju ni možno iti preko njega.

Ceste: cesta od Dobrave do Dragomlja je le pešpot, ostale ceste so skoraj celo leto uporabne. Cesta od Depale vasi do Dragomlja je včasih poplavljena in zato ni prevozna.

128 – Depala vas je od Goričice oddaljena 1/4, od Trzina 1/6, od Loke 1/2 od Šentpavla 3/4 ure hoda.

129 – Goričica je oddaljena od Depale vasi 0, od gradu Groblje 1/4 in od Spodnjih Domžal 1/6 ure hoda. Ima solidno cerkev in župnišče, obdano z obzidjem in grabnom. V celotnem kompleksu, ki je solidno grajen, bi se lahko namestita ena kompanija. Cerkev z obzidjem stoji na hribočku, ki dominira nad vso ravnino tega področja.

130 – Spodnje Domžale so oddaljene od Goričice 1/6 in od Štude 1/3 ure hoda.

131 – Študa je oddaljena od Spodnjih Domžal 1/3 in od Šentpavla 1/4 ure hoda.

132 – Šentpavel (Schönbau) je oddaljen od Štude 1/4 in od Dragomlja 1/6 ure hoda. Ima solidno grajeno cerkev z obzidjem.

133 – Mala Loka je oddaljena od Šentpavla 1/2 in od Dragomlja 1/4 ure hoda. Ima majhen solidno grajen gradič s pristavo.

134 – Dragomelj je oddaljen od Šentpavla 1/6 in od Male Loke 1/4 ure hoda. Ima solidno grajen dvor in mnoge solidno grajene hiše.

Značilno za pisanje krajevnih imen in drugih toponimov v jožefinskem deželnem merjenju, tako na kartah kot v tekstualnih opisih je, da so imena v glavnem pisana v slovenski obliki v takratni ortografiji. Če podrobneje pogledamo karte, pa ugotovimo, da so zapisana tudi mnoga ledinska imena, manjši zaselki in gradovi, ki se v opisih ne omenjajo. Ena od

nalog zgodovinarjev in jezikoslovcev bi bila, podrobneje proučiti vse toponime, ki se na kartah omenjajo, saj gre za prvi tovrstni topografski zapis slovenskega ozemlja.

OPOMBE

1. Igancij Voje, Utrjevanje slovenskih mest za obrambo pred turškimi napadi, Zgodovinski časopis, letn. 41, zv. 3, Ljubljana 1987, str. 493-516. — 2. Danilo Klen, Slikar in kartograf Ivan Klobočarič, Dometi 7, Rijeka 1974, št. 4, str. 24-33; Makso Peleza, Arhitekt in kartograf Ivan Klobočarič, Jadranski zbornik 9, Rijeka-Pula 1975, str. 289-293. — 3. Ignacij Voje, Analiza načrtov Ljubljane iz 16. in 17. stoletja, Zgodovina Ljubljane, Prispevki za monografijo, Ljubljana 1984, str. 141-148; Milan Kruhek, Postanak i razvoj tvrđave i grada Karlovca, Karlovac 1579-1979 (zbornik razprav), Karlovac 1979, str. 81-104. — 4. Francè Stelè, Valvasorjeva Ljubljana, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, letn. IX, Ljubljana 1928, str. 23, 24; Branko Korošec, Naš prostor v času in projekciji, Ljubljana, 1978, str. 58. — 5. B. Korošec, ibid. — 6. Kriegsarchiv Wien, B IX a — 7. Ema Umek, Ljubljana in okolica v luči jožefinskih deželnih merjenj Arhivi VIII, zv. 1-2, Ljubljana 1985, str. 91-94; Vinko Rajšp, Ceste na Goriškem v drugi polovici 18. stoletja, Zgodovinski časopis, let. 41, zv. 1, Ljubljana 1987, str. 103-107. — 8. Johannes Dörflinger, Die österreichische Kartographie im 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts – Unter besonderes Berücksichtigung der Privatkartographie zwischen 1780 und 1820, 1. Band, Wien 1984. Josef Paldus, Die militärischen Aufnahmen im Bereich der Habsburgischen Länder aus der Zeit Kaiser Joseph II. Ausgeführt durch den k.k. Generalquartiermeisterstab in den Jahren 1763-1785 (Denkschriften der Akademie der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Kl. 63, 1 Abh.), 1919. — 9. Znak (?) je pri tistih inenskih oznakah v »Landesbeschreibung«, kjer nisem našel adekvatnih toponimov v jožefinskih specialkah (»Landesaufnahme«) ali v sodobnih specialkah in je njihova točna lokacija ostala odprta. — 10. Ivan Vrhovnik, Carinska in poštna postaja Podpečjo pri Brdu, Izvestja muzejskega društva za

Kranjsko, letn. VI, Ljubljana 1896, str. 117-122, 166-174. Med drugim piše: »... Zunaj Ljubljane je bila v prejšnjih časih jedna najvažnejših poštnih postaj v naši deželi ona na dunajski cesti Podpečjo na Brdu. Ponosna jednonastropna hiša z obširnimi gospodarskim poslopjem, stoječa ob veliki cesti pod strmo skalo, ki je dala kraju ime, priča še dandanašnji, da je moral biti nekaj tu živahen promet. Tu se je dobivalo za poštene novce vse, kar si je potnik želel: jedi in pijače... Davno poprej, predno je šel tod mimo prvi poštni sel, so pobirali tu mitnino. Podpeška mitnica je mati ondote postaje. Carinarji so bili do malega vsi zajedno poštni odpravitelji. Ta mitnica je bila lastnina deželnega kneza, ki je izročal njeno upravo svojemu vicedomu... Prvi oskrbnik, čegar ime nam je ohranjeno v vicedomskih listinah, je Andrej Salittinger. Dne 8. nov. 1538 je pisal cesar Ferdinand z Dunaja kranjskemu vicedomu Sigmundu von der Durr, da so minila tri leta, ko je imel mitnico Podpečjo v oskrbi Andrej Salittinger... Isti cesar je izročil svojo mitnico Podpečjo dne 14. jul. 1553 Nikolaju Jurišiču za 10.000 renskih gold... Toliko je plačal cesarju tudi naslednik Jurišičev Krištof Teuffl iz Krottendorfa, ki je jel carinariti l. 1556. Deset let kasneje (1580) je bil najemnik podpeške carine Waldin de Sänn (njegovi potomci so se večinoma pisali Dezani ali Dezanj)... O sv. Juriju 1583 jo je prejel v najem za tri leta Waldinov sin Jakob Dezani... Leta 1586 je vicedom znova poveril Jakobu Dezaniju mitnico, katero že tri leta iskruje ter točno plačuje zakupnino. On imej zlasti zato prednost, ker je mnogo let pomagal svojemu očetu carinariti, ker je lepega vedenja in ker mu je izročena tudi poštna odprava. Jakob Dezani je torej prvi poštar Podpečjo. Dobovska krstna knjiga ga imenuje »Postariu supremus«...

V času, ko so nastala jožefinska deželna merjenja, je, kot navaja Vrhovec, »... načeloval pošti Podpečjo Franc Novak (leta 1761). Urbarij ga navaja še l. 1784. Poznejši popravljalec te knjige je prečrtal Novakovo ime ter zapisal mesto njega Jakoba Pavliča, ki je zabeležen v brdski krstni matici kot »magister postae« tedaj, ko se mu je dne 13. februarja 1792 rodil sin Valentin.« — 11. Pri identifikaciji krajevnih imen mi je pomagal Stane Stražar in se mu za prijaznost iskreno zahvaljujem.

VEDUTE NA MARIBORSKIH OLTARNIH PODOBAH

SERGEJ VRIŠER

S pričujočim sestavkom želim opozoriti na štiri oltarne podobe v Mariboru, ki so zanimive, ker kažejo poleg nabožnega motiva tudi vedute Maribora, Celja in Ptuja. Ne gre sicer za podobe, ki bi bile doslej pri nas povsem neznanе, posebej pa se okoli vedut na njih še nismo razpisali. V naslednjem torej nekaj ugotovitev, ki naj obogatijo vednost o starih upodobitvah naših mest.

Bržkone je najmanj znana veduta na oltarni podobi z oltarja sv. Frančiška Ksaverija v mariborski stolnici. Oltar je nastal okoli leta 1716 in ga pripisujemo delavnci Reiss; najbrž je delo kiparja Franca Jožefa Reissa. O avtorju slike ni podatkov. Slika nam kaže sv. Frančiška Ksaverija, klečečega na oblakih, nad njim sv. Trojico z angeli, pod njim pa skupino bolnikov. Za ljudmi se nam odpira pogled v

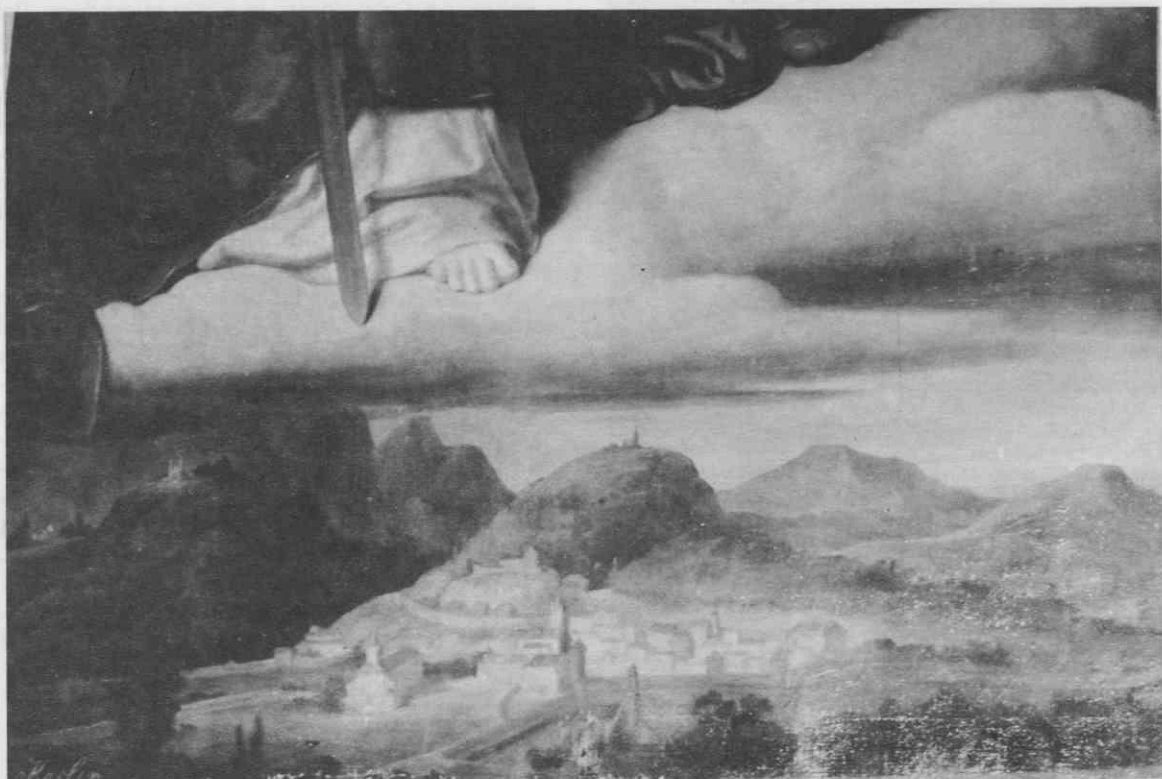
Veduta Maribora na oltarni podobi v mariborski stolnici, okoli 1716

pokrajino z obzidanim mestom in gradom. Pri površnem ogledovanju slike dokumentarnost vedute zlahka prezremo, pozornejši ogled pa nas prepriča, da gre severovzhodni vogal obzidanega Maribora z Graškimi vrati, mestnim gradom in v ozadju gradom na Piramidi. Veduta precej spominja na Vischerjev bakrorez iz leta 1681, ki nam kaže mariborski mestni grad z vzhodne strani, soočenje obeh upodobitev pa nas opozori tudi na nekatere razlike.

Predvsem se obzidje na cerkveni podobi ne stika z grajsko stavbo, marveč poteka pred njo, nadalje je podprto z oporniki, Graška vrata pa predstavlja masivna utrdbeno arhitektura z nazobčanim vencem, nekoliko drugačna od one na bakrorezu, kjer je pred vhodnim stolpom še utrjen barbakan. Pred obzidjem vidimo obrambni jarek, prek katerega vodi lesena brv, ob njem pa je manjša lesena kočica. Vse to se okvirno ujema tudi z grafikami. Na tej je upodobljen dvižni most z verigami, na oltarni podobi ni barbakana in dvižnih naprav, pač pa vzbudi pozornost relief nad mestnimi vrati. Relief ima okrogel okvir, v spodnjem delu mariborski grb – obzidje z mestnimi vrati in dvema stolpoma, v zgornjem delu pa figuralno skupino s sv. Trojico. Reliefa pri Vischerju ne zasledimo, pač pa sta v kotih nad portalom dve manjši dekoraciji. Mestni grad na podobi razodeva v glavnem

Veduta Maribora na oltarni podobi v mariborski Alojzijevi cerkvi, 1859 (na levi ob zvoniku stolnice kupola z laterno Križeve kapele)

Veduta Celja na oltarni podobi v mariborski Alojziji cerkvi, 1860

osnovne črte stavbe, kot jo poznamo z grafike. Na podobi je grad podan bolj sumarično in opušča nekatere nadrobnosti arkad na loži, okraskov na južni grajski fasadi in podobno. Tudi okna visokega pritličja so drugačna kot pri Vischerju; naslikana so kot bifore v kamnitih okvirih in z nadstreški. In še posebnost s podobe, ki je na grafiki ni: za grajskim ostrešjem se zarisuje na nebo kupolasta streha z laterno. Kupolo, sicer precej manjšo, je imel samo stolp z uro, ki je nekoč stal tam, kjer je danes grajsko stopnišče. Desno od gradu se dviga gričevje, kjer uzremo stavbno gmoto gradu Gornji Maribor. Grad je naslikan kot zelo oddaljen, vendar slikar ni pozabil na členitev v njegovi fasadi in eskarpo, kakršno najdemo tudi na dveh Vischerjevih upodobitvah.

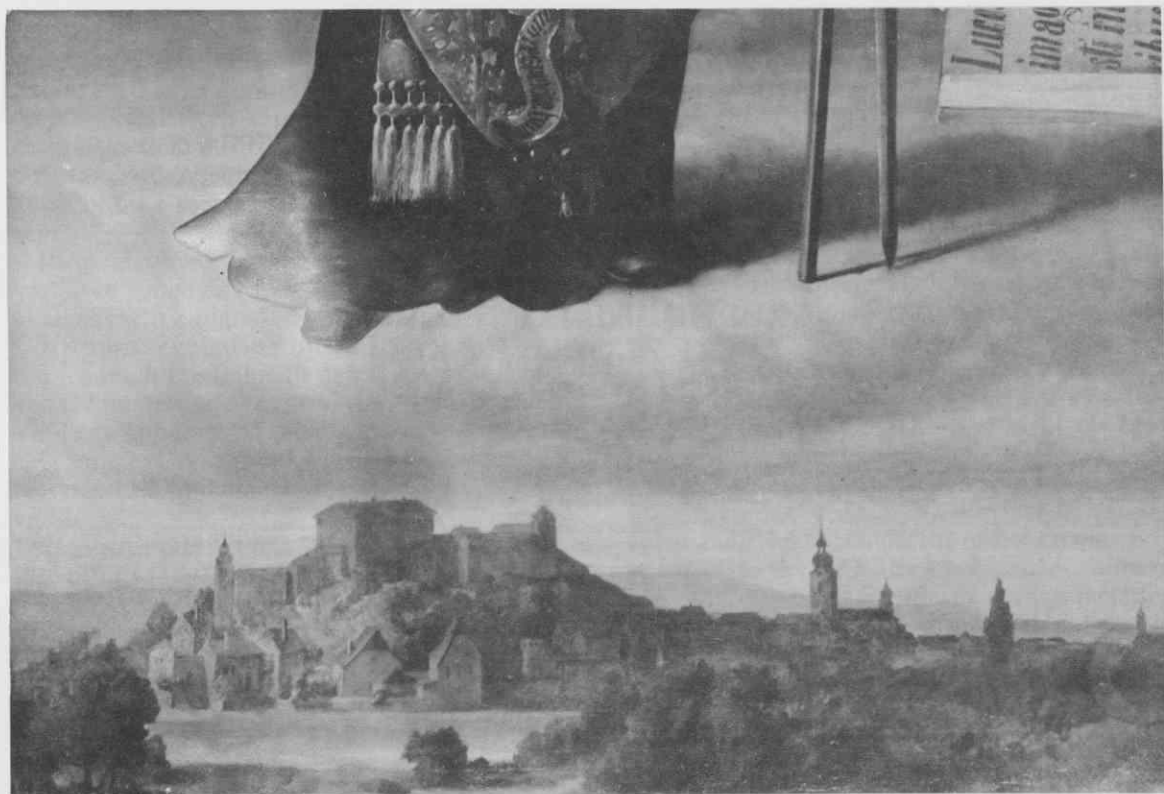
Mariborska veduta na Frančiškovi oltarni podobi je podana v celoti daleč bolj površno, kakor nam mesto in grad kažejo Vischerjeve grafike. Mogoče bi bilo, da jo je slikar posnel po grafični predlogi, to in ono, npr. Graška vrata, po svoje predrugačil, očitno pa je le tudi upošteval spremembe na grajski stavbi, ki izvirajo iz časa po nastanku grafike.

Seveda nas vodi k razmišljanju tudi druga naslikana sprememba – relief nad mestnimi vrati. Čeravno gre za drobno, komaj opazno posebnost, se zdi, kot da je slikar le ni naslikal tjavdan, marveč zato, ker je relief morda res obstojal. Vemo, da je bil relief z nadvojvodskim grbom tudi na Koroških vratih (danes

vzidan v ostenje hiše št. 26 na Koroški cesti). Relief je na podobi le skicozno naslikan, vendar pa spet dovolj razločno, da razpoznavamo skulpturo s sv. Trojico in z mestnim grbom. Videti je, da so lik sv. Duha – goloba v kompoziciji domiselno povezali z grbom. Božo Otorepec je zapisal, da pomeni golob v mariborskem grbu od sredine 13. stoletja dalje simbol farnega patrona sv. Janeza Krstnika.

Kakor je mariborska veduta v oltarni podobi na prvi pogled precej obrobna, se zdi, da je imela vendarle večji pomen. Kolikor ne gre za upodobitev reliefa, ki je resnično obstajal, pa naj bi ta morda vsaj na sliki opozarjal, da je podobo naročilo mesto in bi bil v tem primeru grb nad mestnimi vrati še posebej pomemben.

V cerkvi sv. Alojzija v Mariboru so tri oltarne podobe z vedutami. Nanje so preučevalci v strokovnem tisku sicer že opozarjali, niso jih pa posebej preučevali. Sliko sv. Alojzija s panoramo Maribora na velikem oltarju je leta 1859 naslikal graški slikar Jožef Tunner. Podoba kaže mesto z zahodne strani, podobno kot ga je v 19. stoletju predstavila vrsta slikarjev. Nad mestne strehe se dvigata zvonik stolnice in stolpič rotovža, vidimo oba lesena mostova, tistega v mestu in železniškega v Melju, nadalje na desnem bregu Drave zvonik Jožefove cerkve v Studencih, v ozadju mesta cerkvi v Malečniku. Panorama je precej raztegnjena, razdalje med mestnimi hišami preveli-

Veduta Ptuja na oltarni podobi v mariborski Alojzijevi cerkvi, 1860

ke. Poznavalca mestne vedute pa pritegne čebulasta konica v neposredni bližini stolničnega zvonika, kar bi mogel biti stolpasti zaključek Križeve kapele, ki so jo cerkvi prizidali okoli 1715. Ob regotizaciji stolnice v 2. polovici 19. in začetku 20. stoletja je kupolasto ostrešje kapele zamenjala strma dvokapna psevdogotska streha. Ko je spomeniško varstvo po drugi vojni s stolnice odstranjevalo psevdogotske prizidave, je konservatorjem povzročala precej preglavic rekonstrukcija nekdanjega baročnega ostrešja Križeve kapele; izdelano je bilo zato po primerjavah z ostrejši podobnih arhitektur v mariborski bližini. Nihče od nas se takrat ni spomnil Tunnerjeve podobe, ki bi nam lahko razkrila, kakšno obliko je vsaj v glavnih obrisih imela ta kapela. Ker je Tunner zvonik stolnice naslikal z vsemi podrobnostmi, najbrž ne more biti dvoma, da je z enako doslednostjo upodobil tudi stolpič na Križevi kapeli. Ta ima po rekonstrukciji precej potlačeno kupolo, medtem ko je na podobi nekoliko višja in izzveneva v višino z vitko čebulasto laterno.

Oltarni sliki sv. Viktorina s Ptujem in sv. Maksimilijana s Celjem omenjajo računi iz leta 1860 kot delo graškega slikarja J. Kupelwieserja, ki da je delo opravil namesto slikarja Tandlerja. Omeniti velja, da je na Viktorinovi podobi zapisano še ime Kesler, kar problem okoli avtorstva in morebitnega sodelavca nekoliko razširja. Vsekakor je to posebno vpra-

šanje in bi ga na tem mestu dalje ne razpredal.

Maksimilijanova podoba nam predstavlja Celje s severne strani, približno tako, kot ga je leta 1847 na jeklorezu-podobici sv. Maksimilijana upodobil Jakob Ernest de Cerroni, pred tem pa že v 18. stoletju na enak način prikazala baročna podobica. Za vse tri upodobitve velja, da dokumentarno niso zanesljive. Mesto je označeno samo s poglobitimi arhitekturami, predvsem so poudarjene cerkve, a tudi okoliško hribovje in struga Savinje sta podana precej svobodno.

Tudi pri ptujski veduti na Viktorinovi podobi ne smemo iskati posebne verodostojnosti, četudi se silhueta mesta zvesteje naslanja na resničnost, kot celjska. Med stavbami v mestu razpoznamo nekatere markantnejše objekte ob dravskem nabrežju in proštijško cerkev. Slikar pa je precej po svoje predstavil grajski kompleks, saj se nam kaže na različnih nivojih in tudi sam obris grajske stavbe ni takšen, kot ga poznamo s sočasnih upodobitev.

Zaključil bi z mislijo, da imajo našete vedute prav gotovo toliko zgodovinske povednosti, da bi jih v bodoče morali vključevati med likovne priče o razvoju naših mest.

VIRI IN LITERATURA

M. Ciglencečki, Ptuj na starih vedutah, katalog Pokrajinskega muzeja Ptuj, Ptuj 1963. — J. Curk, Ma-

ribor (urbanistično gradbeni zgodovinski oris), ČZN n.v. 2, 1966, str. 92/93. — J. Curk, Mariborsko mestno obzidje v 16. stoletju, ČZN n. v. 18/1, 1980. — J. Curk, Nekdanji jezuitski kolegij v Mariboru in njegov gradbeni mojster Janez Fuchs, ČZN

n. dv. 19, 1/2, 1093. — B. Otorepec, Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem, Ljubljana 1988, str. 152/154. — I. Stopar, Stare celjske upodobitve, Celje 1980.

PREDHODNIKI DANAŠNJE ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

OLGA JANŠA-ZORN

Neopazno je šla mimo nas 150-letnica ustanovitve Muzejskega društva za Kranjsko, zato naj na tem mestu nekoliko obudim spomin na ta dogodek in še na nekatere druge v zvezi s predhodniki društvenega organiziranja zgodovinarjev in ljubiteljev zgodovine pri nas v 19. stoletju.

Pravkar je minilo tudi 140 let, odkar je Historično društvo za Kranjsko pričelo delovati kot samostojna organizacija, pred tem je namreč v letih 1843 do 1850 bilo sestavni del Notranjeavstrijskega historičnega društva. Medtem ko je bila 100-letnica Muzejskega društva za Kranjsko v našem tisku kar dobro zabeležena,¹ pa se ob 100-letnici Historičnega društva za Kranjsko ni pisalo,² čeprav je prav to društvo, bolj kot Muzejsko društvo, pravi predhodnik današnje Zveze zgodovinskih društev Slovenije. Res je prišlo v 80-ih letih prejšnjega stoletja do nekakšne združitve Muzejskega in Historičnega društva, oziroma bolje, do prevlade Muzejskega društva za Kranjsko, medtem ko je Historično društvo prenehalo obstajati, njegove bogate pridobitve (knjižnico, arhiv itd.) pa je prevzel kranjski deželni muzej. V času med obema vojnama je iz nekdanjega Muzejskega društva za Kranjsko zraslo Muzejsko društvo za Slovenijo, nadaljevanje tega pa je bilo po vojni Zgodovinsko društvo za Slovenijo, od leta 1980 Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

Predno preidem k obema obletnicama, želim spomniti na malo znano dejstvo, da je že leta 1819 obstajal predlog za ustanovitev društva raziskovalcev domovinske zgodovine, ki tedaj sicer ni bil uresničen, je pa vseeno zanimiv. Peter Hicinger nam je namreč ohranil delen prepis danes žal izgubljenega dokumenta iz arhiva Kmetijske družbe za Kranjsko, ki nosi naslov *Der vaterländischen Geschichtsforscher Vereinsstiftung-Urkunde 1819*. Dokument³ je bil brez podpisa, na njem je bil le pripis s svinčnikom St. fecit. A. Müllner je glede na pisavo in na podoben tekst iz leta 1822, ki je ohranjen, menil, da je bil pisec

tega predloga okrožni gozdni komisar iz Stične Stratil.⁴ Hicinger sam pravi, da ne ve, kdo so bili tvorci tega programa, tudi v tedanjem tisku nisem našla o tem nobenih konkretnih podatkov.⁵ Domnevamo lahko, da Stratil ni bil edini, ki je razmišljal o ustanovitvi društva raziskovalcev domovinske zgodovine, ampak je o njem razmišljala vrsta ljudi, ki so sodelovali pri snovanju kranjskega deželnega muzeja.

In kaj je predvideval načrt ustanovitve društva raziskovalcev domovinske zgodovine? Po Hicingerjevem prepisu je načrt imel več poglavij in sicer:

I. *uvod*, kjer je bila naglašena koristnost temeljnega znanja geografije in zgodovine, nakazana pomanjkljivost dotedanjih zgodovinskih in geografskih del o Kranjski in izražena potreba globljega in nadaljnega raziskovanja. Omenjena je bila tudi ustanovitev domovinskega muzeja, ki naj bi skrbel za ohranjanje arheoloških, listinskih, naravnozgodovinskih, umetniških in literarnih zakladov. Mimogrede je Hicinger omenil, da so že leta 1809 kranjski stanovi sklenili ustanoviti muzej, kar je bilo potrjeno tudi z vrha, vendar je to preprečila francoska okupacija.⁶

Hicinger potem v zvezi z načrtom iz leta 1819 podčrtuje, da zgodovinsko-geografske in druge raziskave kot tudi obseg pripravljajočega se muzeja ne bi bili omejeni le na Kranjsko, ampak razširjeni na celotno tedanje Kraljestvo Ilirijo. Sklep mnogih izobraženih mož, da pristopijo k zgodovinskemu društvu, naj bi po njegovem imel določen namen in sicer:

- a) pripraviti geografsko-zgodovinska dela o Kraljestvu Iliriji
- b) postaviti osnovo muzeja Ilirije s sedežem v Ljubljani.

II. poglavje govori o *celotnem načrtu*, po katerem naj bi se člani društva najprej povežali za razdobje šestih let, da bi pod višjim pokroviteljstvom na eni strani pripravili geografsko-zgodovinsko delo o Iliriji, na drugi pa ustanovitev muzeja. Društvo naj bi se prva tri

leta ukvarjalo z zbiranjem potrebnega gradiva, potem pa naj bi javno nastopilo in se povezalo s prizadevnimi prijatelji, da bi z njihovo pomočjo v dveh letih nastalo zgodovinsko-geografsko delo o Iliriji, ki bi ga potem izdali z dovoljenjem cenzure na deželne stroške. Rokopis bi bil z vsemi prilogami shranjen v muzeju.

III. poglavje prinaša podrobnejši *načrt geografije in zgodovine Kraljestva Ilirije*, ki naj bi obsegal osem knjig:

1. knjiga: Zgodovina Ilirije. Izvor imena Ilirija ter imen posameznih dežel; starejši prebivalci; zgodnejši zgodovinski dogodki do Karla Velikega in potem do sedanjega časa

2. knjiga: Geografija Ilirije. Splošni opis dežel, posebne fizikalne in topografske predstavitve

3. knjiga: Nacionalna kultura Ilirije. Jeziki, šege in navade, vera, umetnost in znanost; poljedelstvo in obrt; trgovina in njena pospeševalna sredstva

4. knjiga: Politična slika Ilirije. Stanovi, politični in sodni uradi; cerkvena, vojaška, državna imovina in dohodki

5. knjiga: Posebne znamenitosti Ilirije. Izredni dogodki dežele, zgodovina družin, biografije izrednih mož, ljudske pripovedke, pesmi itd.

6. knjiga: Jezikovne raziskave Ilirije. Primerjava posameznih dialektov z zbirko posameznih besed, deželnih in lokalnih tiskov, umetniških tiskov

7. knjiga: Besedno in stvarno kazalo o celotnem delu

8. knjiga: Zbirka listin, napisov in podob (prepisov), ki služijo osvetlitvi celote in posameznega.

Ta načrt je bil zelo velikopotezen, zastavljen pa na tako kratek rok, da se zdi njegova uredništvu spričo pomanjkanja piscev prav iluzorna.

IV. poglavje podaja načrt *muzeja Ilirije*. Ta naj bi bil v šolskem poslopju, pripadajočem kranjskim deželnim stanovom in naj bi imel šest oddelkov:

A. Arheološki: rimski in srednjeveški napisi; podobe v kamnu, kovini in lesu; hišni pripomočki, obredna posoda, orožje in vojaški oklepi – predzgodovinski in srednjeveški; novci in posebne zanimivosti, risbe in slike starih stavb, grbov, spomenikov in kipov

B. Literarni: starejši in novejši rokopisi, v deželi tiskane knjige ali dela, pisana od domačih piscev; risbe in geografske karte; zapisi ljudskih pripovedk in pesmi

C. Prirodoslovni: dobro ohranjeni in za razstavo primerni primerki z vseh treh področij naravoslovja

D. Kulturnozgodovinski in umetniški: umetniški in obrtni izdelki vseh vrst

E. Aparati in modeli: fizikalni in mehanški, proizvedeni zlasti doma ali od domači-

nov.

V. poglavje opisuje *ureditev društva*. Število članov naj ne bi bilo omejeno. Pritegnjeni naj bi bili znanstveno izobraženi in za namene društva koristni možje. Članstvo bi bilo dveh vrst: častni člani in delovni člani. Za prve bi bili izvoljeni za domovino posebej zaslužni možje, za druge pa znanstveno in sicer delavni posamezniki. Društvo bi bilo pod zaščito deželnega guvernerja, skušalo pa naj bi si pridobiti tudi naklonjenost javnih uradov, dostop v arhive in vpogled v statistične popise. Posle društva bi vodila dva izmed delovnih članov izvoljena moža, vrhovno vodstvo društva bi imel društveni kustos, ki bi obenem nadzoroval muzej in društveno blagajno in katerega služba bi bila primerno plačana. Leta članarina bi znašala 10 florintov, vendar častni člani ne bi bili dolžni plačevati tega prispevka. Če društvo v postavljenem času svoj cilj doseže, se lahko razpusti v zavesti dobro opravljenega dela; sicer pa more svoj obstoj podaljšati, o čemer sklepajo na zboru, ki se vrši vsake pol leta.

VI. poglavje govori o posebnih *pravilih* društva. Za volitve novih članov je potrebna večina glasov; vsak član pa lahko da svoj predlog. Izstop iz društva je omogočen vsakemu članu, vendar mora društvo o tem predhodno obvestiti, njegova dotlej dobavljena dela pa ostanejo društvu. Pri delu društva sodelujejo posamezniki ali skupina članov in sicer po naslednjih glavnih oddelkih:

starejša zgodovina do leta 800

srednji vek do leta 1500

novejša zgodovina do leta 1824.

Obdelava teh treh glavnih obdobjev je mogoča ali v celoti ali glede na razpoložljivo gradivo, npr. zgodovinsko, topografsko, fizikalno, versko, literarno ipd. Posamezni sodelujoči člani bi iz društvene zbirke dobili potrebne pripomočke. Oddana dela bi pregledal posebej izvoljeni odbor, če bi bili potrebni popravki, bi bila dela vrnjena. Posamezni člani pa naj bi skrbeli predvsem za pridobitev predmetov za muzejske zbirke in sicer originalnih ali posnetkov. Stroški nakupa bi bili plačani iz društvene blagajne. Člani bi se dvakrat letno zbrali na skupni seji. Nedelavni člani bi bili lahko izključeni iz društva. Muzej bi z veseljem sprejel tudi darove nečlanov.⁷

Že Hicinger ugotavlja, da iz celotnega omenjenega predloga veje veliko navdušenje za razširitev spoznavanja domovine in njene zgodovine in pravi, da če bi bil projekt res s prizadevanjem voden, bi že dolgo ne bili več tako tuji v lastni domovini. »Skoraj štirideset let kasneje (misli na leto 1858) ima Historično društvo za Kranjsko še mnogo za postoriti, čeprav se je obseg dela zmanjšal, ker je Historično društvo omejeno le na Kranjsko in je marsikaj olajšano, odkar so vpeljali izčrpnije statistične zapise in so odprti pomembnejši arhi-

vi v domovini in tujini,« zaključuje Hicinger.⁸

Ideja o ustanovitvi društva raziskovalcev domovinske zgodovine od prvega znanega predloga leta 1819 se pojavi še 1822. v podobni obliki kot leta 1819, znano pa je tudi, da so ob načrtih za nadaljevanje Valvazorjevega dela o zgodovini Kranjske leta 1825 v določenih krogih razmišljali o ustanovitvi društva za nadaljevanje Valvazorjeve kranjske kronike, za kar so že zbirali gradivo.⁹

Iz vsega omenjenega ni bilo nič, pač pa je uspelo spraviti v življenje Kranjski deželni muzej. Znano je, da je na seji kranjskega stanovskega odbora 4. julija 1821 ljubljanski škof Avgustin Gruber predlagal ustanovitev muzeja v Ljubljani, na plenarni seji 15. oktobra 1821 pa so deželni stanovi sklep stanovskega odbora o ustanovitvi muzeja z navdušenjem sprejeli. Cesar je potrdil ustanovitev muzeja šele 8. junija 1826, vendar se je živahno zbiranje gradiva za muzejske zbirke pričelo takoj po leta 1821.¹⁰

Ob ustanovitvi muzeja je bilo predvideno, da bo Kranjska kmetijska družba nosila njegovo najtežje finančno breme. V začetku je res hranila muzeju darovane predmete.¹¹ Ob cesarjevi potrditvi Kranjskega deželnega muzeja junija 1826 pa je bil postavljen pogoj, da se muzej vzdržuje sam s prostovoljnimi prispevki, brez kakršne koli pomoči države ali dežele. Ko vlada ni pristala niti na predlog, da bi za muzej porabili postojnski jamski fond ali užitnino od uvoženega žita, je bilo treba najti drugačno rešitev.

Muzej je namreč, kljub prispevkom nekaterih posameznikov, zašel v velike finančne težave in mu je bilo treba pridobiti stalne dohodke. Vsi napor prizadevnega grofa F. Hohenwarta za rešitev finančnega vprašanja muzeja so ostali brezuspešni, zato je Hohenwart 1836 tudi izstopil iz 3-članskega muzejskega kuratorija, ki mu je predsedoval vrsto let. Vodstvo kuratorija je prevzel stolni dekan Urban Jerin, člana pa sta bila še grof V. Lichtenberg in grof V. Auersperg. Medtem ko Hohenwart ideji ustanovitve društva ob muzeju ni bil naklonjen, pa se je leta 1837 spet pojavila misel o ustanovitvi posebnega društva, ki bi muzej gmotno vzdrževalo s svojimi prispevki. Sam guverner Schmidburg se je 26. julija 1837 obrnil na deželne predstavnike Češke, Moravske in Tirolske, da bi dobil podrobnejše podatke o tamkajšnjih muzejih in njihovih družtvih. Kranjski stanovi so že 18. septembra 1837 na zasedanju deželnega zbora podprli idejo ustanovitve društva.¹² 12. oktobra 1837 je guverner Schmidburg v imenu kranjskega stanovskega odbora objavil tiskano »Vabilo domoljubnim prijateljem znanosti za ustanovitev Društva kranjskega deželnega muzeja«. Poziv omenja, da ima muzej le 284 gl 48 kr letnega dohodka, kar nikakor ne zadošča za njegove potrebe. Dalje navaja ne-

kakšne predhodne določbe o društvu, ki imajo 7 členov. 1. in 2. člen poudarjata, da ostane muzej kot že doslej, pod vrhovnim vodstvom stanov, kuratorija in kustosa. 3. člen govori o ustanovitvi posebnega odbora za znanstveno in ekonomsko področje, ki bo sestavljen iz treh kuratorjev in devetih izvoljenih društvenih članov. Ta odbor bo svoje predloge usmerjal na stanove, predsednika odbora pa bodo volili stanovi. 4. člen omenja, da bodo kot člani društva sprejeti predstavniki vseh stanov, pogoj pa je plačilo letnega prispevka. Člen 5 govori o treh stopnjah članarine in sicer 2, 5 in 8 goldinarjev konvencionalne valute. V odbor so po členu 6 lahko izvoljeni samo v Ljubljani bivajoči člani, ki plačajo 5 oziroma 8 gl članarine, pa tudi tisti, ki prispevajo k znanstvenemu uspehu. Po členu 7 se občni zbori vršijo pod predsedstvom guvernerja in sicer:

1. za sprejemanje letnega poročila in znanstvenih sestavkov, ki naj bi bili tiskani
2. za volitve odbora
3. za reševanje finančnih vprašanj
4. za potrditev plana za prihodnje leto.

Na temelju teh smernic je gubernijski tajnik in stanovski poslanec F. Kreizberg v sporazumu s škofom Wolfom januarja 1838 izdelal predlog društvenega statuta s 24 člani.¹³

Ta predlog poudarja, da ima društvo značaj prostovoljnega privatnega društva. Njegov namen je ohranjanje in pospeševanje Kranjskega deželnega muzeja in zbiranje prispevkov za muzej. Četrty člen statuta se sklicuje na poziv predsednika kranjskih deželnih stanov barona Schmidburga iz leta 1823, kjer se med naloga mi muzeja omenja zbiranje listin, iskanje raznih spomenikov preteklosti (nagrobniki, napisi, kipi...), novcev, grbov, pečatov, rodovnikov plemiških družin, prepisov plemiških diplom, rokopisnih in tiskanih del o deželni zgodovini, življenjepisov deželnih velikašev in zaslužnih mož, rojenih na Kranjskem, ljudskih pripovedk, pravljič, opisov običajev itd.¹⁴ Grof Hohenwart se menda s predlogom statuta ni strinjal in verjetno se je zato vsa stvar še bolj zavlekla. Hohenwart je na dunajsko dvorno pisarno, kamor so poslali pravila društva v potrditev, poslal posebno spomenico, v kateri je trdil, da pravila ogrožajo obstoj muzeja kot stanovske institucije. Potem so pravila bila ponovno obravnavana v kranjskem deželnem zboru, nato so jih spet poslali na Dunaj in končno jih je cesar 25. junija 1839 potrdil. Ustanovni občini zbor *Društva kranjskega deželnega muzeja*, kot se je društvo v začetku imenovalo, je bil 18. decembra 1839. Njegov prvi predsednik je bil grof R.U. Blagaj, v odbor pa so bili izvoljeni zvonar A. Samassa, gubernijski svetnik J. Wagner, trgovec F. Schmid, prof. dr. J. Čuber, bibliotekar J.K. Likavec, graščak F. Galle, major J. Sühnl, kanonik J. Pavšek in ravnatelj normal-

ke Šlaker, ki ga je zamenjal lekarnar F. Gro-mozky.

Tajniške posle društva je prevzel gubernijs-ki tajnik Karel Raab, blagajniške pa F. Pos-sanner. V društveni odbor so spadali tudi tri-je stanovski muzejski kuratorji in sicer grof V. Lichtenberg, grof F. Hohenwart in baron L. Lichtenberg.¹⁵

Društvo je kmalu naletelo na vrsto težav, tako da so nekateri odborniki menili, naj bi se otreslo prevelike navezanosti na muzej in po-stalo bolj samostojno. V letih 1846 in 1847 pa so celo precej razpravljali o njegovi raz-pustitvi.¹⁶ Niso se mogli zediniti glede pravil, čeprav jih je cesar že potrdil. Pojavili so se predlogi, naj se pravila spremenijo tako, da bo društvo bolj samostojno. Odbornikoma Wag-nerju in Schmidu so celo naročili izdelavo no-vih pravil. Proti večji samostojnosti društva je spet nastopil grof Hohenwart in tudi stanovi so se zavzemali za tesnejše sodelovanje med stanovi in društvom. Ob koncu leta 1842, ko je grofu Blagaju potekel triletni predsedniški mandat, so stanovi na to funkcijo imenovali grofa Hohenwarta, ki je bil že tudi kurator muzeja. Zaradi boleznj pa je Hohenwart že leta 1843 odstopil in njegovo mesto je do iz-volitve novega predsednika prevzel muzejski kurator Volbenk Lichtenberg, medtem ko je postal novi muzejski kurator in s tem član društvenega odbora Urban Jerin.

Leta 1845 je končno dežela pričela plačeva-ti muzejskega kustosa in tako muzej ni bil več toliko odvisen od društvenih prispevkov. Zato so se pojavili predlogi za razpust društva. Tudi stanovski odbor je predlagal 1847. raz-pust, vendar naj bi se prej še rešilo vprašanje finančnega primanjkljaja. Zadeva se je toliko zavlekla, da je prišlo nemirno leto 1848, ko je društveno delovanje zamrlo, vendar društvo ni bilo ukinjeno. Mal ugotavlja, da je po nekaj letih brezdelja, društvo znova obudil Karel Dežman, ki je novembra 1852 nasledil Fre-yerja kot muzejski kustos. Dežman je menda že leta 1849 predlagal, naj bi društvo ne le zbiralo denar in razne predmete za muzej, ampak naj bi se tudi ukvarjalo s samostojnim domoznanskim raziskovanjem, zlasti na po-dročju naravoslovnih ved.¹⁷

V naslednjih letih je društvo v muzeju orga-niziralo posebna predavanja, oziroma meseč-ne sestanke, ki pa so trajali le od 1855 do 1859, potem pa je spet vse zamrlo. Treba pa je poudariti, da so bila omenjena predavanja s področja naravoslovja, fizikalne geologije, sta-tistike ipd. ne pa s področja zgodovine. V pe-tih letih je bilo skupno 34 sestankov.

Med člani Muzejskega društva najdemo du-hovnike, plemiče, višje uradnike, pa tudi tr-govce in obrtnike ter nekaj posestnikov. Ome-nim naj, da so sicer v različnih letih bili člani tudi Miha Smole, Julijana Primic, Emil Koryt-ko, Blaž Chrobath, Blaž Potočnik, Fran Me-

telko, Janez Bleiweis, Miha Ambrož, Theodor Elze, Karel Dežman, Vinko F. Klun, Peter Pe-truzzi, Janez Pogačar, Janez Poklukar, Jožef Scheuchenstuel, Fidelis Terpinč, Viljem Ur-bas, Anton A. Wolf, Anton Zois itd.

Število članov je leta 1842 doseglo 215, po-tem pa je upadalo. Tako beležimo leta 1856 le 128 članov, leta 1858 jih je 139, leta 1862 122 in leta 1866 125.¹⁸

Kljub obstoju Društva kranjskega deželnega muzeja, ki se je leta 1865 preimenovalo v Mu-zejsko društvo za Kranjsko, je bilo aprila 1843 ustanovljeno Notranjeavstrijsko historično društvo s sedežem v Gradcu. To društvo so se-stavljala tri pokrajinska društva, kranjsko, ko-roško in štajersko. Tudi *Historično pokrajins-ki društvo za Kranjsko* je med svojimi nalo-gami poudarjalo zbiranje vseh tiskanih del o Kranjski, zbiranje vseh vrst virov, tako pisa-nih kot materialnih, kot daljnosežni cilj pa si je zastavilo pripravo deželne zgodovine.¹⁹ Po-dobno kot Muzejsko društvo, je tudi Historič-no društvo za Kranjsko dobilo svoje prostore v licejski stavbi. Z Notranjeavstrijskim histo-ričnim društvom jih je povezoval osrednji od-bor s sedežem v Gradcu in pokrovitelj nadvoj-voda Janez, izdali pa so tudi en letnik skupne-ga glasila *Schriften des Historischen Vereines für Innerösterreich* (1848). Sicer pa je kranj-sko historično pokrajinsko društvo imelo svoj odbor z ravnateljem Antonom Codellijem na čelu, svojega tajnika in še tri člane odbora, eden od teh je bil blagajnik. Društvo je imelo tudi svojega kustosa, ki pa ni bil član od-bora.²⁰

Kljub določeni odvisnosti od osrednjega od-bora v Gradcu, je kranjskemu pokrajinskemu društvu kot edinemu od treh, uspelo že leta 1846 pričeti z izdajanjem lastnega glasila *Mit-theilungen des historischen Vereines für Kra-in*. Po letu 1848 so se vedno bolj pojavljali predlogi o razdelitvi Notranjeavstrijskega hi-storičnega društva v tri samostojna društva, kar se je leta 1850 tudi zgodilo.²¹ Potem ko sta se Historično društvo za Štajersko in Hi-storično društvo za Koroško že leta 1849 izre-kli za samostojno delovanje, je bil tudi na ob-čnem zboru 5. septembra 1850 v Ljubljani sprejet sklep o osamosvojitvi. Historično dru-štvo za Notranjo Avstrijo je s tem prenehalo obstajati. Tako torej pomeni leto 1850 rojstvo samostojnega *Historičnega društva za Kranj-sko*, ki je sedaj iz svojega naslova črtalo pri-devnik »pokrajinsko«.

Historično Društvo za Notranjo Avstrijo je sicer imelo svoja pravila, toda po razdelitvi na tri samostojna društva, je vsako dobilo svoj novi statut. Leta 1851 na občnem zboru spre-jeti statut Historičnega društva za Kranjsko²² naglašja med nalogami društva predvsem raz-svetljevanje zgodovine Kranjske, raziskovanje in zbiranje virov, ustanovitev društvenega ar-hiva, izdajanje društvenega glasila, povezoval-

nje s sorodnimi društvi ipd. Govori o treh vrstah članov in to o pravih, dopisnih in častnih. Dopisni in častni člani imajo enake pravice kot pravi oz. redni člani, torej tudi pravico glasovanja in volitev novih članov. Vodstvo društva predstavlja odbor, ki mu poleg ravnatelja pripadajo še tajnik, blagajnik in dva člana. Ravnatelj je voljen na pet let, medtem ko od ostalih članov odbora vsako leto po eden izstopi, določijo ga z žrebanjem, vendar je lahko ponovno izvoljen. Volitve članov odbora, častnih in dopisnih članov izvedejo na vsakoletnem občnem zboru.²³

Da bi bila povezava med člani in vodstvom čim boljša, so po posameznih krajih delovali društveni poverjeniki. To so bili pretežno duhovniki, v posameznih primerih pa tudi razni uradniki, zdravniki, profesorji. Število poverjenikov se je spreminjalo, tako jih je bilo npr. leta 1858 dvajset, leta 1862 pa le petnajst, od teh so bili trije zunaj Kranjske (Krmin, Trst, Kanfanar), kar kaže na morebitno razširitev delovanja društva, o čemer so od časa do časa tudi govorili.²⁴

Medtem ko je bilo pred ločitvijo čutiti določeno omejevanje v delovanju društva zaradi centra v Gradcu, verjetno pa tudi zaradi Metternichovega absolutizma, je v petdesetih letih delo kranjskega društva zelo oživelo. To je bila gotovo tudi zasluga vsakokratnega tajnika; v petdesetih letih so bili to Vinko F. Klun, E.H. Costa, kratek čas E. Rebič in nato A. Dimitz. Za začetno pridobivanje članstva pa ima velike zasluge tedanji tajnik (1843–1850) K. Ulepič. Treba je namreč poudariti, da je društvo prav v začetnem obdobju imelo glede članstva velike uspehe, saj je že leta 1848 doseglo 403 člane in tudi društveni časopis je že imel leta 1847 kar 116 strani. Revolucija 1848. je članstvo nekoliko z reducirala, vendar pa se je število v petdesetih in šestdesetih letih gibalo med 220 in 400 člani. Med člani najdemo poleg že omenjenih V. Kluna, E.H. Coste, A. Dimitza in K. Ulepiča še naslednje: M. Ambrož, J. Bleiweis, H. Costa, T. Elze, K. Dežman, L. Germonig, A. Globočnik, P. Hincinger, A. Jelovšek, P. Kozler, J. Kozina, A. Maručič, F. Metelko, J. Nečasek, B. Potočnik, P. Radič, A. Samassa, M. Smole, M. Svetličič, F. Terpinc, L. Toman, M. Verne, V. Urbas idr.

Če pogledamo poklicno strukturo rednih članov Historičnega društva, lahko ugotovimo, da so bili na prvem mestu po številu razni uradniki, sledijo duhovniki, posestniki, profesorji, zdravniki, nekaj je trgovcev in obrtnikov, advokatov itd. Najdemo ljudi liberalnih in konservativnih nazorov ter različnih nacionalnih pogledov. Pri izbiri častnih članov so zlasti upoštevali udejstvovanje na področju zgodovinopisja. Tako najdemo med častnimi člani naslednja imena: R. Puff, L. Cropius, R. Knabl, P. Kandler, Ivan Kukuljevič-Sak-

cinski, G. Ankershofen, F.X. Richter, J. Klemann, Beda Dudik, F. Palacky, J. Chmel, C. Czörnig, J. Helfert, F. Hurter, A. Jäger, T. Karajan, F. Wolf, F. Miklošič. Najdemo pa tudi razne evropske znanstvenike, kot so bili: A. Humboldt, J. Grimm, M. Korff ter vrsto političnih osebnosti (razne ministre) in visoke cerkvene dostojanstvenike (F. Baraga, I. Knoblehar, A.A. Wolf, J. Widmar, J. Legat, A. Gollmayer).²⁵

Izbiranje dopisnih članov kaže zanimivo povezovanje društva navzven. Živahno je bilo sodelovanje s Štajersko in Dunajem, nekoliko manj pa s Koroško, Trstom, Prago, Brnom in raznimi nemškimi društvi. Med dopisnimi člani so imena, kot F. Ilwolf, I. Orožen, D. Trstenjak, K. Tangl, C. Wurzbach, I. Tomaschek, P. Chlumezky, W. Tomek, T. Mommsen itd.²⁶

Ker je bil osnovni namen obstoja Historičnega društva za Kranjsko poleg osvetljevanja kranjske zgodovine in vzbujanja domoljubja, predvsem načrtno zbiranje raznih gradiv, so kmalu nastale posamezne zbirke, med njimi zelo bogata numizmatična, ki je danes last Narodnega muzeja v Ljubljani. Iz prizadevanj Historičnega društva je polagoma pričel nastajati tudi bodoči deželni arhiv. Prav gradivo, zbrano v petdesetih in šestdesetih letih prejšnjega stoletja v okviru tega društva, je pomenilo osnovo zanj. Res pa je, da so tudi pri Muzejskem društvu in v okviru muzeja zbrali precej arhivskega gradiva. Znano je, da so posamezni člani Historičnega društva reševali že zavržene arhive in jih odkupovali deloma z lastnim, deloma z društvenim denarjem. Z darovi in deloma z nakupi je nastala bogata društvena knjižnica z mnogimi redkimi primerki književnih del o kranjski preteklosti. Knjižnico so bogatile tudi razne zamenjave publikacij s sorodnimi društvi po Evropi. Leta 1863 so društveno glasilo zamenjavali že s 76 društvi. Društvena knjižnica je ob koncu stoletja prešla v last Deželnega muzeja in je danes prav tako sestavni del knjižnice Narodnega muzeja.

Najboljši dokaz uspešnega dela Historičnega društva za Kranjsko so brez dvoma Mittheilungen des historischen Vereines für Krain (1846–1868). Praviloma so bili uredniki društvenega glasila vsakokratni tajniki društva. Tako so kot uredniki nastopali V.F. Klun (1851–1856), E.H. Costa (1856–1858), E. Rebič (1858–1859) in A. Dimitz (1859–1868), medtem ko je bilo uredništvo v obdobju pred osamosvojitvijo društva kolektivno. V začetku (do leta 1850) je opazen velik poudarek na starejši zgodovini, po letu 1850 pa pride do vsebinskih premikov v korist novejšje zgodovine, tudi krog sodelavcev se razširi. Prihaja pa tudi do teoretičnega razpravljanja o zgodovinopisju in do polemik. Posamezniki so skušali dvigati slovensko in slovansko zavest z nekritičnimi in neznanstvenimi teorijami (D. Trstenjak), kar je povzročilo hude kriti-

ke dela članstva, še zlasti pa so kritike prihajale od zunaj.

Zgodovinopisje, ki ga je gojilo Historično društvo za Kranjsko, je bilo pod vplivom tedanjega avstrijskega in manj nemškega zgodovinopisja. Čeprav je bilo marsikdaj še naivno, premalo kritično, pa vendarle pomeni začetke sistematičnega dela in organiziranja raziskovalcev zgodovine, ki bi jim lahko morda še najbolj očitali pokrajinski koncept in pisanje v nemškem jeziku. Ob ustanovitvi društva je vladalo prepričanje, da je znanstveno literaturo treba pisati v nemškem jeziku, češ da slovenščina še ni zrela za tak način pisanja, pa tudi, da bodo nemško pisani teksti dostopni širšemu krogu bralcev. V 60-ih letih pa je vedno bolj prodiralo spoznanje, da bi morala domača zgodovinopisna dela biti pisana v slovenskem jeziku.

Delo Historičnega društva se je odvijalo na občnih zborih in mesečnih sestankih, ki se jih je udeleževalo v povprečju okrog 30 ljudi, v izjemnih primerih tudi 40 ali več. Že od leta 1853 dalje so na občnih zborih imeli eno do dve strokovni predavanji, potem pa so leta 1856 zaradi velikega zanimanja uvedli vsak prvi četrtek v mesecu t.i. mesečne sestanke. Sprva so na njih poslušali celo štiri do pet predavanj, kasneje se je to število zmanjšalo na eno do dve. Tematika predavanj je bila zelo pestra, poudarek je bil na zgodovini Kranjske, vključevali pa so tako arheologijo kot etnologijo, filologijo, politično, gospodarsko in cerkveno zgodovino, veliko pozornost so namenili zgodovinskim virom, novejši historični literaturi itd.

Leta 1867 je prišlo do sporazuma med Historičnim in Muzejskim društvom o skupnih sestankih. Dotelej je tudi Muzejsko društvo, ki je bilo usmerjeno pretežno v naravoslovje, prirejalo svoje mesečne sestanke in to vsako prvo sredo v mesecu v letih 1855 do 1859, potem pa vse do leta 1867 takih sestankov Muzejskega društva ni bilo. Na uvedbo skupnih sestankov je verjetno vplivalo dejstvo, da je delo Historičnega društva tedaj zašlo v veliko krizo in dejstvo, da je Karel Dežman, sicer duša Muzejskega društva, postal član odbora Historičnega društva za Kranjsko. Toda sestanki, ki so se vrstili v letih 1867 do 1872, teh je bilo 22, so obravnavali izključno naravoslovno tematiko, z izjemo leta 1871, ko so prebrali Elzejev prispevek o reformaciji na Kranjskem.

V organizacijskem pogledu najdemo med Muzejskim in Historičnim društvom določene podobnosti, bistvena razlika pa je bila v tem, da je bilo Muzejsko društvo vezano na muzej in muzejski kuratorij, ter odvisno od stanov oziroma dežele, medtem ko je bilo Historično društvo bolj samostojno in se je tudi samo vzdrževalo s prispevki članov. Pri izdajanju društvenega časopisa je bilo vsaj v prvih dese-

tletjih uspešnejše Historično društvo s svojim glasilom, medtem ko je Muzejsko društvo izdalo le tri letnike Jahreshefta, 1866. pa 1. letnik Mittheilungen des Musealvereins für Krain. Naslednji letnik je izšel na svetlo šele 1889, od takrat pa je glasilo redno izhajalo.

Razlika med obema društvoma je bila tudi v tem, da je bilo Muzejsko društvo usmerjeno bolj v naravoslovje, čeprav je v začetku tudi zbiralo razne starine in je šele po letu 1885 spet prevzelo skrb za zgodovinsko vedo.

Zanimiv je odnos med obema društvoma. Čeprav deluje kar nekaj istih ljudi v enem in drugem društvu, pa do združitve vse do 80-ih let ne pride, kljub raznim predlogom o združitvi.²⁷ Še najbolj blizu se je zdela združitve okrog leta 1865, ko je Muzejsko društvo dobilo nov statut in je postalo manj odvisno od deželnih oblasti.

Opozorim naj tudi na dejstvo, da v literaturi pogosto prihaja do zamenjav obeh društev. Zlasti veliko tovrstnih napak ima žal Slovenski biografski leksikon. Tudi sicer je Historično društvo za Kranjsko, kolikor se sploh omenja, opisano z določenimi zadržki. Nekateri so ga prikazovali kot nemško društvo, druge je motilo dejstvo, da so med slovenskimi člani prevladovali staroslovenci, tretje pa to, da je že Levstikov krog kritiziral društveno glasilo, pisano v nemščini.

Prijateljeva ocena,²⁸ na katero se mnogi še vedno zelo naslanjajo, bolj pohvalno govori o Muzejskem društvu in Dežmanu, do Historičnega društva pa je bolj kritična. Menim pa, da bi kljub nekaterim pomanjkljivostim in napakam bilo treba to mnenje popraviti in s tem tudi oceno tedaj delujočih zgodovinarjev, saj bi brez množice zbranega gradiva, poskusov objavljanja virov in regestov, brez razprav in člankov v Mittheilungen, generacija slovensko pišočih zgodovinarjev, ki je pričela nastopati v 70-ih in 80-ih letih prejšnjega stoletja, imela veliko več začetniških težav.

OPOMBE

1. J. Mal, Naše Muzejsko društvo v teku sto let, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 20, 1939, str. 1–24. – F. Zwitter, Stoletnica Muzejskega društva za Slovenijo, Sodobnost 8, 1940, str. 238–239. – 100 letnica Muzejskega društva za Slovenijo, Slovenski narod 16.12.1939 (anonimno). —
2. Kar se obletnic tiče, naj opozorim še na dejstvo, da npr. Zgodovinsko društvo za Koroško v sosednji Avstriji kot začetek svojega delovanja označuje leto 1843, torej leto ustanovitve Notranjeavstrijskega Historičnega društva, v katerem so bila združena tri pokrajinska društva in sicer za Koroško, Kranjsko in Štajersko s sedežem v Gradcu. Po drugi strani pa Historično društvo za Štajersko na današnjem avstrijskem Štajerskem kot svoj začetek navaja leto 1850, torej leto osamosvojitve. —
3. Prepis omenjenega dokumenta nam je na voljo v članku P. Hicinger: Ein früherer Versuch, einen hist. Verein für

Krain zu bilden; Mittheilungen des historischen Vereines für Krain (MHK) 1858, str. 87.–89. — 4. A. Müllner, Die Geschichte des krainischen Landes-Museums, Argo V, 1897, str. 7. — 5. Pregledala sem Laibacher Wochenblatt 1816–1818 in Illirisches Blatt 1819. — 6. P. Petru v članku ob stopetdesetletnici Narodnega muzeja, Argo X/1 (1971) omenja, da so že 1809. imeli v mislih muzej Ilirika z južnoslovanskim delovnim področjem. Ta trditev se mi za leto 1809 ne zdi verjetna, pač pa Stratilov rokopis iz leta 1819 govori o muzeju Ilirije, kar je po mojem predvsem v zvezi z obstojem t.i. Kraljestva Ilirije, ki je bilo organizirano po propadu Ilirskih provinc oz. točneje leta 1816. Obsegalo je severni del nekdanjih francoskih provinc, to je Primorsko, Kranjsko, beljaško okrožje in civilno Hrvatsko na desnem bregu Save ter bilo razširjeno na distrikta Čedad in Gradišče (ki sta spadala v Napoleonovo italško kraljestvo) in celovško okrožje (ki ni bilo pod Francozi).. — 7. P. Hicinger, Ein früherer Versuch ... MHK 1858, str. 87–89. — 8. Prav tam, str. 89. — 9. A. Müllner, Die Geschichte des krainischen Landes-Museums, Argo V, 1897, str. 34. — 10. B. Reisp, Knjižnica Narodnega muzeja v Ljubljani, Ljubljana 1976, str. 3 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov 64). — 11. Z. Bufon, K stopetdesetletnici Prirodoslovnega muzeja Slovenije v Ljubljani, Argo X/2, 1971, str. 173. — 12. J. Mal, Naše Muzejsko društvo ..., str. 2–3. — 13. A. Müllner, Die Geschichte ... str. 95. — 14. O. Janša-Zorn, Delovanje zgodovinskih društev s sedežem v Ljubljani v 19. stoletju – Historično društvo za Kranjsko, Ljubljana 1988 (doktor-

ska disertacija), str. 289–290. — 15. J. Mal, Naše Muzejsko društvo ..., str. 3–6. — 16. Prav tam, str. 9–10. — 17. Prav tam, str. 11–12. — 18. Jahresheft des Vereines des krainischen Landes-Museums 1856, 1858, 1862; Mittheilungen des Museal-Vereins für Krain 1866. — 19. Mittheilungen des historischen Vereines für Krain (MHK) 1848, str. 4. Tudi Novice 1850, str. 163. — 20. Podrobno o delu odbora Historičnega društva za Kranjsko glej v O. Janša-Zorn, Delovanje zgodovinskih društev s sedežem v Ljubljani v 19. stoletju – Historično društvo za Kranjsko, Ljubljana 1988, str. 64–80. — 21. Prav tam, str. 32–34 in tudi F. Popelka, Der Historische Verein für Innerösterreich und sein steirischer Zweigverein; Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark (ZHVST) 41, 1950, str. 21 ter W. Brantner, 100 Jahre Historischer Verein für Steiermark, ZHVSt 41, 1950, str. 24. Zadnji postavlja nekoliko drugačne datume (razlike so v mesecih), vendar gre za ločitvena pojasnila, ki sta jih kranjsko in koroško društvo pisмено poslali v Gradec. Kot datum osamosvojitve kranjskega društva pa menim, da je prav upoštevati sklep občnega zbora 5.9.1850. O tem je objavljeno poročilo v MHK 1850, str. 21–28. — 22. Cesar je statut potrdil 9. maja 1853, notranje ministrstvo pa 30. junija 1853. V MHK je bil statut objavljen 1853. — 23. O. Janša-Zorn, Delovanje zgodovinskih društev ..., str. 40–43. — 24. Prav tam, str. 44–49. — 25. Prav tam, str. 51–55. — 26. Prav tam, str. 62–63. — 27. Prav tam, str. 292–297. — 28. Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, 1848–1895, 3. knjiga. Ljubljana 1959.

KULTURNA IN TELOVADNA DRUŠTVA NA OBMOČJU DOMŽAL DO PRVE SVETOVNE VOJNE

MAJDA ŽONTAR

V prispevku želim prikazati nastanek kulturnih in telovadnih društev na območju današnje domžalske občine ter njihov razvoj do prve svetovne vojne. Ta društva so delovala v večjih središčih (Domžale, Mengeš, Moravče, Dob, Lukovica, Ihan in Radomlje) in so bila žarišča kulturnega razvoja v najširšem pomenu, ne glede na to, če jim je bila kulturna dejavnost osnovni ali le postranski namen. Njihov pomen pa ni bil samo v tej dejavnosti. Krepila in utrjevala so tudi narodno zavest in tako predstavljala pomembno oporišče narodnostnemu boju. To je bilo toliko bolj pomembno v Domžalah, ker je bila večina takajšnje slavninarske industrije v rokah tirolskih podjetnikov, ki so v tovarnah na boljših mestih zaposlovali izključno Nemce. Ti so v Domžalah ustanavljali tudi svoja politična, šolska in kulturna društva. Ker so bili v do-

mžalskih in mingeških društvih včlanjeni tudi slavninarski delavci, so društva utrjevala tudi njihovo razredno zavest.

Idejna in politična diferenciacija, ki se je začela v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, se je odražala v delovanju društev, tako da so le-ta postajala tudi oporišča političnim strankam. Zato sem prikaz društev razdelila na podlagi njihove politične pripadnosti.

Obravnavane teme sem se lotila zato, ker doslej za domžalsko območje še ni preglednega in celovitega prikaza razvoja društev, ki so se kakorkoli udeleževala na kulturnem področju. Društveni arhivi se žal niso ohranili, z izjemo društvenih pravil in drobca arhiva domžalskega Orla. Zato sem morala črpati podatke predvsem iz časopisja in priložnostnih objav posameznih društev.

BRALNA DRUŠTVA

Z nastopom ustavne dobe v šestdesetih letih prejšnjega stoletja so bile dane možnosti tudi za ustanavljanje kulturnih društev. Na domžalskem območju so nastajala prva kulturna društva z nakajletno zamudo. Po zgledu večjih krajev v bližini, zlasti Kamnika, kjer je leta 1868 zaživela narodna čitalnica,¹ so se lotili ustanavljanja čitalnice tudi v Moravčah. V podporo tem prizadevanjem so avgusta 1871 organizirali izlet ljubljanskega Sokola v Moravško dolino, kjer so mu domačini priredili pred založnim gradom slovesen sprejem. Pripravljali so že čitalniška pravila in zbirali pristopne izjave (računali so na okoli 100 članov), pri tem si je najbolj prizadeval dekan Toman, vendar iz neznanih vzrokov čitalnica ni zaživela.²

Že marca 1873 pa so ustanovili Slovensko bralno društvo v Mengšu, ki je bil od leta 1876 trg in mesec dni kasneje enako društvo v Dobu. Bralna društva se niti po kvaliteti niti po številu prireditev niso mogla primerjati s čitalnicami v mestih, vendar so se tudi v njih člani izobraževali ob govorih, recitacijah in igrav v slovenskem jeziku ter utrjevali slovensko narodno zavest. Naročeni so bili na različne časopise, prirejali so poučna predavanja in družabne prireditve. Obe omenjeni bralni društvi sta bili sprva zelo aktivni. V njih so se zbirali narodno zavedni podeželski veljaki, saj je bil predsednik mengeškega društva graščak Mihael Stare, podpredsednik pa lastnik opekarne Milan Jenčič. V dobsko bralno društvo je zahajala predvsem gospoda z bližnjih gradov Krumperk, Černelo in Čemšenik, uradniki brdskega okrajnega sodišča, tudi pisatelj Janko Kersnik, ter učitelji in duhovniki. Kmetov v društvo še niso pritegnili. Že po kratkem času je delovanje obeh društev usahnilo, toda v Mengšu le za kratek čas, saj sta bralno društvo leta 1887 kaplan Anton Koblar in učitelj Paternoster na novo ustanovila. Vanj se je takoj vključilo 40 članov.³

Obnovitev mengeškega društva sodi v čas, ko je leta 1885 časopis Slovenski narod sprožil široko akcijo za pospešeno ustanavljanje bralnih društev zaradi njihovega velikega pomena za preprosto slovensko ljudstvo. V uvodniku »Snujmo bralna društva« je dopisnik ugotavljal, da obstajajo v nekaterih trgih bralna društva in še celo čitalnice, da pa so po vaseh prava redkost, čeprav jih ne bi smeli pogrešati v nobeni večji župniji. Za njihovo razširjanje bi morali skrbeti predvsem učitelji in duhovnik.⁴ V letu 1887 je tudi časopis Slovenec razpravljal o tem, kakšna naj bodo bralna društva in čitalnice. Kritiziral je preveliko število veselice, ki so jih društva prirejala in se zavzemal, naj bi gojila predvsem poučna predavanja in petje. Poudarjal je potrebo, naj bi se v vsaki fari ustanovila bralna društva in

knjižnice.⁵

Na nadaljnji razvoj čitalnic in bralnih društev so v devetdesetih letih prejšnjega stoletja začele vplivati politične razmere. Do tedaj vsenarodna društva so dobivala bolj ali manj strankarsko obeležje. V mestih, trgih in drugih večjih naseljih, kjer so imeli liberalci glavno oporo in so se oslanjali zlasti na del inteligenca in na učitelje, uradnike, trgovce in nekatere gostilničarje, so prišle čitalnice in bralna društva pod njihov vpliv.⁶ Tako je bilo tudi v Mengšu, kjer se je začel uveljavljati mlajši rod društvnikov, ki se je oprijel liberalnih nazorov. Po odhodu kaplana Antona Koblarja v Šenčur pri Kranju v začetku leta 1888 je društvo pridobilo prostore v Deklevovi gostilni, knjižnico pa so uredili v šoli. Za nadaljnji razvoj in rast društva so bili zaslužni zlasti nadučitelj Lovro Letnar, že omenjeni Milan Jenčič in Fran Ropret.⁷

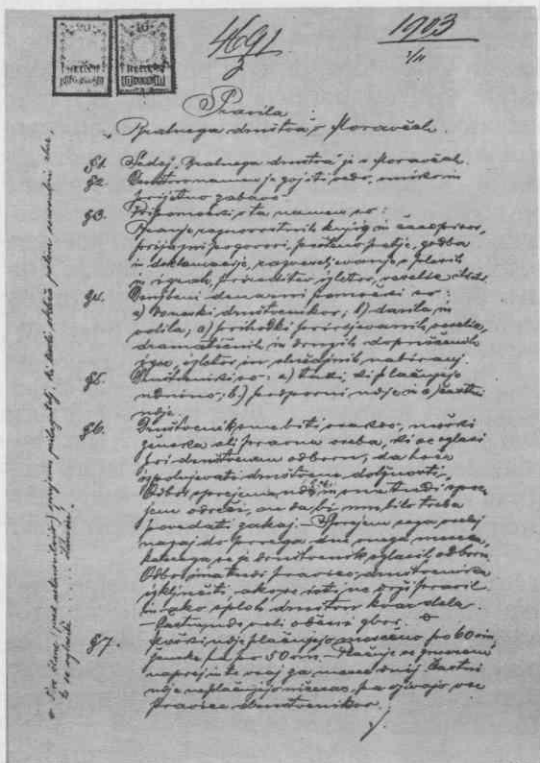
Liberalci so ustanavljali nova bralna društva predvsem kot protiutež katoliškim izobraževalnim društvom in to leta 1893 v Domžalah, 1899. v Radomljah, 1903. v Dobu in Moravčah in leta 1905 dramsko društvo na Rovah.⁸

Ustanovitev domžalskega bralnega društva je bila povezana z veliko slavnostjo, ki je prerasla v pravo politično manifestacijo. Udeležila so se je številna narodna društva, Lira iz Kamnika, domžalski in mengeški gasilci, domžalska godba in številni rodoljubi iz Domžal in okolice. Napolnili so veselčni prostor pri Jermanu. Društveni predsednik, državni poslanec Josip Kušar, je v svojem govoru poudaril predvsem pomen bralnega društva, »ki naj nemškim naseljencem v Domžalah pokaže visoko narodno zavest domačinov«. Poleg Kušarja so imeli največ zaslug za društvo še Jerman, Januš in Kuralt. O dejavnosti tega društva v naslednjih letih skoraj ne najdemo poročil, verjetno je prenehalo obstajati, ker so bralno društvo s pevskim odsekom leta 1906 v Domžalah ponovno snovali.⁹

Na splošno pa narodno napredna stranka v devetdesetih letih prejšnjega stoletja in v začetku tega stoletja kulturnoprosvetnim društvom ni posvečala večje pozornosti. Opirala se je predvsem na sokolska društva, ki so prišla ob prelomu stoletja pod njen vpliv, in na narodnoobrambno šolsko organizacijo sv. Cirila in Metoda, ki je postala po letu 1907 povsem liberalna. Ta je imela svoje podružnice tudi na Brdu pri Lukovici (1886), Radomljah, Domžalah (1908), Moravčah in Mengšu (1909)¹⁰

Bralna društva na domžalskem območju so razvila do prve svetovne vojne bolj ali manj bogato dejavnost. Razen običajnih gledaliških, pevskih in družabnih prireditev ter predavanj, so imela proslave tudi ob različnih jubilejih. To so bile večje prireditve, kjer so navadno nastopala vsa bližnja narodna društva

Pravila Bralnega društva v Moravčah iz leta 1903, Arhiv Republike Slovenije

in na katerih so manifestirali politične in narodnostne nazore. Svojo 25. obletnico je 3. avgusta 1913 proslavilo bralno društvo v Mengšu, ki je tako v kulturnem kot družabnem življenju uspešno delovalo.¹¹

Predvsem po zaslugi učitelja Janka Tomana je izstopalo bralno društvo v Moravčah, ki je dobilo z dograditvijo Zadrúžnega doma leta 1911 svoj oder in druge prostore, s tem pa tudi neprimerno boljše možnosti za svoje delovanje. Razen tega je trg poznal že nekaj kulturne tradicije, saj je delovalo tu od leta 1892 samostojno pevsko društvo, za katerega ustanovitev in nadaljnjo rast je bil prav tako zaslužen učitelj Janko Toman. Leta 1906 je prišlo to društvo pod okrilje liberalne stranke in je tesno sodelovalo z bralnim društvom in drugimi narodnimi društvi v kraju in okolici, kar je bilo vidno tudi na veliki pevski prireditvi 20. avgusta 1911, ko je društvo praznovalo dvajsetletnico svojega delovanja.¹²

Na Brdu pri Lukovici, kjer je bil sedež okrajnega sodišča, ni bilo bralnega društva. Njegovo vlogo je tu do neke mere prevzelo pevsko društvo Zarja, ki se v desetletju pred prvo svetovno vojno večkrat omenja v časopisu. Poleg pevske dejavnosti je namreč imelo na programu tudi dramske in družabne prireditve. 6. januarja 1905 so priredili večji koncert v proslavo rojstva moravškega rojaka matematika Jurija Vege, ki so se ga udeležili kmetje in inteligenca iz bližnje okolice. Po

odhodu animatorja društvenega življenja, pevodnje Oskarja Deva v začetku leta 1905, je delovanje društva sprva zamrlo, a že v naslednjem letu so pod vodstvom režiserja Drolla obnovili predvsem dramsko dejavnost.¹³

Ljudskoizobraževalnemu in narodnoobrambnemu delu med najširšimi sloji prebivalstva so v liberalnem taboru namenili večjo pozornost narodni radikali. S pomočjo akademskega ferialnega društva Prosveta, ki so ga ustanovili leta 1904 v Ljubljani, so si prizadevali, da bi v vseh večjih krajih imeli javne ljudske knjižnice. Že v istem letu so tudi domžalski študentje Avgust Trojanšek, Franc Brecljnik, Ivan Kralj in Ivan Kecelj ustanovili potujočo prosvetno knjižnico. Pod vodstvom knjižničarja Antona Juvana je lepo uspevala in se je vanjo vpisalo večje število bralcev. Čez dve leti pa je Prosveta odprla javno ljudsko knjižnico tudi v Radomljah.¹⁴

KATOLIŠKA IZOBRAŽEVALNA DRUŠTVA

Katoliški krogi so usmerili v devetdesetih letih prejšnjega stoletja kulturnoprosvetno delovanje najprej med delavstvo. Delavska društva, ki so jih ustanavljali krščanski socialisti, naj bi predstavljala protiutež živahnemu delovanju socialne demokracije. S kulturnoprosvetnim delovanjem naj bi odvrčala delavce od socialne demokracije, zlasti tiste, ki so šele prihajali s podeželja. I. slovenski katoliški shod leta 1892 se je zavzel tudi za vse vrste in oblike katoliškega kulturno prosvetnega dela. Vendar je preteklo še nekaj let, da je prišlo do res sistematičnega dela na tem področju. Krščanska delavska društva so povezovali v Slovensko krščansko socialno zvezo, ki so jo novembra 1897 ustanovili v Ljubljani.¹⁵

Potrebo po takem društvu so čutili tudi v Domžalah in v Mengšu, kjer je število delavstva naraščalo, saj so domžalske tovarne že leta 1880 zaposlovale okrog 400 delavcev in delavk. Glavnemu pobudniku, tamkajšnjemu župniku Francu Berniku, je uspelo leta 1897 ustanoviti Krščansko delavsko podporno društvo v Domžalah, istega leta pa je mengeški kaplan Tomaž Rožnik ustanovil enako društvo tudi v Mengšu. Poleg delovanja na socialnem področju, je bil namen teh društev, kot je razvidno iz njihovih pravil, pospeševati izobrazbo delavcev. Obe društvi sta vključevali le moške člane, delavce in obrtnike, čeprav je bilo v tovarnah zaposlenih tudi veliko števil delavk. Društvi med delavstvom nista naleteli na večji odziv in sta bolj životarili. Med glavnimi vzroki za nedelavnost navajajo tudi pomanjkanje lastnih prostorov.¹⁶

Katoliška narodna stranka si je prizadevala, da bi dobila med kmečkim prebivalstvom po vaseh in pri drobnem meščanstvu (zlasti obrtnikih) v mestih popoln vpliv tudi na kulturno

Dramska skupina Katoliškega izobraževalnega društva v Domžalah pred prvo svetovno vojno

prosvetnem področju. Leta 1897 je Slovenec v članku »Česa nam je trava«, prvič krepko podčrtal, da je treba v vsaki župniji ustanoviti bralno društvo na katoliški podlagi.¹⁷ Nekaj let kasneje (1902) je tudi Slovenski list, glasilo krščanskih socialistov, agitiral za ustanavljanje takih društev in pri tem poudaril, »da živijo Slovenci v kritičnem času, ker jih ogrožajo Nemci in Italijani in ker se hkrati bije tudi boj med političnima strankama. Slovenski jezik se bo ohranil le, če se ljudstvo gospodarsko okrepi in se otrese tujega kapitala.... Naš čas je čas kuturnega boja. Po farah naj bi ustanovili izobraževalna društva, ki naj bi s socialnoverškimi predavanji, poukom, zabavami in širjenjem ustreznih knjig in časopisov ohranjala ljudstvu vero in narodnost.«¹⁸

Katoliška izobraževalna društva so se leta 1902 povezala v Zvezo vseh ljudskoprosvetnih društev na Slovenskem, ki je nastala z reorganizacijo Slovenske krščanske zveze. Krščanski socialisti niso več ustanavljali delavskih društev, pač pa so težišče svojih prizadevanj prenesli na strokovna društva.¹⁹

V tem času so začeli množično ustanavljati katoliška izobraževalna društva tudi na domžalskem območju. Navajam jih po časovnem zaporedju nastanka: 1903 v Moravčah, 1904 v Domžalah, 1905 v Ihanu in na Rovah, 1906 v Dobu, 1908 v Radomljah in 1910 v Jaršah in na Homcu.

Domžalsko društvo je nastalo s preimenovanjem iz prejšnjega Krščanskega delavskega podpornega društva, ki je imelo tedaj le še 26 članov, kar po društvenih pravilih ni več zadostalo za obstoj društva, saj je bilo za to potrebno najmanj 30 članov. Novo društvo je v svojem imenu in društvenih pravilih še vedno poudarjalo tudi svojo vlogo podpornega društva.²⁰

V navedenih katoliških izobraževalnih društvih so nastopali kot aktivni voditelji predvsem duhovniki, naslanjala pa so se tudi na inteligenco, čeprav se učitelji v ta društva skorajda niso vključevali. Društva so imela svoje prireditve sprva kar v župniščih ali na prostem, postopoma pa so nekatera začela graditi ljudske ali prosvetne domove. Društveni dom v Domžalah, ki je bil zgrajen po načrtih tesarskega mojstra Franca Ravnikarja, so odprli in blagoslovili 28. avgusta 1910. Slovesnosti se je udeležilo 310 orlov v krojih in okrog 5000 ljudi iz bližnje in daljnje okolice. Zbranim sta spregovorila deželni poslanec dekan Ivan Lavrenčič in državni poslanec dr. Janez Ev. Krek. Popoldanski nastop orlov na Müllerjevem travniku, ki so ga priredili za telovadišče, je bila ena največjih orlovskih prireditev v kamniškem okraju. Proslavo so zaključili z veliko vrtno veselico, na kateri sta igrali domžalska in menceška godba, nastopili pa so tudi pevski zbori iz okoliških krajev. Istega

leta je dobilo svoj dom tudi Katoliško izobraževalno društvo v Moravčah. Mengeško društvo pa je v letu 1906 kupilo takratno Ladstätterjevo tovarno in jo deloma preuredilo za nove namene. Septembra 1907 so ob slovesni otvoritvi doma praznovali tudi desetletnico mengeškega društvenega delovanja. Ostala društva pa so se še naprej ubadala z neprimernimi prostori in jih obnavljala. V lhanu so na primer leta 1913/14 povečali prostore in zgradili oder.

Podobno kot druga kulturnoprosvetna društva, so imela tudi katoliška izobraževalna društva na domžalskem območju pevske zборе, tamburaške orkestre, predvsem pa so bili dejavni ljudski odri, na katerih so se zvrstile številne ljudske igre in igre z versko vsebino. Le redka društva so že pred prvo svetovno vojno uprizarjala bolj zahtevna dramska dela. Tako so na primer v domžalskem društvu igrali Finžgarjevega Divjega lovca in Našo kri, Jurčič – Steržajeve Tihotapce, Rokovnjače, Domna, Dimeža, Desetega brata, J. Ev. Krika Turški križ, Sketovo Miklovo Zalo in druge. Do prve svetovne vojne se je na domžalskem ljudskem odru zvrstilo več kot 50 dramskih prireditev. Omenimo naj, da so igrali tudi igre s samo ženskimi in samo moškimi vlogami. Nadalje so imela društva v svojem programu redna predavanja z različno politično – socialno in versko tematiko, včasih so vključevala tudi gospodarski in gospodinjski pouk. Vsa društva pa so imela knjižnice in so prirejala občasne izlete in družabne prireditve. Pri delu jim je bila v pomoč Slovenska krščanska socialna zveza, oziroma kasneje Zveza ljudskoprosvetnih društev. Organizirala je letna zborovanja, ki so postala glavna vez med društvi, prirejala predavanja in tečaje za društvene voditelje in izdala tudi Zbirko ljudskih iger. Njen Ljudski oder pa je pomagal podeželskim odrom pri njihovem delovanju.

Najmočnejši sta bili katoliški izobraževalni društvi v Domžalah in Moravčah, ki sta izstopali tako po številu članov (domžalsko društvo je štelo leta 1907 327 članov, moravško pa leta 1911 241 članov) kot tudi po svojih dejavnostih in številnih prireditvah.¹⁶

Posebnost domžalskega društva je bil odsek, ki je zastopal interese slamninarskega delavstva. V njem je imel 22. septembra 1907 domžalski župnik Franc Bernik predavanje o strokovni organiziranosti, ki so se ga udeležili številni slamninarski delavci. V tem času je namreč prišlo do večjega nasprotovanja med tovarnarji in domžalski delavstvom. Rezultat tega predavanja je bila ustanovitev strokovnega odseka, v katerega so se vključili delavci, člani društva. Na podlagi dopoljenih društvenih pravil je dobil strokovni odsek nalogo, da samostojno razpravlja, razsoja in sklepa o zadevah gmotnega položaja in varstva svojih članov. Najvišji organ strokovnega odseka je

bil delavski svet, ki so ga sestavljali zaupniki in zaupnice iz posameznih tovarn. Takoj po ustanovitvi je strokovni odsek začel celo z mezdanim gibanjem in organiziral 30. septembra stavko v Ladstätterjevi in Kurzthalerjevi tovarni. Delavski zaupniki so zagrozili s splošno stavko vsega slamninarskega delavstva v Domžalah in končno dosegli zvišanje mezd za 10 do 20 %. Društvo si je zaradi tega odločnega nastopa pridobilo številne nove člane in je ob koncu leta 1907 štelo 372 članov. Zaradi vodenja stavke je hotela oblast društvo razpustiti, vendar je vodstvo dokazalo, da mu društvena pravila tako dejavnost dovoljujejo. Po stavki se je strokovni odsek omejeval le še na posamezna posredovanja pri zadevah svojih članov, novih mezdnih gibanj pa ni več organiziral. Poudariti je treba, da se strokovni odsek ni vključil v Jugoslovansko strokovno zvezo, centralo krščanskosocialnih strokovnih organizacij.²²

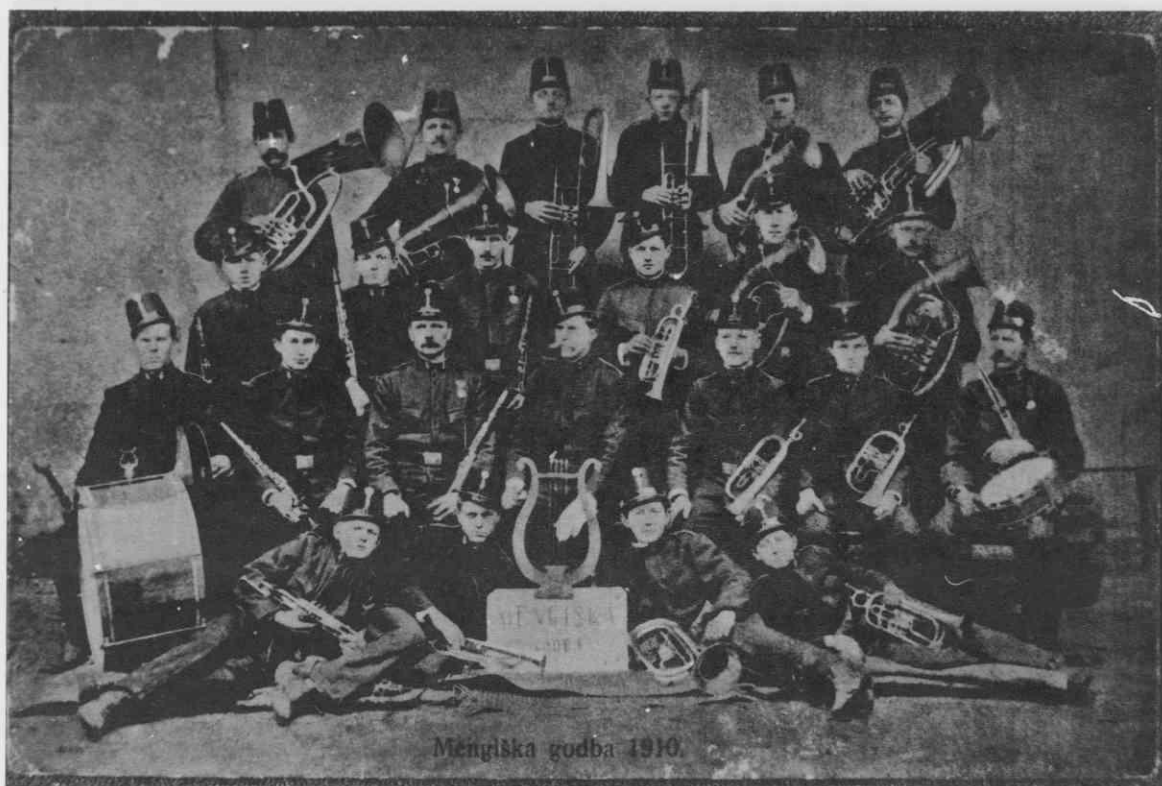
Socialni demokraciji se na domžalskem območju v času pred prvo svetovno vojno kljub številnemu industrijskemu in obrtnemu delavstvu ni uspelo utrditi. Njena kulturna organizacija, Splošna delavska zveza Vzajemnost, ki je sredi leta 1911 ustanovljala svoje podružnice po vsej Kranjski, si je prizadevala, da bi imela podružnici tudi v Domžalah in Mengšu. Ustanovitev je preprečila razpustitev Vzajemnosti aprila leta 1913. Deželna vlada je namreč izrabila socialnodemokratsko prireditve, na kateri je imel Ivan Cankar predavanje Slovenci in Jugoslovani in prepovedala Vzajemnost z obrazložitvijo, da je posegla na politično področje in tako prekoračila določila statuta.²³

GODBE

Poleg društev, ki so izhajala iz neke širše organiziranosti, so delovala še nekatera posamična samostojna društva. Veliko zaslug za rast in širjenje glasbene dejavnosti so imela na Domžalskem predvsem godbena in pevska društva. Poudariti moramo pomen domžalske in mengeške godbe, ki sta začeli delovati že leta 1884, kot prvi podeželski godbi na Kranjskem.

Ustanovitev domžalske godbe je bila pomembna tudi v narodnostnem pogledu. Nastala je kot protiutež godbi tirolskih priseljencev v Domžalah, ki jo je sestavljalo 6 do 8 godbenikov in je nastopala pod vodstvom Jurija Krölla. Na pobudo učitelja Franca Pfeiferja je v okviru domžalske požarne brambe leta 1884 začela delovati pihalna godba, ki je že naslednje leto prerasla v samostojno društvo. Sprva je bilo vanjo včlanjenih samo 10 godbenikov (Martin, Jakob in Josip Flis, Anton Müller, Franc in Anton Zajec, Karel Flerin, Josip Jezernik, Josip Tönig in Gašper Juvan) iz Domžal, Stoba, Štude in Vira. Prvi ka-

Mengeška godba leta 1910

pelnik je bil Franc Pfeifer, nato pa so se do prve svetovne vojne zvrstili še Kamničan Janez Hace (do 1899), Jakob Flis (do 1903), Ivan Pavlin (do 1908), France Šme (do 1913) in Ivan Cerar (do prve svetovne vojne), vsi iz Domžal. Od leta 1899 dalje je samostojno nastopal tudi godalni oktet. Društvo je v naslednjih letih pridobilo nove godbenike in je ob svoji 25. obletnici, ki so jo svečano proslavili junija 1911, imelo 24 članov. Najmočnejša pa je bila domžalska godba med leti 1912 in 1914, tedaj je štela okoli 40 godbenikov. Vaje in društvene prostore so imeli sprva v nekdanjem tabornem stolpu na Goričici, od leta 1888 pa v stari šoli. Pomen in dejavnost domžalske godbe za razvoj kraja sta povezana tudi z novim Godbenim domom, ki so ga v Domžalah odprli avgusta 1929 in je bil eden prvih takih domov na Slovenskem.²⁴

Isto leto kot v Domžalah, so ustanovili godbo tudi v Mengšu. 2. novembra 1884 je 33 članov pripravljalnega odbora objavilo zanimiv oglas, v katerem so naznanili ustanovitev godbenega društva in vabili prebivalce Mengša in okolice naj se včlanijo v društvo in prispevajo svoj delež za kritje dolga za instrumente. Deželna vlada je potrdila društvena pravila šele tri leta kasneje (1887). Zasluge za godbeno društvo v Mengšu imajo predvsem društveni meceni Peter Majdič, posestnik in lastnik večjega mlina, lastnika menceške graščine Tone, zlasti pa Mihael Stare, v desetlet-

ju pred prvo svetovno vojno pa že omenjeni Milan Jenčič. Razvoj menceške godbe v obravnavanem obdobju je povezan predvsem z Bernardom Degischerjem, poštarjem in posestnikom iz Malega Mengša. Bil je pobudnik za ustanovitev godbe in je dal v najem tudi svoje gospodarske prostore za vaje in sestanke. Složno je sodeloval z Matijo Liparjem, ki je znal navdušiti mlade za sodelovanje pri godbi. Že takoj ob ustanovitvi je štela menceška godba 42 članov. Kot kapelnika moramo omeniti še Franca Degischerja in Petra Liparja, ki je vodil godbo vse do leta 1953.

Obe godbi sta nastopali na vseh večjih prireditvah v domačem kraju in po vsej Sloveniji.²⁵

TELOVADNA DRUŠTVA – SOKOL, OREL

Tako Narodno napredna kot Katoliško narodna (od leta 1905 Slovenska ljudska stranka) stranka sta pripisovali velik pomen društvom, ki so bila v svoji osnovi telovadna. Sokolska društvo v Domžalah je bilo celo eno vodilnih društev v kraju. Nastalo je v sklopu prizadevanj za nacionalno obrambo Domžal. Na prehodu iz 19. v 20. stoletje se je nemška nacionalna aktivnost močno povečala, kar so občutili tudi v Domžalah, kjer so bili glavni nosilci nemškega pritiska tirolski podjetniki, lastniki tamkajšnje slamnikarske industrije.

Ljudski dom v Moravčah

Načrti za ustanovitev sokolskega društva so obstajali že pred letom 1905. Pobuda je prihajala predvsem iz vrst študentske mladine, ki je pripravljala v večjih krajih na domžalskem območju razne proslave v čast pomembnejših domačinov, shode, gledališke igre in zabave. Posebno vzpodbudo pa je predstavljalo agilno sokolsko društvo v Kamniku, ki je že v prvih mesecih svojega delovanja (ustanovljeno je bilo 3. decembra 1904) razvilo bogato dejavnost.²⁶

Ustanovitev Sokola so pospešili dogodki v Domžalah 1. junija 1905. Takrat je namreč nemško pevsko društvo Andreas Hofer proslavilo razvitje društvene zastave. Pridružili so se mu številni Nemci, člani nemških društev Turnverein, Edelweiss in drugih, ki so se pripeljali z vlakom iz Ljubljane, Trziča, Celja, Beljaka in od drugod. Zavedni Slovenci v Domžalah, ki so čutili, da se nemška nacionalna aktivnost povečuje, so šteli to dejanje za provokacijo. Kot odgovor nanjo so ob istem času pripravili svoj koncert na vrtu gostilne pri Kuharju in nanj povabili kamniško godbo. V noči pred 1. julijem so po okoliških vaseh lepili plakate in pozivali na svojo prireditev. Odzvali so se številni rodoljubi iz Domžal in okolice, največ iz Kamnika. Nemško proslavljanje na vrtu Antona Kleinlecherja je doseglo svoj višek, ko so začeli prepevati nemške pesmi. Takrat je prišlo do demonstracij in vsa slovenska množica na čelu s kamniško godbo je začela prepevati slovenske pesmi. Posredovati je moralo orožništvo, ki je razganjalo slo-

venske demonstrante in uporabilo celo orožje. Več udeležencev demonstracij so domžalski podjetniki celo odpustili.

Do teh protinemških demonstracij v Domžalah je prišlo istega dne, ko je bila za nekaj časa prepovedana ustanovitev Slovenske sokolske zveze in onemogočen sokolski shod na Dunaju.²⁷

V naslednjih mesecih sta liberalni glasili Gorenjec in Kamničan pozivali naj se »vsak le količkaj slovensko misleči Domžalec s ponosom vpiše v društvo, ki je za vašo vas in okolico velevažno in takorekoč straža proti nemškemu nasilju, katero ste ravno v zadnjih časih ostro občutili. Le s tem boste dokazali, da ste res zavedni Slovenci.«²⁸

Po zaslugi agilnega pripravjalnega odbora, katerega člani so bili Franjo Brecljnik, Avgust Trojanšek in Ivan Kralj, je bil že ob koncu leta 1905 ustanovljen domžalski Sokol. Izvolili so društveni odbor, ki so ga sestavljali starosta Andrej Slokar, podstarosta Bedrih Polak, načelnik Franjo Brecljnik, tajnik Kristian Engelman, blagajnik Franc Kuhar ter odborniki Ivan Kralj, Tone Zalokar in Janez Rihtar. Po socialnem sestavu so bili člani odbora absolventi gimnazije (2), kmetje (3), nadučitelj, trgovec in uradnik. Velika opora odboru so bili tudi Avgust Trojanšek iz Stoba, Ivan Kecelj iz Trzina in Milan Jenčič iz Mengša. K društvu je takoj pristopilo 128 članov. Domžalski Sokol je zajemal območje do Dolskega na eni in Črnega grabna na drugi strani, v svoje vrste pa je pritegnil le člane z

Nastop skupine naraščajnikov z lestvami ob otvoritvi Sokolskega doma v Domžalah leta 1911

območja Doba in Moravč do Črnega grabna.

Sokol v Domžalah je bil do prve svetovne vojne edino sokolsko društvo v današnji domžalski občini. Šele leta 1919 je po zaslugi podjetnega Milana Jenčiča zaživel sokolsko društvo v Mengšu, dve leti kasneje pa so dobili sokolske odseke tudi v Moravčah, Dobu in na Brdu pri Lukovici.²⁹

Namen sokolskega društva je bil, kot je razvidno iz društvenih pravil, prispevati h krepitvi telesnih in naravnih moči slovenskega ljudstva. Ta namen je doseglo društvo s tem, da je gojilo telovadbo, prirejalo izlete in zabavne prireditve, pa tudi s predavanji in izdajanjem publikacij. Za posamezna področja društvenega delovanja so bili predvideni posebni odseki, kot vaditeljski zbor, izobraževalni odsek in drugi.³⁰

Kot v drugih sokolskih društvih, je bila tudi pri domžalskem Sokolu telovadba poglobljena in najpomembnejša oblika dela. V času, ko je nastajal domžalski Sokol, je bila redna telovadba v sokolskih društvih že v vseh pogledih organizirana sistematično, po enotnih načelih in po strogo določenem programu. Na podlagi Tyrševih idej jo je začrtal dr. Viktor Murnik (1874 – 1964), načelnik ljubljanskega Sokola, ki se je zavzemal za sistematično, vzgojno naravnano telovadbo, ki naj povezuje sokolska društva v močno skupnost, na kateri naj sloni široko narodno delo. 10. oktobra 1905 so ustanovili Slovensko sokolsko zvezo, h kateri je že naslednje leto kot 21. društvo pristopil tudi domžalski Sokol. Tako je bila ustvarjena podlaga za enotno in množično sokolsko organizacijo na Slovenskem.³¹

Domžalski sokoli so takoj začeli z redno telovadbo in to s prostimi vajami in vajami na

orodju. Sprva so telovadili štirikrat tedensko pod vodstvom načelnika Franja Brecljnika in odbornika Ivana Kralja. Vso podporo pa je imel dožalski Sokol tudi v kamniškem in ljubljanskem sokolskem društvu. Velike zasluge za razvoj telovadbe v Domžalah so imeli člani ljubljanskega Sokola Bojan Drenik, Kostena-pfel in Burgstaler, ki so prihajali na pomoč v Domžale. Kmalu so vzgojili vrsto dobrih telovadcev, ki so jo sestavljali: Lokar, Ložar, Tone Zalokar, Skok, Trojanšek, Janez Gabrič in drugi.

Domžalski sokoli so sodelovali tudi na različnih prireditvah in manifestacijah sokolskih in drugih narodnih društev na domačem terenu pa tudi na Notranjskem in Gorenjskem. Priljubljena oblika društvenega delovanja so postali izleti v okolico Črnega grabna, ki so bili največkrat združeni z javno telovadbo. Obenem so želeli z njimi zbuditi po vaseh med kmečkim prebivalstvom zanimanje za sokolsko idejo.³²

V pomoč novoustanovljenemu domžalskemu društvu so 15. avgusta 1907 v nacionalno ogroženih Domžalah priredili javni nastop Slovenske sokolske zveze, na katerem je s prostimi vajami nastopilo okoli 100 telovadcev. Namen prireditve je bil podpreti mlado sokolsko društvo v Domžalah in mu pokazati, kako mora delati, da doseže pravi cilj.³³

Osrednji problem domžalskega Sokola so bili društveni prostori in telovadnica. Sprva so si pomagali z večjo gostilniško sobo pri Kuharju, ki pa je bila za telovadbo neprimerna. Zato se je kmalu porodila ideja o gradnji sokolskega doma. Takratni starosta Franc Ravnikar je izdelal načrte za novo stavbo, ki so jo začeli graditi leta 1909. Zemljišče so kupili od

Kuralta na lepem prostoru ob državni cesti. Gradbeni odbor, ki so ga sestavljali podjetni sokolski odborniki iz Domžal in okolice, si je kot glavno nalogo zastavil zbiranje denarja in gradbenega materiala na območju Domžal in širom po Sloveniji. Najeli so tudi posojila pri Mestni hranilnici v Kamniku. V pozivu za denarno pomoč, ki ga je objavil časopis Gorenjec oktobra 1909 pravijo: »Gradnja sokolskega doma pomeni boj za obstanek slovenstva v Domžalah. Nemci imajo namreč že vso oblast v svojih rokah. Po drugi strani pa segajo tudi klerikalci po lepih Domžalah, gradijo si svoj društveni dom«. Na ta način je dobil domžalski Sokol kot eno redkih sokolskih društev na Kranjskem svoj lastni Sokolski dom in letno telovadišče ob njem. 8. avgusta 1911 so dom ob navzočnosti velikega števila sokolov in okoliških prebivalcev slovesno odprli.³⁴

Otvoritev Sokolskega doma so združili z večjim sokolskim zletom. Udeležila se ga je celotna ljubljanska sokolska župa in številni sokoli iz Štajerske, Krasa, Gorenjske in Dolenjske. V sprevedu po Domžalah je nastopilo okoli 500 sokolov v krojih. Zveza sokolskih društev je utemeljevala svoj zlet v Domžalah z naslednjim: »Z oziroma na nemške Tirolce, ki gradijo nove tovarne, kupujejo posestva, gradijo nemške šole, in močan pritisk klerikalnih organizacij, se je Zvezin odbor odločil, da bodo priredile ljubljanska in bližnje sokolske župe zlet v Domžale«. Starosta sokolske Zveze Oražen in deželni poslanec dr. Triler sta v svojih govorih poudarjala pomen novega Sokolskega doma za Domžale in za sokolsko gibanje sploh.

Na popoldanskem javnem telovadnem nastopu, ki ga je vodil načelnik Zveze sokolskih društev Viktor Murnik, so nastopili naraščajniki, telovadke iz Ljubljane in Kranja ter vrsta ljubljanskih telovadcev. Posebno učinkovite so bile proste vaje, ki jih je izvajalo 150 sokolov. Tako po številu udeležencev kot po kakovosti telovadbe je bila to ena največjih sokolskih prireditvev v Domžalah v obravnavanem času.³⁵

Sokolski dom je omogočal najrazličnejše proslave in prireditve vsem narodnim društvom in je postal središče narodnostnega delovanja v Domžalah in okolici. Izgradnja doma in telovadišča je stala okoli 60.000 kron. Zapadle denarne obveznosti so predstavljale veliko breme za društvo. Da dolgovi ne bi vplivali na njegovo delovanje, so leta 1912 ustanovili Društvo za zgradbo in vzdrževanje Sokolskega doma v Domžalah in nanj prenesli vse finančne obveznosti. Njegovi člani Andrej Slokar, Franc Kuhar, Milan Jenčič, Franc Ravnikar in Franc Majzel so se kot poroki obvezali, da bodo izplačali društveni dolg. Organizirali so nabiralno akcijo s pomočjo nabiralnih blokov in nabiralnikov, vendar akcija ni naletela na večji odmev. Tako se je znašlo

društvo pred začetkom prve svetovne vojne v velikih finančnih težavah. Celoten dolg je bil plačan šele v jeseni 1920.³⁶

S pridobitvijo Sokolskega doma se je začelo novo, uspešno obdobje v razvoju in delovanju domžalskega Sokola. Sokolska organizacija je bila pod liberalnim vplivom, vendar v domžalskem društvu sprva še ni prišlo do ostrejših političnih diferenciacij. Šele z nastankom orlovskih telovadnih odsekov v Domžalah in okolici leta 1909, so se odnosi začeli zaostro-ovati.

Starosta društva je bil do srede leta 1913 Franc Ravnikar, po njegovi preselitvi v Ljubljano pa Andrej Slokar. Za uspehe, ki jih je imel Sokol na telovadnem področju, pa imajo zasluge predvsem načelnik Fran Majzel, ki je pet let vodil telovadce in je bil izredno sposoben organizator, mednarodno uveljavljeni telovadec Vinko Rabič in po njegovem odhodu leta 1913, Jože Gašperlin. Število članov Sokola se je leta 1911 precej zmanjšalo, društvo je tedaj štel le še 84 članov. Zato so si prizadevali pridobiti predvsem mladino, ki so jo navduševali za sokolstvo in jo seznanjali s potrebami, ki jih je imel Sokol posebno v Domžalah.³⁷

Težišče delovanja so bili tudi v zadnjih petih letih pred prvo svetovno vojno javni telovadni nastopi, združeni z veselicami in izleti. Živahni so postajali stiki z Moravčami. Posamezni domžalski sokoli so se udeležili vsesokolskega zleta v Pragi leta 1913.

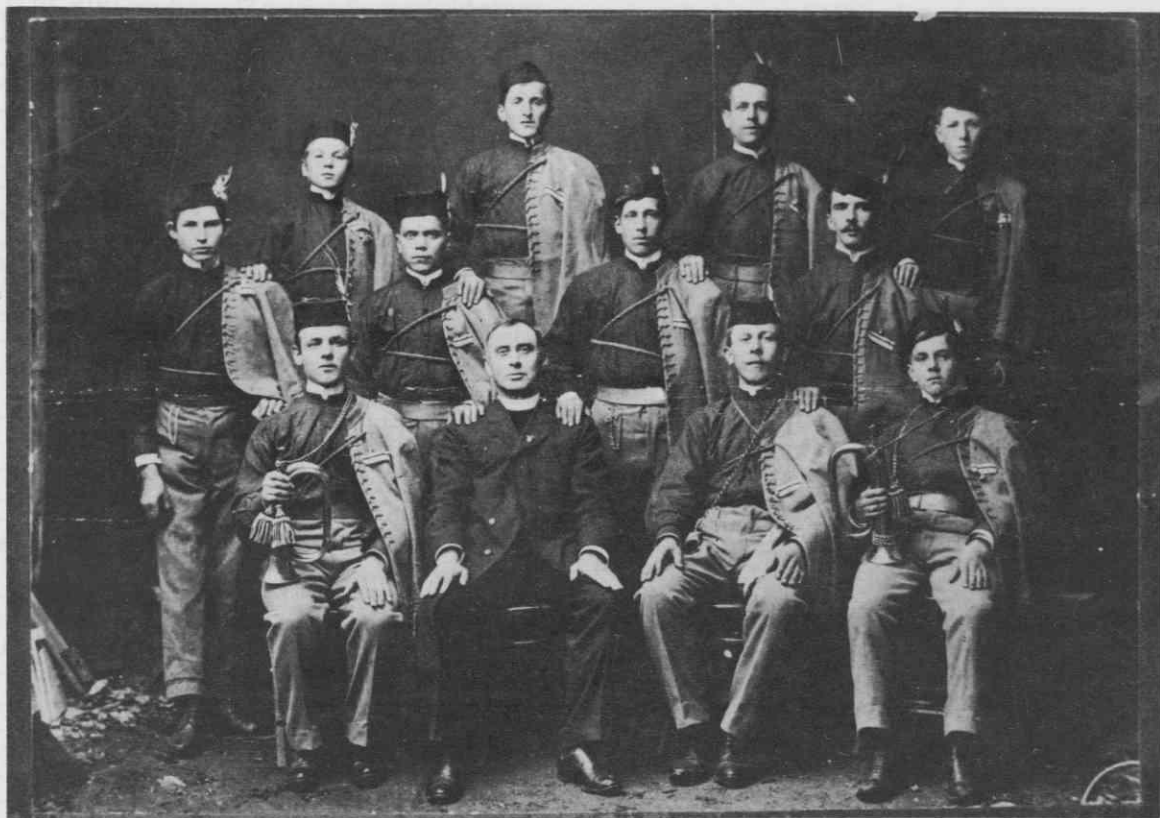
Pomembna je bila tudi kulturna dejavnost domžalskih sokolov. V okviru društva je deloval tamburaški orkester Zvonček, ki je nastopal tudi na vseh sokolskih prireditvah. Prirejali so predavanja in tako izobraževali svoje člane, občasno pa je tudi dramski odsek upriporjal enodejanke in šaljive igre.

Sokoli so gojili tudi družabno življenje, kar je razvidno iz ohranjenih vabil na silvestrovanja, maškarade, vrtne veselice. Vse te prireditve so bile dobro obiskane. Poleg Domžalčanov in Stobljanov so se jih udeleževali tudi meščani iz Ljubljane, kmetje iz Ihana, Moravč, Vira, Doba, Brda pri Lukovici ter v velikem številu Mengšani. Leta 1913 so sokoli poživili tudi dejavnost podružnice sv. Cirila in Metoda v Domžalah. Prireditve so imele največkrat namen, da zberejo sredstva za urejanje prostorov, nabavo telovadnega orodja in drugo.³⁸

Telovadni odsek Orel

Enako kot pri kulturnih društvih, je prišlo do klerikalno – liberalne ločitve tudi na področju telovadbe. Proti Sokolu je dr. Janez Evangelist Krek ustanovil Orla. Zamisel o klerikalni telovadni organizaciji je dobila potrditev na letnem zborovanju Slovenske krščanske socialne zveze 3. in 4. septembra

Ihanski orli leta 1912

1905 v Mariboru, kjer so sklenili, da bodo začeli z organizacijo telovadnih odsekov. Tako so nastajala orlovska društva, toda že leta 1907 je strankino vodstvo sprejelo sklep o organiziranosti Orla v obliki odsekov katoliških izobraževalnih društev. Po njihovih nazorih telovadba ni mogla biti samostojna oblika vzgojnega dela, ampak je lahko samo dopolnjevala tisto, česar z drugimi vzgojnimi sredstvi ni bilo mogoče doseči. Še v istem letu so ustanovili Zvezo telovadnih odsekov v okviru Slovenske krščanske socialne zveze. Število orlovskih odsekov je začelo naglo naraščati.³⁹

Med prvimi so leta 1909 ustanovili orlovski odseki v Mengšu in Domžalah. Predsednik domžalskega odseka je postal gostilničar Anton Müller (leta 1910 pa Janez Kopač), načelnik pa učitelj Franc Kuhar. Takoj je pristopilo 30 članov. Sprva so telovadili v prostorih Strojne zadruge, leta 1910 pa so si postavili mogočen Društveni dom, kjer so imeli svoje domovanje tudi domžalski orli.

V letih 1909 do 1912 so dobila tudi ostala Katoliška izobraževalna društva svoje orlovski odseke:

odseki	število članov	število telovadcev
Domžale	37	15
Mengeš	24	15
Ihan	18	16

Moravče	40	24
Homec	30	8
Radomlje	25	12
Skupaj	174	90

Orli so prirejali javno telovadbo, imeli pa so tudi okrožne in vseorlovske zlete. Pomembnejša sta bila okrožna orlovska zleta v Domžalah 2. julija 1911 in naslednje leto v Moravčah, kjer je nastopilo nad 200 orlov kamniškega okrožja. Tudi v naslednjih letih so sledile večje orlovske prireditve, tako na primer 8. septembra 1912 javna orlovska telovadba v društvenem domu v Domžalah. Delovanje orlovskih telovadnih odsekov lahko v mnogem vzporejamo s sokolskim delom. Vendar je potrebno pri tem poudariti stališče, ki so ga sprejeli Orli na zborovanju Slovenske krščansko-socialne zveze v Škofji Loki julija 1908, in ki je dalo dokončen značaj orlovski organizaciji: orlovstvo ne sme biti zgolj telovadna, temveč splošno kulturna organizacija slovenske krščanske mladine. Pri tem so šteli telovadbo samo za eno izmed oblik izobraževalnega dela. V tem se je torej bistveno razlikovala od sokolske telovadbe, kjer je bila ta osnovni cilj organizacije. Po vaseh, kjer je imel Orel večino svojih organizacij, so imeli težave s prostori za telovadbo, s telovadnim orodjem

in vaditeljskim kadrom. Vodstvo odsekov je bilo največkrat v rokah kaplanov in župnikov. Nekateri orlovski odseki so poleg telovadnih pripravljali tudi razne kulturne prireditve. Uprizarjali so ljudske igre, pripravljali predavanja. To je bilo posebno značilno za domžalskega Orla, kjer je bil dejaven tudi društveni orkester, ki je nastopal pod vodstvom Antona Dolinarja. K društvenemu življenju so sodili tudi izleti in zabavne prireditve ter sodelovanja na prireditvah drugih orlovskih društev.⁴¹

Okoli 30 obravnavanih društev dokazuje, da je bil tudi na domžalskem območju v času pred prvo svetovno vojno dosežen znaten kulturni napredek. Čeprav so bila nekatera društva prav majhna ter odvisna od požrtvovalnosti in organizacijskega daru kakega posameznika, so vendar odigrala pomembno vlogo. S prireditvami vseh vrst so dvigala precejšen del ljudi iz pasivnosti in zaostalosti.

OPOMBE

1. Majda Žontar, Delovanje kulturnih društev v Kamniku od šestdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne, Kamnik 1229–1979, Zbornik razprav simpozija ob 750-letnici mesta, str. 75; prim. tudi Majda Žontar, Kulturna društva na Gorenjskem v letih 1860–1914, Razstava Gorenjskega muzeja, Kranj 1980, str. 15–70. — 2. Novice, št. 35, 30.8.1871, str. 285. — 3. Slovenski narod 28.3.1873; Novice št. 18, 30.4.1873, str. 142, Mengšan (revijo so izdali v proslavo 100 letnice rojstva pisatelja Janeza Trdine ob odkritju spominske plošče na njegovi rojstni hiši), maj 1930, str. 8; Stane Stražar, Kronika Doba, Domžale 1970, str. 228. — 4. Slovenski narod št. 16, 21.1.1885. — 5. Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928, str. 53. — 6. Majda Žontar, Kulturna društva na Gorenjskem..., str. 29, 30. — 7. Mengšan, maj 1930, str. 8. — 8. Arhiv Republike Slovenije (v nadaljevanju ARS), društvena pravila, kartoteka društev. — 9. Novice št. 41, 13.10.1893, str. 345; Kamničan 23.9.1905, 15.9.1906, 24.11.1906. — 10. Fran Erjavec, o. d., str. 73, 95; podatke o podružnicah sv. Cirila in Metoda na območju Domžal mi je posredoval mag. Andrej Vovko, za kar se mu najlepše zahvaljujem. — 11. Mengšan, maj 1930, str. 8; Slovenski narod 31.7.1913. — 12. Stane Stražar, Moravska dolina. Življenje pod Limbarsko goro, Moravče 1979, str. 337–340. — 13. Slovenski narod št. 101, 3.5.1905; št. 6, 9.1.1906; št. 16, 20.1.1906; št. 49, 1.3.1906. — 14. Fran Erjavec, o. d., str. 95; Franc Bernik, Zgodovina fare Domžale, Kamnik 1923, str. 208; Kamničan 15.9.1906; Domžalec št. 1, 25.7.1935. — 15. Fran Erjavec, o. d., str. 102–119, 150–156; Miroslav Stipovšek, Razmah strokovne-

ga-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922, Ljubljana 1979, str. 54–56. — 16. Franc Bernik, o. d., str. 188, 189; Mengšan, maj 1930, str. 8; ARS, pravila Krščanskega delavskega podpornega društva v Domžalah iz leta 1897. — 17. Slovenec 8.1.1897. — 18. Slovenski list št. 29, 19.7.1902. — 19. Fran Erjavec, o. d. str. 154. — 20. ARS, Kartoteka društev, pravila Katoliških izobraževalnih društev na območju Domžal; Franc Bernik, o. d., str. 188. — 21. Fran Erjavec, o. d., str. 188–195; Mengšan maj 1930, str. 8; Stane Stražar, Svet pod taborom, Kronika Ihana, Ihan 1974, str. 137–139; isti, Kronika Doba, Domžale 1970, str. 229–234; isti, Moravska dolina, Moravče 1979, str. 341, 342; prim. tudi Majda Žontar, Kulturna društva na Gorenjskem... str. 44. — 22. Franc Bernik, o. d., str. 235–243; Miroslav Stipovšek, Strokovne organizacije slavninarskega delavstva 1907–1922, Zgodovinski časopis XIX. – XX./1965/66, str. 337, 338. — 23. Janko Liška, Ustanovitev »Vzajemnosti« 1909, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XIV., št. 1 2, Ljubljana 1974, str. 54; Zarja 24.6.1912, 22.4.1913. — 24. Franc Brojan, Petdeset let domžalske godbe 1884–1934, Domžalec št. 1, 1.8.1934 (nepolitičen list v proslavo 50 letnice godbenega društva); (M.Č.), Ob 70-letnici domžalske godbe (kratek zgodovinski prikaz razvoja), Domžalski vestnik, št. 1, 29.8.1954, str. 6–7. — 25. Mengšan, maj 1930, str. 7; Tone Ravnikar, 100-letnica mengeške godbe, 100 let Mengeške godbe, Mengeš 1984. — 26. Franjo Brecljnik, Kako smo delali za ustanovitev Sokola v Domžalah, Domžalec št. 1, 25.7.1935 (list v proslavo 30-letnice sokolskega društva v Domžalah); Majda Žontar, Delovanje kulturnih društev v Kamniku..., str. 82. — 27. Slovenski narod št. 124, 30.5.1905, št. 126, 2.6.1905; Gorenjec št. 22, 3.6.1905, št. 25, 24.6.1905. — 28. Gorenjec št. 41, 14.10.1905; Kamničan 7.10.1905. — 29. Ivan Stenovec, O razvoju in napredku Sokolskega društva Domžale; Franjo Brecljnik, o. d., Domžalec št. 1, 25.7.1935; Kamničan 23.12.1905, 6.1.1906, 3.3.1906. — 30. ARS, pravila Sokolskega društva Domžale iz leta 1905. — 31. Drago Stepišnik, Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem, Ljubljana 1968, str. 95, 96; Slovenski narod št. 28, 5.2.1906. — 32. Franjo Brecljnik, o. d.; Ivan Stenovec o. d., Domžalec št. 1, 25.7.1935. — 33. Kamničan 10.8.1907. — 34. Ivan Stenovec, o. d.; Gorenjec 6.2.1909, 23.10.1909. — 35. Slovenski narod št. 177, 3.8.1911, št. 180, 7.8.1911; Sokolski vestnik II./1911, št. 1, str. 13, 14, št. 3, str. 47. — 36. Ivan Stenovec, o. d.; Franc Bernik, o. d., str. 206. — 37. Gorenjec 20.2.1909; Slovenski narod 25.4.1913. — 38. Slovenski narod 14.5.1908, št. 47, 27.2.1911, št. 55, 8.3.1911, št. 44, 23.2.1912; Ivan Stenovec, o. d. — 39. Fran Erjavec, o. d., str. 157, 311. — 40. Mladost št. 7/1909, str. 59, št. 21 in 22/1912, str. 167. — 41. Zgodovinski arhiv Ljubljana, občina Domžale, Zapisniki sej telovadnega odseka Orel v Domžalah 1909–1914, Fran Erjavec, o. d., str. 312.

SKUPNA PAŠA V SODEVCIH OB KOLPI V BELI KRAJINI

ANDREJ DULAR

V belokranjski vasi Sodevci ob Kolpi hrani-
jo »vasno knjigo«, na katero me je poleti leta
1989 opozoril kmet in vaški oskrbnik Jože
Mihelič iz Sodevcev št. 11. Ta knjiga, ki je v
bistvu v trde platnice vezan zvezek velikosti
41,5 × 17 × 2 cm, je služila za vpisovanje po-
membnih vaških dogodkov od leta 1948 do
današnjih dni. Vsebina zvezka (po zagotovitlu
domačinov vas pred drugo svetovno vojno
takšne vaške knjige ni imela), je zanimiva
tako za etnologijo kot za krajevno zgodovino,
kajti nastala je mimo vzorcev šolskih in cer-
kvenih kronik, predvsem iz vsakdanjih prak-
tičnih potreb vaške skupnosti.

Vpise v zvezek je opravljali vsakokratni va-
ški oskrbnik, ki so ga vaščani izvolili na skup-
nem sestanku ponavadi za več let, in je moral
biti izveden in zaupanja vreden mož. Vpiso-
val je podatke o skupnem delu vaščanov, na
primer pri popravilu poti, elektrifikaciji vasi
in gradnji vaškega vodovoda, izposoji vaškega
orodja; vpisoval je denarne izdatke za skupne
vaške potrebe in pa prejeme vaške skupnosti,
ki so prihajali v vaško blagajno predvsem od
prodaje pridelkov z vaških zemljišč, na primer
od prodaje orehov, sadja, sena, stelje in lesa.

Med najzanimivejše zapise lahko uvrstimo
tiste, ki govore o skupni paši živine. V njih se
zrcali organizacijska shema vaške skupnosti,
ki je hkrati skupnost posameznih gospodar-
skih enot, te pa so zaradi enakih potreb razvi-
le posebno obliko gospodarjenja s srenjskimi
zemljišči. Preden pa si ogledamo vsebino ne-
katerih zapisov, ki se nanašajo na skupno
pašo, se pomudimo še pri zapisih o občini So-
devci v franciscejskem katastru. Le-ti nam
dajo osnovno sliko o gospodarskih značil-
nostih obravnavane občine v prvi polovici 19.
stoletja.

Soseska Sodevci je imela samo eno vas, tako
da lahko številčne podatke, ki se nanašajo na
sosesko, uporabimo za vas Sodevci. Vas je
bila, tako kot je še danes, razdeljena na tri, v
polkrogu razvrščene zaselke, ki jih domačini
imenujejo Gorenjci, Srenjci (Sredinci) in
Dolenjci.¹

Po štetju prebivalstva leta 1830 je imela so-
seka Sodevci 94 moških in 110 žensk, ali sku-
paj 204 prebivalce v 53 družinah. Ti so živeli
v 26 slabih lesenih in s slamo kritih hišah. 51
družin se je ukvarjalo s poljedelstvom, dve
družini pa z obrtjo.

Po velikosti posestev so bili v soseski:

5	1/4 zemljakov,	ki so imeli	od 3 do 6 johov zemlje
2	3/4 zemljakov,	ki sta imela	od 7 do 14 johov zemlje
6	3/8 zemljakov,	ki so imeli	od 6 do 10 johov zemlje
1	5/8 zemljak,	ki je imel	od 6 do 14 johov zemlje
1	5/16 zemljak,	ki je imel	od 3 do 6 johov zemlje
2	9/16 zemljaka,	ki sta imela	od 6 do 14 johov zemlje
1	7/24 zemljak,	ki je imel	od 3 do 6 johov zemlje
1	13/24 zemljak,	ki je imel	od 6 do 12 johov zemlje

Na poljih, ki so obsegala 8,5% celotne povr-
šine soseske, so gojili pšenico, ječmen, ajdo,
proso, oves, krompir in repo, poleg tega pa v
precejšnji meri še koruzo, fižol in zelje. Pride-
lek so dajali vinogradi, ki pa niso bili preveč
kvalitetni, in sicer so ljudje na en joh v srednje
kvalitetnih vinogradnih legah nad vasjo pride-
lali okrog 20 avstrijskih veder vina.

Posebno razvita je bila živinoreja, saj je bilo
leta 1832 v soseski 15 konj, 58 volov, 10 krav,
112 koz, 200 ovac in 8 telet. Veliki posestniki
so imeli po dva konja ali 2 do 4 vole in razen
ene krave in enega telička še do 10 koz in 20
ovac. Prašičev je bilo malo in so jih nadomeš-
čale ovce in koze.

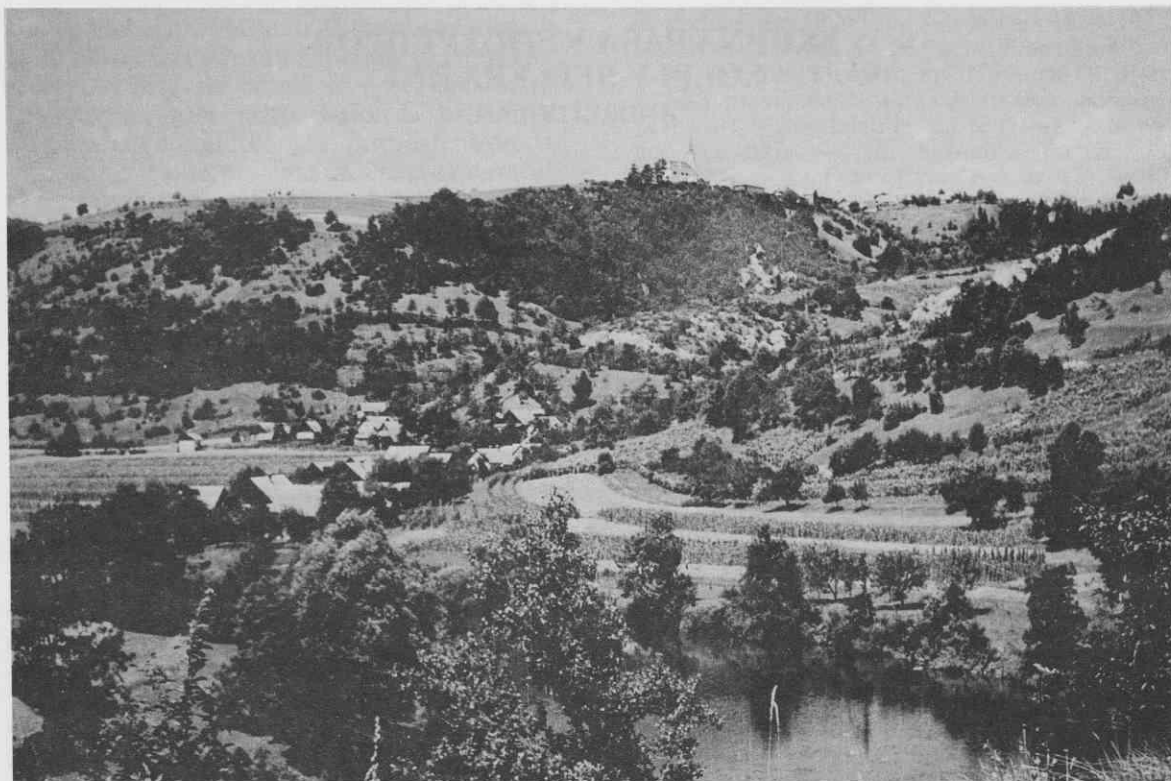
Vole so uporabljali predvsem kot vprežno
živino na polju, konje pa za prevažanje in
prenašanje tovorov. Drobnično so gojili zlasti
zaradi mesa in volne, ki so jo spredli in delali
nogavice,² iz nje pa so tkali tudi sukno za
zimsko obleko.³

Sodevčani pridelkov na splošno niso prodaj-
ali, temveč so jih porabili za lastno prehrano
in za živino. Njihova glavna prehrana so bili
moka, mleko in zelenjava, samo ob posebnih
priložnostih, oziroma opraviilih, tudi meso in
vino. Mleko so deloma porabili sami, deloma
pa so z njim pitali mlado živino.⁴

Za živino je bilo seveda treba skozi vse leto
stalno skrbeti. To na videz ni bilo težko, saj so
bile živinoreji namenjene zemljiške površine
precej večje, kot tiste, ki so bile določene za
druge kulture. Razen tega so v zimskem času
kmetje nekaj živine prodali ali pa jo namenili
za hrano, posebno ovce. Tako so v Sodevcih
travniki in pašniki zajemali kar 83% celotne
površine soseske. Razmerje med poljskimi po-
vršinami in pašniki je bilo 1:5,3, med polji in
travniki pa 1:1,4.

Kakor razberemo iz cenilnega operata fran-
ciscejskega katastra, se je živina pasla na paš-
nikih celo poletje tja do pozne jeseni. Živino
so začeli odganjati na pašo kmalu potem, ko
je skopnel sneg, na paši pa je bila vse do sv.
Martina. Živina se je tako pasla več kot šest
mesecev, kar pa je bilo razumljivo in potreb-
no, saj je bilo dobrih travnikov, na katerih bi

3	1/2 zemljaki,	ki so imeli	od 6 do 12 johov zemlje
1	2/3 zemljak,	ki je imel	od 6 do 14 johov zemlje

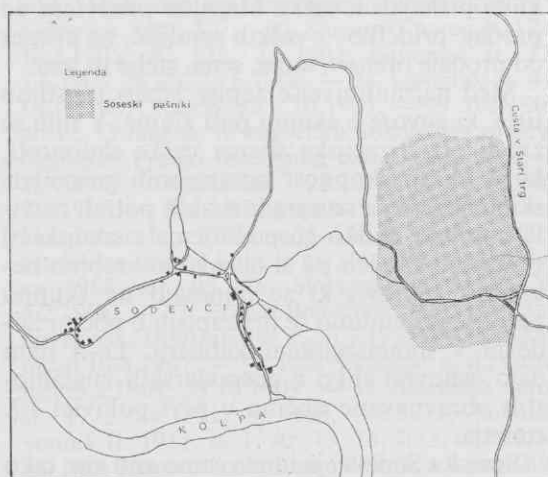

Sodevci ob reki Kolpi, nad vasjo je Stari trg z župno cerkvijo. Foto Jernej Šušteršič, 1953 negativ hrani Belokranjski muzej v Metliki

lahko nakosili dovolj dobrega sena za zimo, komaj okrog 3% celotne površine soseske. Travniki so bili na splošno slabi in so jih morali vsako leto očistiti grmovja in kamenja, tako da so na enem johu nakosili komaj 6 do 8 centov sena.⁵ Zato je tudi razumljivo, da so pozimi pitali živino ne samo s senom, ampak tudi s slamo.⁶

Za živinorejo potrebni pašniki so ležali večinoma pol ure hoda severovzhodno od vasi. Bili so na skalnatem in z grmovjem ter drevjem poraščenem platoju nad reko Kolpo in so se razprostirali vse do ceste proti Staremu trgu. Gre za zemljišča, ki so v preteklem stoletju pripadala okrajni gosposki Poljane, upravljala pa jih je sodevska vaška srenja. Ti skupni (soseski ali vaški) pašniki ali gmajna so merili 113 johov in 1591,60 kvadratnih klafter, kar je predstavljalo več kot 18% celotne površine soseske. Ostale pašniške površine, ki so pripadale posameznim lastnikom (to so bile tako imenovane košenice, ker so jih tudi kosili in kasneje po njih pasli), so merile skupaj 171 johov in 1154,8 kvadratnih klafter ali 28% celotne površine soseske.

Kljub tako velikim površinam za živinorejo je bila goveja živina, ki je bila večinoma s Hrvaškega, kakor ugotavlja J. Kobe za Poljansko dolino, »tako majhna, da enake nikjer še nisim vidil. Res je, da so v nekaterih krajih stermitri hribi in jako gerdi klanci; pa vender mislim, da bi se govedina srednjiga plemena lahko

imela«. Vzroka za takšno stanje Kobe ne vidi le v pasmi govedi, ampak tudi v tem, ker »med vsemi si Poljanc po svojih stermitih in kamnitih košenicah še nar več sena nakosi, ki ga več stane, ko je vredno, in ga potlej čez zimo kakim ušivim bušem jesti daja, ki so komaj tolike, kot dobre koze. Po občinskih pašnjah je germovje zaterl, ker je brinje in ternje popalil; da bi bil pa namesto uniga kaj koristniga zasadil, še ni poskrbel; zdaj se mu krava celi božji dan po praprothu na soncu prepeka, in ko izstradana domu brez mleka pride, misli, da ji je zacoprano.«⁷

Kobe je tu zadel v samo bistvo ekstenzivne poljanske živinoreje. Živino, ki se ni mogla pasti v dolini ob Kolpi, kjer so bila polja, so Sodevčani gonili na pašo na oddaljene skupne vaške pašnike. Glede na Korbanov zapis, da je »prva skrb staršev otroke na pašo z drobnico pošiljati, ko so še komaj 7 ali 8 let stari; potem ko odrastejo, na polji neutegoma delajo in se trudijo vsakdašnjim potrebam doskočiti«, ⁸ pa lahko sklepamo, da so sredi 19. stoletja bili posebej pastirji za govedo in posebej za drobnico.

Čeprav Kobe in Korban poimensko ne omenjata krajev, kjer je bilo to v navadi (govorita le na splošno o razmerah pri Poljancih), moremo njune ugotovitve posplošiti, zlasti še, ker je bila skupna paša govedu znana tudi v Predgradu,⁹ Starem trgu,¹⁰ Kotu, Sodevcih, Radencih in tudi preko Kolpe na Hrvaškem v Blaževcih in Plemenitašu.¹¹ V vseh teh vaseh pa so redili tudi drobnico.

Preden preidemo časovni okvir 19. stoletja, omenimo še zanimivost, ki se nanaša na skupna vaška zemljišča – gmajno. Med največje soseske pašniške parcele je ob začetku preteklega stoletja štela parcela št. 453, ki je bila razdeljena na več manjših pašnikov. Ti so bili raztreseni po Kutu in Nad Vrhom. Merila je 106 johov in 1128,18 kvadratnih klafter (oz. 61 ha 40 a in 49 m²).¹² Na parceli, ki ji rečejo Nad vrhom, je bilo v začetku preteklega stoletja postavljenih trinajst stavb – hlevov, katerih lastniki so bili sodevski gospodarji oziroma zemljiški posestniki. Devet lastnikov je imelo v posesti en hlev, štirje pa po dva. Velikost teh hlevov je bila v povprečju manjša kot 10 kvadratnih klafter; najmanjši je meril 4, največji pa 22 kvadratnih klafter.¹³ Poleg hlevov so bile na teh pašnikih tudi manjše njive.

Skupna paša s pastirjem – črednikom

Za čas med obema vojnama in tudi po drugi svetovni vojni lahko rečemo, da je bila skupna paša v Sodevcih značilna le za govejo živino vseh vaških gospodarjev. Drobnica se je pasla na gmajni nekako do preloma stoletja, ko je začelo njeno število upadati. Temu naj bi bil vzrok izseljevanje moških v Ameriko in pa to, da so ženske morale opravljati tudi moška dela. Tudi kasneje ni bilo v vasi nikdar toliko drobnice, kot v začetku 19. stoletja. To je razumljivo tudi zato, ker ljudje niso več potrebovali toliko volne, saj so jim pošiljali denar in oblačila sorodniki iz Amerike, pa tudi sami so lahko za poslani denar kupovali oblačila v domačih trgovinah.

Preden pa se je skupna paša na gmajni začela, so morali vaščani ograditi vse poti po vasi in tudi poti do gmajne. S plotovi so morali biti ograjeni vrtovi, njive in košenice, zato je vaški oskrbnik sklical nekaj dni pred začetkom paše

ljudi na skupno vaško delo. Vsaka hiša je morala dati človeka, ki je na gmajni pomagal obnoviti plotove, stajo in pastirsko barako ter očistiti kal za napajanje živine.

Za skupno pašo živine so Sodevčani vsako leto najemali pastirja – črednika. Zanj se je moral vaški oskrbnik pozanimati že pred začetkom paše. Pri tem so mu pomagali sovaščani, ki so vedeli, kateri pastir je dober za živino, kateri pa ne. Pred drugo vojno, ko je bila brezposelnost večja, so se pastirji prišli ponujati za službo kar sami. Največkrat so bili osebenjki, ki niso imeli dovolj svoje zemlje, da bi preživeli sebe in številno družino, posamezni siromaki in osebenjski sinovi. Tudi po drugi vojni so prihajali za pastirje ljudje, ki jim je bilo pastirovanje osnova za preživetje. Tako je v sodevski vaški knjigi zapisano deset pastirjev, ki so med leti 1948 in 1960 pasli živino na vaški gmajni. Stari so bili od petnajst do šestdeset let in čez. To so bili domačini iz Sodevcev, iz bližnje vasi Radenci, iz hrvaških Blaževcev onstran Kolpe, pa tudi iz Kanižarice pri Črnomlju ali še bolj oddaljenega Mozlja, Vimola, Knežje Lipe in Vinjega Vrha. Dva izmed teh pastirjev sta pasla živino v Sodevcih dve leti zapovrstjo, ostali pa le eno.

Pri izbiri pastirja vaščani niso imeli vedno sreče. Morda je ta zjutraj rad spal in zamujal na pašo ali pa je rad pil in popoldne predolgo »držal živino na soncu v staji«, da se ni mogla pasti. Včasih je kateri tudi prezgodaj prignal živino s paše ali pa je katero »živinče izgubil in ga je potem iskala cela vas«. Redki so bili pastirji, s katerimi so bili popolnoma zadovoljni, saj nekateri med njimi tudi niso imeli pravega odnosa do živine.

Čas, ko naj bi pastir začel goniti živino na skupno pašo, je bil odvisen od vsakoletnih vremenskih razmer. V glavnem živine na gmajni ni pasel pred sv. Jurijem (24. aprila), po drugi svetovni vojni pa je ponavadi začel pasti šele v začetku meseca maja. Točen začetek paše so vaščani določili skupaj na vaškem sestanku, na katerem je tudi bila sklenjena pogodba med lastniki živine (vaškimi gospodarji) in pastirjem.

Skupna vaška paša v Sodevcih in prav tako tudi v drugih krajih v Poljanski dolini ob Kolpi, kjer so jo pač imeli, je potekala po točno določenem redu. Ta red, ki ga je določila tradicija, zakoreninjena v ekonomskih in tudi drugih odnosih vaške skupnosti, so porušile šele gospodarske spremembe v začetku šestdesetih let tega stoletja. Dotlej pa je izkoriščanje gmajne, pašo živine in razmerja med vaško srenjo in pastirjem določal nenapisan »stari običaj«, ki je točno opredelil pravice in dolžnosti pastirja in gospodarjev in so se vaščani nanj tudi sklicevali, ko so sklepali pogodbe. Te pogodbe so bile ustni dogovori na vaških sestankih, kasneje pa so dobile pisno obliko. V sodevski vaški knjigi je zapisanih deset po-

godb, ki so si med seboj bolj ali manj podobne. V njih so določila o začetku in trajanju paše, o višini plačila pastirju v denarju in naturalijah, o morebitnem pastirjevem »dopustu« in nadomeščanju v času vojaških vaj. V pogodbi so bila še določila o pastirjevem ravnanju z živino, o njegovih pomočnikih-poganjačih, za katerih delo je bil pastir tudi odgovoren in o postopkih zoper pastirjevo samovoljno prekinitev pogodbe. Poleg plačila so vaščani po pogodbi morali pastirju za čas paše priskrbeti prenočišče in hrano ter mu za pomočnike-poganjače zagotoviti dovolj stare fante.

Ena takšnih godob, ki je bila sklenjena 13. maja 1950, se glasi:

»Vaščani Sodevci so sklenili pogodbo z tov. Brezar Jankotom, rojen 2.4. 1935 v Kanižarici K.L.O. Loka pri Črnomlju. Pogodba se je sklenila med pastirjem in vaščani takole:

prvič Janko Brezar se zaveže vaščanom, da bo začel odganjat živino na pašo 15. maja tega leta in bo končal 11. nov. tega leta za pogojevo vsoto 500 din od sake glave živine katero bo odganjal po 15. maju v to pogodbo si je pastir izgovoril da mu bojo vaščani kupili 1 par novih čevljev št 44. in tri dane dopusta med službo.

Podpis pastirja
Brezar Janko

Obveza vaščanov

prvič da bojo pastirja držali redno po starem običaju

drugič da bojo dali dobre poganjače nad 14 let stare

tretjič 11. novembra bo pastir izplačan

strtič Vaščani bojo kupili pastirju čevlje po enem mesecu službe

petič koliko bo kateri vaščan odganjal živine po 1. juliju mora pastirja plačati gori navedeno svoto in držat do konci pogojenega roka, v slučaju če bi komu živina med pogodbo poginila bo samo plačal ne pa držal.«

Vasni odbor
(15 podpisov vaščanov)¹⁴

Nekaj dni po tem, ko so izbrali pastirja in podpisali pogodbo, se je skupna paša živine začela. Število živine, ki se je posameznemu gospodarju pasla na skupni paši, je bilo različno. Odvisno je bilo od premoženjskih razmer posameznih gospodarstev. Veljalo pa je pravilo, da mora gospodar plačevati in prehraniti pastirja glede na število pašne živine, ki jo je le-ta odganjal na pašo po 15. maju. To je bilo potrebno zato, ker se nekatere živali niso mogle vključiti v skupno čredo in so bile na ta način približno štirinajst dni »na preizkušnji«. Govedo, ki se po tem času ni priključilo skupni čredi, so morali lastniki pasti posebej, morebitno nastalo škodo, ki bi jo ta živina povzročila, pa tudi poravnati.

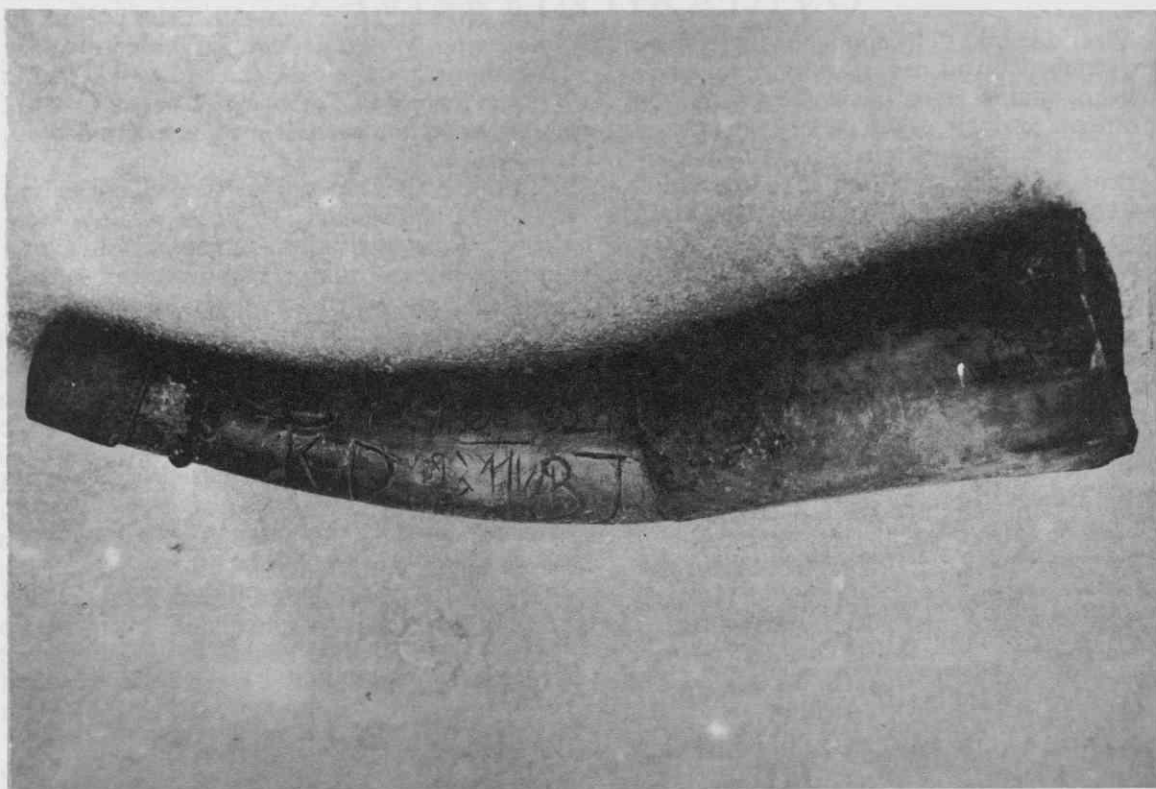
Vaški oskrbnik, ki je zapisoval dogodke v vaško knjigo, je vedno zapisal tudi čas, ko je bilo konec paše; ponavadi je bilo to 11. novembra, pred drugo svetovno vojno pa tudi 25. novembra, to je na Katarinino. Zapisal je še, pri kateri hiši je paša prenehala. To je bilo pomembno zaradi vrstnega reda, po katerem je moralo v naslednjem letu posamezno gospodarstvo pastirja »držat«, to je oskrbovati ga s hrano in prenočiščem ter mu zagotoviti poganjača. Število oskrbovalnih dni je bilo odvisno od števila živine, ki jo je pasel pastir posameznemu gospodarju. V navadi je bilo, da je za vsak par govedi moral gospodar skrbeti za pastirja en dan (za eno govedo torej pol dneva). Da bi ne bil pri tem katerikoli gospodar prizadet ali oškodovan, predvsem pa, ker ni bilo smotno, da bi »držali« pastirja pol dneva, so poznali sistem skupne paše, ki sta ga sestavljala cikel velike in cikel male črede, ali velika in mala čreda, kakor so ju imenovali Sodevčani.

Velika in mala čreda

Tako v veliki kot v mali čredi je tekla obveznost gospodarjev do pastirja od hiše do hiše, ponavadi po hišnih številkah. Pomembno pa je, da se je vsakoletna skupna paša vedno začela z malo čredo in da je obveznost do pastirja začel sosed gospodarja, pri katerem se je paša jeseni zaključila. Tako je v ciklu velike črede vsak gospodar s parnim številom govedi »držal« pastirja toliko dni, kolikor parov govedi je imel (za en par en dan, za dva para dva dni itd.). Gospodar z neparnim številom govedi pa je moral »držati« pastirja toliko dni, kolikor je imel parov, povrh pa še en cel dan za eno govedo (npr. za eno govedo en dan, za tri goveda 1 dan + 1 dan; za pet goved 2 dni + 1 dan itd.). Ko se je cikel velike črede pri zadnjem gospodarju v vasi iztekel, se je začel pri prvem gospodarju cikel male črede. Pri mali čredi so gospodarji s parnim številom govedi »držali« pastirja enako število dni kakor v veliki čredi, gospodarji z neparnim številom govedi pa so svojo obveznost za neparna goveda poravnali že v ciklu velike črede in jim je v ciklu male črede ostala le obveznost do parnih govedi. Tako v mali čredi gospodarji z enim govedom niso »držali« pastirja, s tremi govedi so ga »držali« en dan, s petimi dva dni itn. Po tem sistemu je terjala velika čreda daljši, mala čreda pa krajši čas, kar kažeta tudi imeni obeh ciklov. Velika in mala čreda sta se tako menjavali skozi ves pašni čas.

Pastirjev delovni dan

Pastirjev delovni dan se je začel že okrog štirih zjutraj, ko je pastir začel buditi gospodinjne, da so šle pomolst krave. Okrog pol petih

Rog sodevskega pastirja iz petdesetih let. Narejen je iz volovskega roga, podaljšanega s pločevino in ima lesen ustnik. Rog je last sodevske vaške skupnosti

je prišel na zajtrk v hišo, ki je tisti dan skrbela zanj. Gospodinja mu je pripravila belo kavo in žgance ali cvrtje, pogosto tudi prežganko in zmesni kruh. Po zajtrku je pastir stopil pred hišo in zatrobil v vaški rog. Gospodinje, ki so do takrat pomolzle krave, so odgnale živino iz hleva na pot. Pastir pa je s poganjačem, ki ga je morala dati hiša, ki je skrbela tudi za pastirja, začel zganjati živali v skupno čredo. Navadno je šel pastir z enega, poganjač pa z drugega konca vasi, tako da se je živina zbrala okrog pete ure pri vaški kapelici sredi vasi, od koder je vodila pot na gmajno. Poganjač je nosil v torbi suho hrano zase in za pastirja. Gospodinja jima je največkrat pripravila črn ali zmesni kruh s slanino ali šunko, čebulo, kasneje tudi paradižnik, za žejo pa sta imela vino in vodo.

Živina se je do velike maše (15. avgusta) pasla le na gmajni. Po tem času so morale biti košenice pokošene, seno pa spravljeno v ograjene stoge ali v senike in hleve na gmajni. Plobove, s katerimi so bile košenice ograjene, so podrli, tako da so se živali po njih in po stelnikih lahko prosto pasle. Dopoldne so se živali pasle nekako do 11. ali 12. ure, ko sta jih pastir in poganjač odgnala v stajo. Poganjač je nato odšel v vas po južino za pastirja ali pa jo je prinesla gospodinja. V staji je živina počivala med največjo sončno pripeko vse do četrte ali pol pete ure popoldan. Pastir in poga-

njač sta med tem časom počivala v enem od hlevov ali senikov na gmajni. Ti seniki in hlevi, v katere so kmetje v zimskem času spravljali jalovo živino, da je »delala« gnoj za njive na gmajni, so med drugo vojno pogoreli. Po vojni so vaščani postavili na gmajni barako, ki je bila namenjena pastirju in poganjaču za počivališče in zatočišče pred hudo uro.

Po popoldanski pripeki sta pastir in poganjač živino spet odgnala na pašo, navadno na drug del gmajne, in tu pasla vse do večera. Ko je odzvonilo zdravamarijo, sta čredo odgnala proti vasi, nad vasjo pa je pastir zatrobil v rog in tako oznanil, da se živina vrača. Živali so potem kar same našle pot v domači hlev. Po večerji z družino se je pastir odpravil spat na seno na senik, v pozni jeseni, ko so bile noči že hladne, pa je spal v hiši »na kakšnem starem modrocuk«. Pastir se je selil iz hiše v hišo, od enega do drugega gospodarja. Z vsakokratno selitvijo je dobil tudi novega pomočnika-poganjača, ki je bil največkrat eden od starejših gospodarjevih sinov. Če gospodar ni imel primerne sina, je moral na pašo sam (kar se je redko zgodilo) ali pa je poganjača najel. Fantje so šli med počitnicami radi za poganjača, da so si kaj zaslužili. Monotoni ritem pastirjevega življenja »med pogojenim rokom« pa so le redko razgibali poletni večeri ob druženju z vaško mladino, ob petju in pitju.

Pastirjevo plačilo

Plačilo je bilo določeno s pogodbo. Pastirji so vedno dobivali denar, po dogovoru pa še obleko, obutev, živila in cigarete. V nekaterih primerih je dobil pastir po nekaj dneh paše predujem v naturalijah in kasneje večkrat tudi v denarju, kar pa so mu ob končnem obračunu odšteli. Višino plačila so vedno določili za celo pašno dobo, in sicer za eno glavo govedi. Vsak gospodar je nato plačal toliko, kolikor živine je imel v skupni čredi. Račun s pastirjem so vaščani sklenili ob koncu paše. Na Martinovo se ni več paslo, saj je ta dan pastir hodil od hiše do hiše in pobiral svoj zaslužek. Iz zapiskov v vaški knjigi lahko razberemo, da se je denarni znesek nominalno večal iz leta v leto, medtem ko je bilo plačilo v krompirju, fižolu in koruzi skoraj vedno enako. Tako je na primer vaški črednik Trampuž dobil leta 1948 za eno glavo živine 140 din v denarju, poleg tega pa še 4 kg krompirja in pol kg fižola. Ker je pasel 48 glav, je dobil skupaj 6720 din, 196 kg krompirja in 24 kg fižola.¹⁵ Kakšna je bila dejanska vrednost pastirjevega plačila, lahko razvidimo iz pogodbe s pastirjem Jožetom Bedenkom leta 1953, s katero se je zavezal, da bo pasel 57 glav govedi od 7. maja do 11. novembra (to je več kot šest mesecev) »za svoto 500 din od ene glave in 2 kg koruze in 2 kg krompera.«¹⁶ Pri tem je kot predjem prejel 14. junija od vaškega gospodarja Jurija Mašiča »en par novih čevlov v vrednosti 3500 din, eno srajco v vrednosti 1200 din in v gotovini 900 din, skupaj 5600 din.«¹⁷ Zaslužek so pastirju lahko zmanjšali zaradi njegove odsotnosti (tistemu, ki ga je nadomeščal, je moral plačati dnevnicu) in zaradi povračila škode, ki jo je naredil iz malomarnosti.

Pastirjev socialni položaj ni bil zavirljiv. Pasel je v glavnem zato, da se je preživel. Razen živil, ki jih je dobil ob koncu paše in jih odnesel domov, denarja skoraj ni privarčeval. Čeprav se ni velikokrat zgodilo, da bi pastirji med pašo zboleli, so se vaščani v pogodbi z mladoletnimi pastirji zavarovali tako, da so morali starši prevzeti vso skrb za svojega bolnega otroka. Pastirjev socialni položaj se je zrcalil tudi v odnosu vaščanov do njega: »Bil je siromak in se mu je zato večkrat pogledalo skozi prste«. Po končani skupni paši in izplačanem plačilu niso imeli vaščani do pastirja nikakršnih obveznosti več.

Zaton ekstenzivne živinoreje in skupne paše

Zadnji pastir, ki so ga Sodevčani najeli za skupno pašo živine, je bil Marko Kobe iz sosednje vasi Radenci. Po njegovi smrti leta 1960 so vaščani še dve leti zapored pasli živino skupaj, in sicer tako, da sta v prvem ciklu (v mali čredi) pasla čredo vsak dan po dva gospodarja. Začetek paše je bil namreč težav-

nejši, ker so se morale živali na skupno čredo šele privaditi in je bilo zato treba bolj paziti na živino. V vseh naslednjih ciklih, kolikor je trajala paša, pa je vsak dan za živali skrbel le po en gospodar. Seveda se je pastirska dolžnost tudi tedaj prenašala od soseda k sosedu, od hiše do hiše.¹⁸

Po letu 1962, ko skupne paše v Sodevcih ni bilo več, so gospodarji vsak zase pasli svojo živino. V šestdesetih letih je nato število živine začelo hitro upadati, zlasti zato, ker so se v vasi pojavili poljedelski stroji, ki so nadomestili živali pri poljskem delu in voznjah. Razen tega je začelo gozdno gospodarstvo gmajno pogozdovati. Tako se je ta vse bolj zaraščala z grmovjem in drevjem in na njej ni bilo več mogoče pasti.

Sedemdeseta leta so nato prinesla možnosti za zaposlitev v obratu metliške tekstilne tovarne Komet v Starem trgu, kjer so našli posamezniki boljši in lažji kos kruha. S pomočjo črnomaljske Kmetijske zadruge pa so v tem času organizirali tudi odkup poljščin, zlasti kumaric, zelja, rdeče pese za potrebe industrije Belsad v Črnomlju in mleka za Ljubljanske mlekarne. Tako so pospešili v sicer odročnih Sodevcih intenzivno poljedelstvo in hlevsko živinorejo. Skupne paše pa ti gospodarski premiki niso več obudili, čeprav ljudje pravijo, da je bila živina takrat, ko se je še pasla na gmajni, bolj zdrava in je imela tudi bolj kakovostno mleko.

OPOMBE

1. Krajevni leksikon Slovenije, Ljubljana 1971, str. 57.
2. Catastral Shätzung Elaborat der Gemeinde Schöpfenlag, 29. 11. 1832, str. 2, (AS - N št. 254).
3. J. Korban, Kratak ozir na Poljance, Novice VII, 1849 (8.8.), št. 32, str. 140.
4. kot opomba 2.
5. Castral Schätzung Operat der Steuergemeinde Schöpfenlag, 8. 7. 1830, str. 50, 54, (AS - 254).
6. kot opomba 2.
7. J. Kobe, Beli Kranjci unkraj hribov Gorjancev in Kočevarjev ob reki Kolpi od Metlike do Osilnice, Novice V, 1847 (20.10.), št. 42, str. 167.
8. kot opomba 3.
9. Marija Makarovič, Predgrad in Predgrajci, Ljubljana 1985, str. 131-145.
10. TZ (terenski zapiski) Stari teg ob Kolpi (16.9.1981).
11. TZ Sodevci (15.6.1990).
12. Protocoll sömmtlicher Grund und Bau Parzellen in der Gemeinde Schöpfenlag, 15. 3. 1823, (AS - N št. 254).
13. Protocoll der Bau Parzellen der gemeinde Schöpfenlag, 15. 3. 1832 (As - N 254).
14. Vaška knjiga Sodevci, str. 4.
15. Vaška knjiga Sodevci, str. 2.
16. vaška knjiga Sodevci, str. 19.
17. Vaška knjiga Sodevci, str. 20.
18. Vaška knjiga Sodevci, str. 58.

USTNI VIRI

Jože Barič, nekdanji vaški pastir, Sodevci 4 — Marjerle Kristina, gospodinja, Stari trg 1 — Jurij Mašič, kmet, Sodevci 5 — Jože Mihelič, kmet in sedanji vaški oskrbnik, Sodevci 11 — Jurij Mihelič, povratnik iz Amerike, Sodevci 11 — Marija Mihelič, gospodinja, Sodevci 11 — Jože Rade, kmet, Gornji Radenci 4 — Mihael Šterk, kmet, Sodevci 10

ZAPISKI IN GRADIVO

ZGODOVINA IN ZGODOVINSKA VEDA OB SLOVENSKI ZAHODNI MEJI V LETU 1990

BRANKO MARUŠIČ

Razstava o veličini in sijaju evropskega ljudstva Langobardov (odprta sočasno v Pasarianu in Čedadu 2. junija) s spremljajočimi prireditvami in dogodki je bila eden osrednjih dogodkov na področju zgodovinskih raziskav in zgodovinske vede v deželi Furlanija-Juljska krajina v letu 1990. Iz novejših zgodovine pa je širšo javnost bolj kot poklicne zgodovinarje znova razvnela razprava o deportacijah iz Gorice in Trsta po koncu vojne leta 1945. Oba navedena problemska sklopa seveda nista zmanjšala zanimanja za druge teme. Sicer pa veljajo tudi za to poročilo ugotovitve, ki so bile zapisane na uvodnih mestih podobnih poročil za leti 1988 in 1989.

Na Goriškem sta se kot pglavilna nosilca dogajanj izkazala Pokrajinski muzej v Gorici in Inštitut za družbeno in cerkveno zgodovino. Pokrajinski muzej je 2. februarja 1990 predstavil v Gorici (na gradu, ki se spreminja v eno pomembnih mestnih kulturnih središč) tretji zvezek svoje periodične publikacije *Annali di Storia Isontina*. Na predstavitvi je zgodovinar Silvano Cavazza govoril o Gorici v času renesanse in o protagonistih tistega časa. Predavanje je bilo povezano z razpravo, ki jo je objavil v zborniku. V slovensko zgodovino posega ta razprava o uporu tolminskih kmetov leta 1713 ter Loredane Panaritijeve pregled jugoslovanske historiografije o Ilirskih provincah. Poleg Analov je muzej izdal še zbornik *Questioni di guerra*. V njem je združil ciklus predavanj o prvi svetovni vojni, ki so se odvijala v Gorici spomladi in v jeseni leta 1988. Sicer pa je muzej v Gorici nadaljeval s svojo značilno muzejsko aktivnostjo, s prirejanjem razstav. Še v začetku leta je bila odprta arheološka razstava o gradiščih na doberdobskem Krasu; ob razstavi je izšel bogat katalog. 12. januarja je bila v prostorih pokrajinskega muzeja na goriškem gradu odprta razstava o fotografiji v Gorici v letih 1860-1920; tudi to je spremljal katalog.

Osrednji muzejski dogodek leta pa je bila otvoritev stalne muzejske razstave o prvi svetovni vojni, dne 14. junija. Izrazito zgodovinska je bila razstava *Il ciclo della vita*, o obdobjih v življenju človeka skozi pisane zgodovinske vire. Ta arhivska razstava je bila na ogled na goriškem gradu med 24. aprilom in 30. junijem. Konec leta 1990 je bila odprta razstava, posvečena 500-letnici rudnika v Idriji, s

posebnim poudarkom na rudniških strojih (*Idria-le macchine della miniera*). Pokrajinski muzej je tudi pripravil predstavitev knjige G. Rochata *Gli arditi della grande guerra. Origini, battaglie e miti* (4.12.1990) knjige Lelle Au Fiore *Gorizia di pietra* (21.12.1990)

Goriški inštitut za družbeno in cerkveno zgodovino (Istituto di Storia Sociale e Religiosa) je svoje akademsko leto odprl s predavanjem profesorja slovanske filologije na univerzi La Sapienza v Rimu Santeja Gracciottija o zgodovini Rusije in njenem nihanju med vzhodom in zahodom (9.2.1990). Sledila je predstavitev šolskega učbenika G. Negrellija *Il corso della storia* (5.4.1990) in 8. junija predavanja profesorja na beneški univerzi Gina Benzonija o Benetkah in Furlaniji, kot uvodno predavanje v jesenski ciklus predavanj (že peti po vrsti), tokrat posvečen beneški kulturi na Goriškem. Ta ciklus se je odvijal med 26. oktobrom in 30. novembrom in je na njem sodelovalo 10 predavateljev, ob zaključku pa je bila okrogla miza. Predavanja so bila namenjena v prvi vrsti obravnavi jezikovnih problemov ter literaturi in umetnostni zgodovini. Še pred tem seminarjem, ki je bil v prvi vrsti namenjen šolnikom, je bil v Gorici predstavljen ponatis knjige L. Faiduttija in G. Bugatta o furlanskem ljudskem gibanju (prva izdaja na Dunaju leta 1919). Na predstavitvi je s prispevkom o odnosih med slovensko in italijansko politiko pred prvo vojno na Goriškem sodeloval časnikar Marko Waltritsch, poleg Paola Zillerja s tržaške univerze in Alberta Cova z univerze Sacro cuore iz Milana. Dejavnost goriškega inštituta sta v letu 1990 zaznavala zlasti dva dogodka. Najprej je bila predstavitev zbornika predavanj s simpozija o prvem goriškem nadškofu Carlu Attemsju (Gorica, 6.-8. 10.1988). Predstavitev (19. 10. 1990) sta sestavljala najprej okrogla miza o vrednotenju študij, posvečenih nadškofu Attemsju, v italijanskem, slovenskem in nemškem prostoru (sodelovali so Grete Klingenstein, France M. Dolinar in Luigi Tavano) in nato prikaz knjige, kar je opravil prof. Gabriele De Rosa. Med 14. in 15. decembrom je inštitut pripravil simpozij o Jožefu II. in o prosvetljenem reformizmu v italijanskih deželah habsburške monarhije. S prispevki je sodelovalo 18 predavateljev; z izjemo Avstrijke,

profesorice univerze v Gradcu, Grete Klingenstein, so bili preostali vsi Italijani. Goriški inštitut je 27. maja pripravil strokovno ekskurzijo v slovenske kraje Škofjo Loko, Kamnik in Gornji Grad.

Med preostalimi goriškimi prireditvami je po odmevnosti na prvem mestu omeniti 24. srednjeevropsko srečanje (6.–8.12.), ki je bilo posvečeno obravnavi manjšin v sredni Evropi v prvih petdesetih letih našega stoletja. V programu srečanja so bile seveda manjšinske teme, ki so jih obravnavali interdisciplinarno. Zato so bili med predavatelji zgodovinarji, literarni zgodovinarji, sociologi, muzikologi, književniki itd. Slovensko stran sta s predavanjema zastopala prof. Vasilij Melik z ljubljanske univerze in prof. Darko Bratina z univerze v Trstu. Ob 9. mednarodnem violinskem natečaju Rodolfo Lipizer (14.–15.9.1990) je bil v Gorici mednarodni posvet o goslarstvu. Na posvetu so govorili tudi o izdelovalcu violin Antonu Peliconu (1763–1850), rojaku iz Sovodenj ob Soči. 9. novembra je bil posvet o življenju in delu goriškega demokrščanskega politika Rolanda Ciana.

Več je bilo predstavitev knjig. Tako je bila 19. januarja v Gorici predstavljena knjiga o Podgori (Piedimonte), ki sta jo napisala Antonio Jakoncic in Mauro Belletti. Le kak dan pred to prireditvijo, so se mogli Goričani seznaniti s knjigo publicista in politika Corrada Belcija (predsednika zavoda združenega sveta v Devinu) *Trieste. Memorie di trent'anni (1945–1975)*; uvodno besedo je imel zgodovinar Raul Pupo. Ravnateljstvo goriške semeniške knjižnice se je ob stoletnici rojstva spomnilo nekdanjega ravnatelja knjižnice, zgodovinarja Francesca Spessota (1890–1978). Na proslavi sta govorila Silvano Cavazza in Luigi Tavano; slednji je tudi avtor knjižice *Cultura e società nel Goriziano: il caso di Francesco Spessot (1890–1978)*, ki so jo sočasno predstavili. Počastitev je spremljala tudi razstava starega knjižnega gradiva, ki ga knjižnica hrani. Ob prazniku goriških zavetnikov sv. Hilarija in sv. Tacijana sta zgodovinarja Luciano Spangher in Luigi Tavano govorila o nastanku Gorice (14.3.1991) ter o goriških cerkvenih bratovščinah v 18. in 19. stoletju (15.3.1991). Na lep uspeh pri bralcih je naletela knjiga spominov Antona von Maillyja, ki je kot prevod iz nemščine izšla z naslovom *Ricordi goriziani* (založba Editrice goriziana) konec leta 1990. 15. decembra so na prireditvi v pokrajinskem muzeju na goriškem gradu predstavili dvojezično knjigo *Noi e il Collioni in Brda*. Knjigo je izdala goriška pokrajinska uprava, nastala pa je kot plod raziskovalnega dela dijakov srednje šole Lepoldo Perco iz Ločnika ter goriške slovenske šole Ivan Trinko (knjigo so 7.2.1991 predstavili tudi na Dobrovem v Brdih). Goriška pokrajinska uprava je sodelovala tudi pri izdaji geografskih del

L'Isonzo – Geografia fisica, storica ed economica di un fiume internazionale ter *Un progetto di organizzazione territoriale: il Parco fluviale dell' Isonzo* (predstavljeni 18.6.1990 v Gorici). Zanimanje za reko Sočo dokazuje tudi priprava soškega muzeja v gradiču Alimonda v kraju Zagraj (Sagrade). S tem namenom so v Zagraju med novembrom 1989 in februarjem 1990 tudi priredili deset predavanj, posvečenih Soči in krajem ob njenem toku. Zgodovini jezuitskega reda je bila namenjena okrogla miza v Gorici 24. maja.

Med ostalimi kraji na Goriškem so se na polju domoznanstva zlasti izkazale Ronke, kjer je Centro Culturale Pubblico Polivalente odigral vodilno vlogo. Med različnimi prireditvami, ki jih je pripravil, je posebne omembe vreden seminar *Scampare la guerra* (13.–15.12.1990); vodila sta ga Franco Bressan in Lucio Fabi. Na njem je sodelovalo dvanajst predavateljev (med njimi tudi Slovenka iz Trsta Marta Verginella), ki so seveda svojo pozornost namenili najrazličnejšim pogledom na dogajanja v prvi svetovni vojni. Ob seminarju je bila pripravljena tudi zgodovinska razstava o goriških beguncih v taborišču Wagnerja pri Lipnici na Štajerskem v letih 1915–1918.

V goriški javnosti je globoko odjeknila vest o smrti grofa Viljema Coronini-Kromberškega, izjemnega poznavalca goriške preteklosti. Umrli je na Dunaju 13. septembra, v starosti petinosemdeset let. Zapustil je neobjavljeno zbirko virov za zgodovino Goriške v srednjem veku. Poleg tega je goriški grof zapustil veliko premoženje, ki je prešlo na podlagi oporoke v last posebnega sklada; upravitelj zapuščine je goriški župan Scarano. Že 31. januarja 1991 je društvo Italia Nostra priredilo v Gorici študijski večer, posvečen Coroninijevemu delu.

Goriški občinski svet je 15. januarja 1990 ponovno razpravljal o zahtevi levičarskih poslancev, da se postavi spominska plošča tolimskim puntarjem in obenem pripravi posvet zgodovinarjev.

Pri slovenski manjšini na Goriškem ni bilo kakega izjemnega domoznanskega delovanja. Časnikar Marko Waltritsch je najavil svojo monografijo o naselju Štandrež, južno od Gorice; delo naj bi izšlo v okviru krajevnega kulturnega društva Oton Župančič. Prosvetno društvo Štandrež pa je izdalo proti koncu leta zbornik fotografij in dokumentov o kraju. Zbornik v dveh jezikih o Lojzetu Bratužu, ki je izšel že spomladi leta 1989, so izdajatelji (goriška pokrajinska uprava) predstavili 16. marca 1990 v Celovcu. Takoj po novem letu 1990 je dobila svoj grb občina Doberdob. Tudi Gorice ni obšla polemika o Venetih; uredniki zbornika *Venetovanje* so svoje poglede predstavili v Gorici 14. junija. Interdisciplinarni projekt Grad in vrtnica (Gorica in Nova Gorica) so raziskovalci SLORI-ja pred-

stavili v Gorici 26. oktobra. Goriška Mohorjeva družba je v svoji koledarski zbirki izdala dve izrazito zgodovinski knjigi, in sicer zbornik z znanstvenega zborovanja ob 450-letnici svetogorske božje poti (1989) in spomine komenskega dekana na pregnanstvo Komencev in Rihemberžanov v Nemčiji v letih 1944–1945 (urednica Dorica Makuc). V počastitev stoletnice rojstva duhovnika in politika Virgila Ščeka je Zveza slovenske katoliške prosvete v Gorici pripravila tri predavanja, posvečena jubilarantu (18. in 25. 1. ter 1. 2. 1990). Predavali so Peter Stres, Marko Tavčar in Tone Požar.

V Trstu je bilo mnogo bolj živahno. 25. januarja 1990 se je končal že decembra prejšnje leto začeti simpozij *Trst v vojni 1940–1945*. Zaključek ciklusa predavanj je bila okrogla miza *Fašizem, Podonavje in Balkanski položaj na koncu tridesetih let* (sodelovali so J. Petersen, K. Stuhlpfarrer, S. Bianchini, G. Conetti, T. Sala in J. Pirjevec). Velikopotezno prireditev je skupaj s tržaško pokrajinsko upravo pripravil Deželni inštitut za zgodovino odporiškega gibanja v Trstu. Ta inštitut je 7. februarja predstavil tudi Alberta Berzija knjigo *Viaggio nel pianeta nazista: Trieste, Buchenwald, Längenstein*. 26. januarja pa sta tržaški federaciji italijanskih komunistov in socialistov pripravili srečanje *Bruno Pincherle: politična angažiranost kulturnega delavca za civilni napredek Trsta*. Zdravnik Pincherle, židovskega rodu, je bil odločen antifašist, prijatelj Slovencev in odličen poznavalec pisatelja Stendhala. O njem so govorili Elio Apih, Arduino Agnelli, Roberto Costa in Elvio Guagnini. Skupina 85, ki v Trstu združuje slovenske in italijanske intelektualce, je 30. in 31. januarja organizirala srečanje o podobi Trsta v delih nekaterih italijanskih, nemških in slovenskih književnikov in publicistov. O mestu Trstu v slovenski književnosti je govorila Marija Cenda-Klinec. Ob proslavi sedemdesetletnice tržaškega verskega lista *Via Nuova* so se v Trstu zbrali na tridnevem srečanju (8.–10.3.1990) uredniki in časnikarji italijanskih verskih listov. Na tem zborovanju je imel temeljni referat zgodovinar Fulvio Salimbeni. 12. maja je bila predstavljena knjiga *Neoclassico–la regione, la memoria, una città: Trieste*; prinaša gradivo s simpozija o neoklasicizmu v Trstu, ki je bil februarja 1989. 13. julija je svojo knjigo *Gli uomini che fecero l'Italia* osebno predstavil predsednik italijanske senata, sicer pa ugledni zgodovinar Giovanni Spadolini. Med 28. septembrom in 1. oktobrom je bilo v Trstu mednarodno srečanje *Književnost ob meji in njen prispevek k miru*. Na srečanju, ki je bilo v prvi vrsti namenjeno književnosti, so nastopili tudi slovenski predavatelji. Konec novembra je bil v Trstu seminar o množičnih medijih v vzhodni Evropi.

Svojevrsten dogodek v Trstu je bila tudi zasedba Inštituta za zgodovino tržaške univerze. Študentje so zasedbo opravičili s slabim delovanjem inštituta (na primer nefunkcionalni prostori) in s pomanjkanjem osebja. Zasedba je trajala več kot štirideset dni, potem ko so bile delno izpolnjene zahteve. Prostorske težave so tudi ovirale normalno delovanje Deželnega inštituta za zgodovino odporiškega gibanja.

Kot že na začetku povedano, se je zlasti Trst razvnel v polemikah ob deportacijah iz Trsta in Gorice v majskih in junijskih dneh leta 1945. Povod za razpravo je prišel pravzaprav s slovenske strani, ko je novogoriški župan v začetku junija 1990 povedal, da je razjasnitev usode deportirancev »bistveni pogoj za resnično sožitje in odpravo še zadnje temne lise iz preteklosti naših krajev« (Primorski dnevnik 128, 3.6.1990). Temu je seveda sledila prava poplava časopisnih poročil in nastopov v oblastnih organih in drugih inštitucijah to in onstran meje. Največji del razpravljanj je izkazoval potrebo, da se problem razišče na znanstven način in ob sodelovanju poznavalcev in inštitucij z obeh strani državne meje. V zapisih je vzbudila še največjo pozornost objava delnega seznama odpeljanih, ki jo je na podlagi arhivskega gradiva v Ljubljani objavil v Primorskem dnevniku (7.8.1990, št. 175) prof. dr. Tone Ferenc. Na objavo so se odzvali mnogi ugledni Italijani, tako tudi prof. Claudio Magris (Corriere della Sera 191, 12.8.1990). O problemu je prof. Ferenc predaval v Trstu 14. decembra. Na večeru z naslovom *Fojbe in deportacije: zgodovinski problem* je sodeloval tudi Galliano Fogar, ki je spomladi 1990 objavil v reviji *Quale storia* (2–3, 1989) članek o problemih, ki jih je potrebno pri tem še rešiti ob nekaterih že rešenih. Široka in dolgotrajna razprava o fojbah, ki še vedno traja, ni bila vselej naklonjena iskanju »zgodovinske resnice«, marveč je vodila v protislovensko nastopanje in obračune. Vsekakor pa je mogoče ugotoviti, da pot do primernih rezultatov ne bo kratka. Problem je samodejno vrgel nekaj temnih senc tudi na odporiško gibanje, zato so se v deželi pripravljala zborovanja v podporo antifašističnega boja.

V Trstu je bilo tudi nekaj zanimivih razstav, kot tista o alpinistu Emiliju Comociju (odprta 16.9.1990), z naslovom *Pred nevihto–tržaška družbena stvarnost pred drugo svetovno vojno* (11.4.–30.8.1990) ter razstava tržaških starih fotografij avtorja Artura Giacomellija (1862–1937).

Med knjigami o tržaški zgodovini je omeniti delo Anne Millo *L'Elite del potere a Trieste. Una biografia collettiva 1891–1938* in Giulia Sapellija *Trieste italiana. Mito e destino economico*. Knjigi posegata v gospodarsko zgodovino mesta, nacionalna razmerja pa

analizirata daljši razpravi Marine Cattaruzza *Sloveni e Italiani a Trieste: la formazione dell'identità nazionale* (Clio, št. 1, 1989) in *I conflitti nazionali a Trieste nell'ambito della questione nazionale dell'impero Asburgico* (Quaderni giuliani di storia št. 1, 1989).

24. decembra 1990 je umrl leta 1930 v Trstu rojeni geograf Giorgio Valussi, pisec številnih zemljepisnih del, med njimi tudi študije o Slovencih v Italiji. Na tem mestu naj še omenim, da je spomladi 1990 umrl v Trstu rojeni (9.9.1910) zgodovinar in arhivist dr. Danilo Klen (njegova mati je bila Slovenka iz Rihemberka). Kmalu po smrti so mu v Zagrebu in na Reki priredili simpozij, na katerem so obravnavali njegovo življenje in delo (25.-26.6.1990).

Prav živahno je delovala slovenska skupnost v Trstu. Že takoj na začetku leta je Založništvo tržaškega tiska v sodelovanju s SLO-RI-jem predstavilo knjigo Karla Šiškoviča *Znanstveno razmerje do vprašanja narodnosti* (9.1.1990). Sledila je 16. januarja na Opčinah razprava *Razmerje med Italijani in Slovci v Trstu: od ločenosti do prizadevanj za skupni razvoj*; sodelovali so L.Ceschia, P. Merku, F.Panizon in A.Rebula. V Slovenskem klubu v Trstu sta 13. februarja predavala Pavle Merku in tržaški univerzitetni profesor Paolo Cammarosano o srednjeveškem Trstu v luči družbene zgodovine in imenoslovja. V Društvu slovenskih izobražencev sta 12. februarja predavala o literarnem zgodovinarju dr. Francetu Koblarju (ob stoletnici rojstva) arheolog Stane Gabrovec in pisatelj Alojz Rebula. V istem društvu so 7. maja Milko Matičetov, Bogo Grafenauer, Božidar Slapšak in Mitja Guštin ob zborniku *Venetovanje* pokazali na šibkost teorije o venetskem izviru Slovencev. 4. junija je v Društvu slovenskih izobražencev govoril Branko Marušič o pobudah za raziskavo problema deportiranih v povojnih mesecih (o istem je govoril 14.6. v Novi Gorici). Zgodovinske konotacije je imela tudi razprava o judovski problematiki, ki sta jo v tržaški Gregorčičevi dvorani 5. junija vodila Mladen Švarc in Filip Fischer. 16. septembra so v Šklednju predstavili knjigo v petih jezikih *Krušarca*; napisal jo je Sandro Bolchi. V jenskem delu leta je omeniti še predavanje Janka Prunka iz Ljubljane o nastajanju prve Jugoslavije (Društvo slovenskih izobražencev, 29.10.1990), izid knjige Rafka Dolharja *Na naši koži*, ki je posvečena letu 1975, ko so bili podpisani osimski sporazumi (knjigo je 22. novembra predstavilo Založništvo tržaškega tiska, predstavitelj Jože Pirjevec) in predavanje Vida Vremca o drugem tržaškem procesu (Narodna in študijska knjižnica; 14.12.1990).

Odsek za zgodovino in narodopisje pri Tržaški narodni in študijski knjižnici je med 8. in 23. oktobrom pripravil tečaj o arhivistiki (sodelovali so slovenski in italijanski strokov-

njaki); bil je že tretji po vrsti. Podoben tečaj so med 7. in 23. novembrom pripravili v Gorici, le da je bil ta namenjen spoznavanju knjižničarstva. Narodna in študijska knjižnica je pričela izdajati publikacijo *Jezik in književnost*, njeno raziskovalno delo pa je bilo usmerjeno tudi v probleme slovenskega izseljenstva skozi tržaško pristanišče. Sodelavec knjižnice, oziroma njenega odseka za zgodovino, Aleksij Kalc je pripravil za objavo Draga Žerjala *Spomine in razlage o protifašističnem boju primorske mladine med vojnama*. Knjiga je bila predstavljena v začetku junija v Kopru in Trstu ob navzočnosti avtorja, ki je umrl v noči od 5. na 6. januar 1981 v Kopru v starosti 87 let.

Med izrazito zgodovinskimi publikacijami, ki so jih izdali Slovenci v Trstu, je omeniti poročilo o štiridesetletnem delu Kmečke zveze v Trstu (1950-1990), zbornik o mladinskem raziskovalnem taboru v Reziji leta 1989, gradivo o študijskih dnevih Draga 1989 in knjigo Jožeta Prijevca *Il gran rifiuto: guerra fredda e calda tra Tito, Stalin e L'Occidente*.

Izven Trsta in njegove neposredne okolice je omeniti še večer, posvečen reki Timavi, ki je bil 24. aprila v Devinu v okviru krožka Virgil Šček. Pobudo za srečanje je dala slovenska izdaja knjige *Reka Timav. Podobe, zgodovina in ekologija kraške reke*; o knjigi je govoril eden izmed njenih avtorjev, France Habe iz Postojne.

V tem pregledu bodo dogajanja v videmski pokrajini in še bolj v pordenonski, le skopo zajeta. Na videmskem območju je bila kot vedno doslej domoznansko nadvse aktivna furlanska filološka družba (Società Filologica Friulana). Pretežni del svojega zanimanja je zlasti na izdajateljskem področju namenjala furlanskemu jezikoslovju in narodopisju. Osrednje društvena prireditve je bil 67. kongres (30.9.1990) v obmorskem kraju Marano Lagunara; kot običajno, je ob njem izšel poseben zbornik s prispevki o domoznanstvu kraja. Sicer pa je tudi leto 1990 označevala cela vrsta krajevnih monografij. Med temi imajo za Slovence večji pomen M. Visintina *Sant'Andrat del Judrio. Note storiche e vita parrocchiale* (Udine 1989); obravnava namreč kraj v neposredni bližini slovenske narodnostne meje. Veliko pozornost je vzbudil zbornik *La cultura popolare in Friuli*, ki ga je izdala videmska akademija za znanost, književnost in umetnost; prinaša gradivo s strokovnega sestanka (Videm, oktober 1989). Izrazito zgodovinska je knjiga E. Zorattija *Il Friuli nel Risorgimento* (Udine 1990). G. Bengamini in M. Buora sta avtorja monografije *Il Castello di Udine* (Udine 1990). O Langobardih poleg drugih govorita tudi knjigi G.C. Menisa *Longobardi d'Italia in Borghesana* ter G. Ellera *Paesi del Longobardi in Friuli* (Udine 1990).

V Vidmu so spomladi leta 1990 pripravili

ciklus predavanj o furlanskih gradovih (utdrbah), 14. septembra je bila tu odprta razstava o Kopru med Rimom in Benetkami, s katero je v furlanski prestolnici gostoval pokrajinski muzej iz Kopra. V Ogleju je bil med 7. in 9. septembrom 1990 simpozij o Atili (*Attila flagellum dei*), sicer pa je bil Oglej prizorišče še nekaterih znanstvenih srečanj (na primer pogovora o 4. knjigi *Storia di Roma* založbe Einaudi).

V Pordenonu se je zlasti z zgodovino druge svetovne vojne ukvarjal študijski center Silentes loquimur, ki je 1. decembra pripravil v Vidmu srečanje o odporniškem gibanju. Udeleženci so razpravljali o značaju odpora (osvobodilni ali razredni boj, državljanska vojna).

V dejavnosti slovenske etnične skupnosti v videmski pokrajini na polju domoznanstva je treba omeniti knjigo Pavla Petruciga in Boža Zuanelle *Atlante toponomastico e ricerca sto-*

rica; posvečeno je toponomastiki občine Špeter Slovenov.

13. oktobra 1990 je v Čedadu umrl Carlo Guido Mor (zet zgodovinarja P.S.Leichta), zgodovinar in uviverzitetni profesor. Velik del svojih objav je posvetil tudi furlanski srednjeveški zgodovini, zlasti nekaterim pravnim problemom.

V letu 1990 so zgodovinske in sorodne revije v deželi Furlaniji-Julijski krajini izhajale v značilnem obsegu in razmeroma redno. O njih vsebini na tem mestu ne gre poročati. Pač pa velja znova opozoriti na tekoče bibliografske preglede, ki jih nekatere izmed revij objavljajo. Še najbolj izčrpen je tisti, ki ga za posamezna leta objavljajo goriški *Studi Goriziani*. Začetek leta 1991 je pokazal in napovedal, da bo tudi to leto historiografsko pestro in plodovito.

ČEVLJARSKA GOSPODARSKA ZADRUGA V TRŽIČU

MATEJA GAŠPIRC

Obrtniki so se združevali v zadruga s skupnimi delavnicami in strojnimi obrati predvsem zato, da bi vzdržali konkurenco z industrijo, ki je ponujala hitro izdelane in cenejše proizvode. Na ta način so lahko sprejemali večja naročila, obenem pa so tako združeni lahko nabavljali surovine na veliko, kar je pomenilo za obrtnika znatno cenejši nakup in pocenitev končnega izdelka. Pocenitev izdelka je pospešila tudi prodajo. Tako združeni so obrtniki lahko vnovčevali izdelke na oddaljenih trgih in prirejali sejme in razstave.

V krajih, kjer število obrtnikov posameznih strok ni zagotavljalo obstoja samostojne zadruge ene stroke, so se obrtniki povezovali v splošne obrtne zadruga. Število obrtnikov in razvitost posamezne obrtne dejavnosti sta pogojevala ustanavljanje zadrug ene stroke.

Predstavila bom zadruga čevljarjev, ki si je zaradi potrebe po osnovni surovini, usnju, osnovala usnjarsko delavnico, medtem ko so čevljarji izdelovali čevlje v svojih delavnicah.

Prvi občni zbor Čevljarске gospodarske zadruge v Tržiču, registrirane zadruge z omejeno zavezo, je bil sklican 7.3.1919. Na njem so bila sprejeta zadruga pravila. Ministrstvo trgovine in industrije v Ljubljani jih je potrdilo in zadruga je bila vpisana v zadruga register. Zadruga pravila so določala urejenost in delovanje zadruge in njenih članov.

Pravila so vsebovala poimenovanje zadruga-

ge, njen sedež ter namen, s katerim je bila zadruga ustanovljena. Osnovni namen Čevljarске gospodarske zadruge v Tržiču je bil pospeševanje gospodarstva svojih članov, ki ga je zadruga zagotavljala na ta način, da je za svoje člane nabavljala orodje in sploh vse potrebščine za čevljarско obrt in jih prodajala svojim članom. Po potrebi jim je bila dolžna preskrbeti skupno delavnico. Skrbela naj bi za prodajo čevljarских izdelkov in za člane in njihovo pomožno osebje nabavljala živež. Zadruga pravila so določala tudi skrb zadruge za strokovno izobraževanje.

Včlanjenje v zadruga je odobrilo ali zavrnilo načelstvo zadruge brez navedbe razlogov. Večina članstva so predstavljali čevljarji. Če pa so včlanili v zadruga človeka, ki ni bil čevljar, so pri sprejemu upoštevali predvsem koristi zadruge. Včlanjenje v zadruga se je uradno zaznamovalo s podpisom ter vplačilom pristopnine in vsaj delnim plačilom deleža. Vsak član je ob pristopu plačal pristopnino 20 kron in vsaj 100 kron od celotnega deleža.

Članstvo v zadruga je prenehalo s prostovoljnim izstopom, smrtjo ali izobčenjem. V prvem primeru je bilo potrebno vsaj šest mesecev pred iztekom poslovnega leta odpovedati svoj delež pri načelstvu zadruge. Izplačilo odpovedanega deleža se je izvršilo leto dni po izstopu.

V primeru smrti zadruga člana so dediči mora-

»Ferbarjeva hiša« ob Tržiški Bistrici, kjer je imela Čevljarska gospodarska zadruga usnjarsko delavnico. Stavba je bila porušena v letu 1969. Fotografijo hrani fototeka Tržiškega muzeja pod št. 281

li nadaljevati članstvo v zadrugi do preteka poslovnega leta.

Zadružno načelstvo je lahko izobčilo člana zadruge, če ni izpolnjeval zadružnih dolžnosti ali če je škodoval zadrugi (v denarnem ali moralnem pogledu). Načelnik zadruge je bil dolžan pismeno sporočiti vzroke izobčenja. Pritožbo je izobčeni lahko naslovil v osmih dneh občnemu zboru, ki je dokončno odločal in na podlagi njegove odločitve je načelstvo izdalo sklep o izobčenju. Izobčenemu se je izplačal delež po poteku enega leta (poslovno leto).

Denarna sredstva zadruge so sestavljali:

- zadružni deleži
- zadružna posojila,
- rezervni sklad,
- posebne rezerve,
- vpisnine.

Vsak zadružnik je moral vplačati delež 500 kron, z dovoljenjem načelstva pa je lahko vplačal tudi več deležev. Celotna vsota določenega deleža je morala biti vplačana najkasneje po dveh letih. Iz pravil je razvidno, da so poravnavo deleža dosegli na različne načine. Če vloženi del deleža posameznega člana so obrestovali in te obresti (skupaj s članu pripadajočim delom čistega dobička) pripisovali že vplačanemu delu deleža. Razen tega so od vsakega članu izplačanega zaslužka odtegnili 10% in to vsoto pripisali njegovemu deležu.

Zadruga je lahko najemala posojila. Oblikovala je rezervni sklad za kritje izgub, ki jih niso mogli pokriti z opravičnim dohodkom tekočega leta. Rezervni sklad se je oblikoval iz vstopnin in iz dela čistega dobička, ki so ga ob bilanci namenili rezervnemu skladu. Ta sklad se je oblikoval tako dolgo, dokler ni dosegel polovico vsote vpisanih zadružnih deležev in se je ob vsakokratnem padcu pod polovico omenjene vsote obnavljal.

V kolikor je bila nujna polovica vsote vplačanih deležev v rezervnem skladu presežena, so presežna sredstva porabili za pokritje izgub, za zadružne stavbe, opremo in v dobrodelne namene. O snovanju in porabi posebnih rezerv je občni zbor dajal navodila načelstvu zadruge. Načelstvo se je bilo dolžno ravnati po navodilih občnega zbora. Zadružno knjigovodstvo in računovodstvo se je ravnalo po trgovskem pravu in je bilo podvrženo večkratni letni kontroli nadzorstva. Ob koncu vsakega poslovnega leta so opravili bilanco in inventuro. Bilanco so sestavljali trije sklopi:

- a) aktiva:
  - gotovinsko stanje blagajne ob koncu leta
  - vrednotenje vrednostnih papirjev po kurzu z dne 31. decembra
  - zadružne terjatve
  - vrednost zadružne zaloge (nakupna cena in stroški)

– vrednost druge zadrudne lastnine ob upoštevnju amortizacije

b) pasiva:

– zadrudni dolgovi

– vplačani zadrudni deleži članov

– rezervni sklad in posebne rezerve

c) dobiček ali izguba.

Letni obračun in predloge o uporabi dobička je sestavljalo načelstvo zadrudge. Načelstvo je bilo dolžno oboje izročiti do 31. marca nadzorstvu, ki je po pregledu izročilo pripombe načelstvu. Nadzorstvo je predložilo načelstvu poročilo za občni zbor. Dolžnost načelnika je bila, da je osem dni pred občnim zborom predložil zadrudnikom na vpogled letni obračun in predloge za porabo dobička. V povabilu k občnemu zboru, ki ga je sestavil načelnik, je moralo biti pripisano mesto, kjer so se zadrudniki lahko seznanili z omenjenim poročilom in predloge.

Pravila nam pokažejo tudi, kako so planirali porabo dobička. 5% obresti od na deleže vplačane vsote so izplačali članom, ki so imeli vplačane deleže v celoti. V primeru, da delež ni bil v celoti vplačan, so te obresti pripisali deležu. V kolikor je bil dobiček manjši in se 5% ostalega dobička ni moglo pokriti, so ga morali upoštevati v prihodnjih letih na ta način, da je povprečje znašalo 5% letno. 50% ostalega dobička se je stekalo v rezervni sklad do tedaj, da je rezervni sklad vseboval polovico vsote vplačanih zadrudnih deležev. V primeru, da je bila zahtevana vsota rezervnega sklada dosežena, so 50% ostalega dobička namenjali posebnim rezervam. Ostanek dobička so razdelili med zadrudne člane glede na preko zadrudge podane izdelke posameznega člana v tekočem letu.

Izgubo so pokrivali najprej iz posebnih rezerv, če teh ni bilo, pa iz rezervnega sklada ali drugega zadrudnega premoženja.

Zadruga je vsa razglasila izdajala z navedbo imena zadrudge in podpisom dveh članov načelnštva.

Uprava in vodstvo zadrudge. Zadruga je opravljala svoje delo samostojno v sodelovanju z vsemi zadrudnimi člani. Čevljarsko gospodarsko zadrugo v Tržiču so sestavljali: načelstvo, nadzorstvo in občni zbor.

Načelstvo zadrudge so predstavljali načelnik, tajnik in blagajnik ter pet odbornikov in je bilo voljeno za dve leti. Volil ga je občni zbor. Prvo načelstvo je bilo potrjeno in imenovano v pravih zadrudge. Članstvo se je spreminjalo, vendar je vedno veljalo, da je moralo biti potrjeno v zapisniku o občnem zboru, ki je izvolil novo načelstvo. Člane načelnštva so morali prijaviti, ker so jih vpisovali v zadrudni register.

Dolžnost načelnštva je določala zadrudna zakonodaja (zakon z dne 9. aprila 1873, drž. zak. št. 70). Načelstvo se je podpisovalo v imenu zadrudge na ta način, da sta se dva člana

načelnštva podpisala pod polno ime zadrudge. Sestajalo se je na sejah, ki jih je skliceval načelnik in njegov namestnik. Razen načelnika so morali biti prisotni vsaj še trije člani načelnštva. Sklepali so z večino glasov. V primeru, da je bilo število glasov enako, je odločal glas predsednika (načelnika ali njegovega namestnika). O sejah načelnštva je bilo potrebno voditi zapisnik, ki so ga morali podpisati vsi navzoči. Po potrebi so razglašali svoje sklepe na oglasni deski v uradu zadrudge.

Dolžnosti načelnika so bile razen vodenja in izvajanja sklepov načelnštva še:

– podpisovanje pisem, ki niso bila obvezujoča za zadrugo

– vsaj trimesečna kontrola stanja v blagajni in ukrepanje v primeru nepravilnosti.

Načelnik je v primeru zadržanosti določil člana načelnštva, ki ga je nadomeščal. Ob smrti, izstopu ali stalni zadržanosti je moralo načelstvo po sklepu skupne seje načelnštva in nadzorstva za dobo do naslednjega občnega zbora zapolniti izpraznjeno člansko mesto.

Novi član načelnštva je moral biti vpisan v zadrudni register. Občni zbor zadrudge je lahko odstavil načelstvo ali vsakega posameznega člana načelnštva le, če je bil ta predlog na dnevnem redu občnega zbora zadrudge.

Med naloge načelnštva je sodilo imenovanje in določanje plače zadrudnih uradnikov. Uradništvo je bilo potrjeno s posebnim dekretom.

Nadzorstvo je sestavljalo šest članov, ki jih je volil občni zbor. Voljeni so bili za eno leto. V nadzorstvo je smel biti izvoljen vsak član zadrudge, ki ni imel funkcije v načelstvu.

Nadzorstvo je izmed sebe volilo svojega predsednika in določalo poslovni red. Sklepalo je z navadno večino in udeležbo vsaj treh od vseh vabljenih članov nadzorstva. Seje nadzorstva je skliceval predsednik ali njegov namestnik. (Delokrog nadzorstva sta določala člen 24 in 25 zakona z dne 9. aprila 1873, št. 70 drž. zak.)

Občni zbor je moral biti sklican enkrat letno in to najkasneje do 30. junija. Sklicevali so lahko tudi izredni občni zbor na posebno zahtevo nadzorstva ali načelnštva. Izredni občni zbor je bil lahko sklican še v primeru, da je desetina zadrudnikov s pismeno vlogo zahtevala od načelnštva sklic izrednega občnega zbora in pri tem navedla vsebino posvetovanja ali sklepanja.

Dan, ura, kraj in dnevni red občnega zbora so morali biti objavljeni osem dni pred samim občnim zborom v zadrudnem glasilu »Zadrudni gospodar« v Ljubljani.

Občni zbor je sklepal o:

– spremembi zadrudnih pravil

– razdrudbi in likvidaciji zadrudge in o porabi po likvidaciji preostalega premoženja

– potrjevanju letnega obračuna

– izvolitvi načelnštva in nadzorstva

- navodilih glede snovanja posebnih rezerv
- pritožbah.

Vsak zadružnik je smel glasovati na obnem zboru. Za vsak vplačani delež je dobil en glas. Najvišje možno število glasov je bilo določeno in je predstavljalo pet glasov. Zadružnik, ki se ni mogel udeležiti občnega zbora, je smel s pismenim pooblastilom pooblastiti drugega člana zadruga, da ga je zastopal. Zadružnik je kot zastopnik s pooblastilom lahko zastopal največ enega zadružnega člana.

Sklepanje občnega zbora je bilo veljavno, če je o predlogih sklepala vsaj desetina članstva zadruga. V primeru nesklepčnosti so v treh tednih ponovno sklicali občni zbor, ki pa je smel brezpogojno sklepati. Sklepali so z napolovično večino glasov. Če je bilo število glasov izenačeno, je pri odločitvi imelo glavno vlogo mnenje predsednika.

O razdružbi zadruga sta morali odločiti najmanj dve tretjini zadružnikov. Če se sklicanega občnega zbora zadružniki niso udeležili v omenjenem številu, se je po treh tednih sklical nov občni zbor, ki je smel odločati s tremi četrtinami udeležencev. Sklepe občnega zbora je razglašalo načelstvo z oznanili, objavljenimi v prostorih zadružnega urada.

Na obnem zboru je imel vsak zadružnik pravico nastopati s predlogi, ki niso bili na dnevnem redu. V tem primeru je občni zbor odločal o sprejetju predloga in poročal o njem na naslednjem obnem zboru. Zahteva po sklicu izrednega občnega zbora je imela za posledico takojšnje odločanje o problemih.

O vsakem obnem zboru je bil voden zapisnik, ki so ga podpisali predsednik občnega zbora skupaj z dvema na obnem zboru navzočima zadružnikoma.

Čevljarska gospodarska zadruga v Trziču, r.z.z.o.z. je začela z obratovanjem 15.6.1919. Člani njenega prvega načelstva so bili:

Ivan Papov, čevljar v Trziču,
 Karol Golmajer, čevljar v Trziču,
 Peter Gregorc, čevljar v Trziču,
 Josip Klofutar, čevljar v Trziču,
 Ivan Erlah, čevljar v Bistrici,
 Franc Poljanec, čevljar v Sebenjah,
 Ivan Poljanec, čevljar v Sebenjah,
 Ivan Jazbec, čevljar v Sebenjah.

Že 14.2.1920 je iz načelstva izstopil zadružnik Ivan Erlah, čevljar v Bistrici. Na njegovo mesto je vstopil Franc Močnik, čevljar iz Žiganje vasi.

V letu 1923 je člana načelstva Petra Gregorca zamenjal novoizvoljeni član načelstva Štefan Srečnik, čevljar v Trziču. Sprejeta združna pravila so ostala nespremenjena do 15.2.1920, ko so na obnem zboru sklenili spremeniti vsebino pravil v dveh delih. Namen delovanja zadruga so razširili v smislu, da zadruga izdeluje v lastni režiji usnjarske in strojarske izdelke vsake vrste ter izdelano blago prodaja svojim članom.

Skrajšali so rok za sklic drugega občnega zbora. V primeru, da se prvega občnega zbora ni udeležilo zadostno število članov zadruga, so termin za ponovni sklic občnega zbora občutno skrajšali. Ponovno so se lahko sestali že uro kasneje.

Dodatek pravice izdelovanja usnjarskih in strojarskih izdelkov je imel za posledico, da so začeli s strojenjem kož najprej v »Kajži« in nato »Pri Ferbarju«. Delovanje zadruga je bilo po vojni zadovoljivo. Pristopila je k Zadružni zvezi v Ljubljani, ki je opravljala revizijo in denarne posle. Kljub temu, da ni imela svoje čevljarske delavnice, je združevala okrog 25 čevljarskih mojstrov. V ustanovljeni usnjarni je zaposlovala 10 delavcev usnjarske stroke. V usnjarski delavnici so izdelovali predvsem ševro in boks usnje, ki so ga kupovali zadružni čevljarji. Usnje je bilo vegetabilno strojeno. Podplatno usnje je zadruga nabavljala drugod in ga prodajala svojim članom.

Do leta 1924 je zadruga uspešno poslovala, po tem letu pa je prišlo do okrepitve dinarja in cene so začele naglo padati. Vsemu temu se je pridružila še zdraha okrog prodaje ovčjih kož s strani uprave, tako da je zadružno članstvo zahtevalo likvidacijo zadruga.

Po sklepu občnega zbora z dne 17.5.1925 so iz zadružnega registra izbrisali naslednje člane načelstva: Karla Golmajerja, Josipa Klofutarja, Ivana Poljanca, Ivana Jazbeca in Franca Močnika. Nanovo vpisani člani načelstva pa so bili: Andrej Kralj, Karel Dobrin, Leopold Koprivnik, Ivan Hafner, Maks Stegnar, Ivan Jazbec in Peter Kristan, vsi čevljarski mojstri v Trziču.

Po sklepu občnega zbora z dne 28.6.1925 se je zadruga razdružila in prešla v likvidacijo. Likvidatorji so bili: Franc Poljanec, Ivan Poljanec in Ivan Jazbec, čevljarski mojstri v Sebenjah, Franc Močnik, čevljarski mojster v Žiganji vasi, in člani načelstva Andrej Kralj, Karel Dobrin, Ivan Hafner in Leopold Koprivnik. Ob likvidaciji se je zadružnemu imenu pripisalo »v likvidaciji«. Za zadrugo v likvidaciji so podpisovali vsi likvidatorji skupno. Po dveh letih je bila likvidacija zaključena in zadruga 1.8.1927 izbrisana iz zadružnega registra.

VIRI IN LITERATURA

1. Pravila Čevljarske gospodarske zadruga v Trziču, registrirane zadruga z omejeno zavezo, Trzič 1919. — 2. Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota za Gorenjsko, Občina Trzič 1919, Volitve v konstituantno, številka dopisa 1696, dopisa o pričetku obratovanja Čevljarske gospodarske zadruga v Trziču, r.z.z.o.z. — 3. Arhiv Republike Slovenije, Zbornica za trgovino, obrt in industrijo (TOI), Zadružni register L II, knjiga 259, str. 238, pod zaporedno številko 475. — 4. Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (v nadaljevanju Ur. l.) z dne 1.8.1919, Letnik II, št.

127, str. 452, razglas o vpisu v združni register. — 5. Ur. l. z dne 23.3. 1920, Letnik II, št. 105, str. 481, prva sprememba članov načelstva. — 6. Ur. l. z dne 13.9.1920, Letnik II, št. 105, str. 481, objava o spremembi združnih pravil. — 7. Ur.l. z dne 4.7.1923, Letnik V., št. 61, str. 404, sprememba združnega načelstva v letu 1923. — 8. Ur.l. z dne 14.7.1925, Letnik VII, št. 66, str. 428, javno naznailo združitve. — 9. Ur.l. z dne 8.10.1925, Letnik

VII, št. 94, str. 671, izbris članov načelstva in obvestilo o likvidatorjih zadruga. — 10. Ur.l. z dne 6.10.1927, Letnik IX, št. 103, str. 699, objava o končani likvidaciji. — 11. I. Mohorič, Zgodovina obrti in industrije v Trziču, I. knjiga, Trzič, 1957, str. 307-308. — 12. J. Praznik, Zadruga temelj narodnega blagostanja, Prosvetna knjižnica 5. zvezek, Maribor 1930.

KOLEKTIVNE POGODBE NA SLOVENSKEM

FRANCE KRESAL

Kolektivne pogodbe so se iz sredstev delavskega boja razvile v pomemben vir delovnega prava, in so postale avtonomen, splošen, pismen sporazum med delavsko strokovno organizacijo – sindikatom in delodajalcem ali ustreznim združenjem delodajalcev o splošnih delovnih pogojih, pravicah in dolžnostih iz delovnega razmerja ter medsebojnih pravicah in dolžnostih pogodbenih strank, katerih učinek je v normativnem delu za udeležence neposreden in prisilnopraven. Predstavniki delojemalcev in delodajalcev lahko mimo določb delavske zakonodaje z medsebojnimi pogajanjmi dogovorijo v kolektivni pogodbi za delavce ugodnejše in naprednejše delovne pogoje in večje pravice – tem ugodnejše, čim močnejši in aktivnejši je sindikat. Kolektivne pogodbe so se prvotno sklepale za posamezno podjetje ali samo za ožji krog podjetij in so bile rezultat posamezne delavske akcije, stavke, v njih pa so zapisali in natančno določili dosežene uspehe (dolžina delovnega časa, višina mezd, počitki med delom in podobno) in pogoje sporazuma ob prenehanju delavske akcije. Čim širši krog so kolektivne pogodbe zajemale, tem večjo veljavo so delavske pridobitve v njih dobivale in so se v splošnih kolektivnih pogodbah takorekoč uzakonjale. Mnoge delavskozaščitne določbe iz kolektivnih pogodb so sčasoma obogatile delovno-pravno zakonodajo. Kolektivne pogodbe so lahko učinkovita bližnjica k boljši in večji delavski zaščiti, kot jo nudi delavska zakonodaja, ker so bolj gibke in takoj sledijo doseženim uspehom delavskih akcij.

Sklepati so jih začeli v drugi polovici 19. stoletja najprej v Švici in Nemčiji; na prelomu stoletja so bile uveljavljene že v vsej Evropi in do prve svetovne vojne tudi že zelo razširjene. Razvoj kolektivnih pogodb ni bil povsod enako hiter in močan.

1895. je bila podpisana kolektivna pogodba za vse grafično delavstvo v Avstriji. V njej so uveljavili večino svojih zahtev glede minimal-

nih mezd in akordnih postavk, skrajšanje delovnega časa na 9 ur dnevno, ureditev zaposlovanja vajencev in uvedbo posebnega razsodišča za poravnavo sporov pri izvajanju kolektivne pogodbe. Veljala je za 5 let. Kolektivno pogodbo so z delavskim bojem izboljševali, zlasti njena določila glede mezd in delovnih pogojev. Ta kolektivna pogodba je veljala za vso tiskarsko stroko v Avstriji. Podjetniki je niso povsem spoštovali in v celoti izvajali, zato so jih marsikje s stavko prisilili v izvajanje kolektivne pogodbe. Tako je moralo tudi tiskarsko društvo za Kranjsko leta 1900 s stavko prisiliti dva podjetnika, da sta izvajala določbe kolektivne pogodbe. Konec leta 1905 so grafični delavci v vsej Avstriji prisilili tiskarske podjetnike k izboljšanju kolektivne pogodbe.

Po poročilih avstrijske strokovne (sindikalne) komisije je bilo do leta 1905 v Avstriji sklenjenih le 20 kolektivnih pogodb, leta 1906 pa že 448. Na Kranjskem so bile podpisane tri kolektivne pogodbe, na Koroškem pet in na Štajerskem 21. Sklepanje kolektivnih pogodb pa ni bilo lahko. Podjetniki so se branili ustrežati kolektivnim zahtevam delavstva in od 448 sklenjenih kolektivnih pogodb jih je bilo samo 192 sklenjenih na miren način, 237 šele po večkratnih stavkah in 19 po delnih stavkah. Kolektivnih pogodb je bilo največ sklenjenih tam, kjer so bile močne strokovne organizacije. Slovenske dežele so bile slabo sindikalno organizirane. Največ kolektivnih pogodb so sklenili kovinarji in strojni delavci, nato pa živilski, oblačilni, gradbeni, tekstilni, lesni in usnjarski delavci. Kolektivne pogodbe so določale dolžino delovnega časa in so ga za 90% delavcev skrajšale za eno do dve uri na dan (delovni čas je bil z zakonom omejen leta 1885 na enajst ur na dan in leta 1919 na osem ur na dan), delavske mezde so povečale za okrog 19%, mnoge so priznale sindikalnim organizacijam v podjetju, da zastopajo interese delavcev v odnosu do podjetnikov. Takemu

razvoju je sledila tudi delavska zakonodaja. Leta 1907 je izšla novela obrtnega reda, ki je urejala pravno osnovo za sklepanje kolektivnih pogodb do prve svetovne vojne.

V letih do prve svetovne vojne je bilo sklepanje kolektivnih pogodb že povsod uveljavljeno. Analiza sklepanja kolektivnih pogodb kaže, da je bilo brez stavk sklenjenih več kolektivnih pogodb tam, kjer je bil večji delež sindikalno organiziranih delavcev. Na Norveškem na primer, kjer je bilo 86% delavcev sindikalno organiziranih, je bilo leta 1909 74% kolektivnih pogodb sklenjenih brez stavke. Kolektivne pogodbe so povsod urejale delovne pogoje za vedno večji del delavstva, zlasti po prvi svetovni vojni. Takemu razvoju urejanja delovnih pogojev je sledil tretji poseg države v urejanje delovnih odnosov.

Sama je začela normirati vse delovne odnose in splošne delovne pogoje. Najprej je prevzela nase posredovanje v sporih glede kolektivnih pogodb, nato je take spore razsojala in končno po določenem postopku sama izdajala kolektivne pogodbe ali pa razglašala najpristojnejše kolektivne pogodbe za splošno obvezne (oktroirane kolektivne pogodbe – Avstrija 1919, Nemčija 1923, Jugoslavija 1937) in predpisovala minimalne mezde.

Nadaljni razvoj je šel v dve smeri. V totalitarnih, fašističnih in nacionalističnih državnih režimih ni bilo več svobode sindikalnega delovanja in kolektivne pogodbe so izginile s področja urejanja delovnih razmerij. V državah takoimenovane zahodne demokracije so se delavski sindikati združevali v velike in močne konfederacije, ki so ob vedno močnejšem posredovanju državne oblasti sklepale kolektivne pogodbe s podjetniškimi združenji.

V zakonodaji stare Jugoslavije se kolektivne pogodbe prvič omenjajo v Zakonu o zaščiti delavcev z dne 28. februarja 1922, bolj podrobne določbe o njih pa je prinesel šele Zakon o obrtih z dne 5. novembra 1931. Na slovenskem ozemlju je bilo sklepanje kolektivnih pogodb regulirano že z avstrijskim zakonom iz leta 1907 in je bilo pri nas ob nastanku nove države sklepanje kolektivnih pogodb že splošno znano in uveljavljeno, tako kot sredstvo delavskega boja in kot sredstvo za reguliranje delovnih odnosov. Sklepale so jih delavske strokovne organizacije ob posredovanju delavske zbornice, inšpekcije dela in obratnih delavskih zakupnikov; registrirale in hranile so jih delavske zbornice.

Vsebina teh kolektivnih pogodb je bila odvisna od vrste delavskih akcij: ali je šlo za sklenitev okvirne kolektivne pogodbe, ki naj bi šele uredila vse delovne odnose med delavci in delodajalci, ali za izboljšanje že sklenjene kolektivne pogodbe, za ureditev ali izboljšanje mezd, za izboljšanje drugih delovnih pogojev itd. Kolektivna pogodba je imela normativni in obligacijski del. Normativni del je obsegal

splošne delovne pogoje: določbe o dolžini delovnega časa, o nadurnem delu, o praznikih, o mezdah in sistemih, o načinu izplačevanja zaslužkov in odtegljajih, o naravnih dajatvah (stanovanje, hrana, konsum), o višini mezd in mezdni tarifi, o nadomestilu zaslužka zaradi bolezni in drugih zadržkov od dela, o dopustih, o družinskih in drugih dokladah, o zdravstveni zaščiti, higieni in varnostni ureditvi obratnih prostorov, o položaju vajencev, o sprejemanju na delo in odpuščanju delavcev ob pomanjkanju dela, o delavskih zaupnikih in rabsodišču ob delovnih sporih in drugo. Zelo pogosto so v kolektivnih pogodbah tudi določbe, da podjetje priznava delavsko strokovno organizacijo in da delavcev zaradi članstva v tej organizaciji ne bo preganjalo.

Nadaljno in podrobno zakonodajo o sklepanju kolektivnih pogodb je prinesla Uredba o določanju minimalnih mezd, sklepanju kolektivnih pogodb, poravnovanju in rabsodništvu z dne 12. februarja 1937. Ta uredba je svobodo delavskih akcij prečej omejila. Delavske strokovne (sindikalne) organizacije so bile sicer še priznane kot stranke za sklepanje kolektivnih pogodb na delavski strani, pri obveznem pomirjevalnem postopku in pri fakultativnem rabsodniškem postopku pa je že odločalo skupno zastopstvo delavcev, delodajalcev in državnih oblasti. Poleg tega si je država prilastila pravico, da v določenih pogojih sama izdaja kolektivne pogodbe, katerih norme so bile obvezne za vse delavce in delodajalce obravnavanega podjetja ali stroke. Določbe navedene uredbe z dne 12. februarja 1937 kažejo zelo odkrito težnjo po korporacijskem urejanju delovnih odnosov. Pri tem moramo upoštevati še prizadevanje države za okrepitev režimskih jugorasovih delavskih sindikatov, ki naj bi po zgledu italijanskih državnih sindikatov postali edini zastopnik delavstva in prevzeli uprave vseh delavskih ustanov (delavska zbornica, borza dela, okrožni urad za zavarovanje delavcev).

Kolektivno pogodbo smo opredelili kot pismeni sporazum med delavsko strokovno (sindikalno) organizacijo in podjetnikom (ali skupino podjetnikov) za ureditev pogojev dela, pravic in dolžnosti iz delovnega odnosa. Ker je bila mezdna tarifa navadno najvažnejši del kolektivne pogodbe in je bila pogosto tudi vzrok za začetek delavske akcije in sklenitev kolektivne pogodbe, se je ta imenovala včasih tudi tarifna pogodba: v Nemčiji se je imenovala Tarifvertrag. Naš izraz je povzet po avstrijski (Kollektivvertrag) in romanski terminologiji za kolektivne pogodbe (contract collectif, contratto collettivo). Minimalne mezde se imenujejo najnižje plače, ki jih je določala upravna oblast. Določanje minimalnih mezd je značilen primer poseganja državnih oblasti v urejanje delovnih odnosov. Zahteve za določanje minimalnih mezd so prihajale tako s

strani delavstva, kot s strani delodajalcev.

Zahteva po uzakonitvi minimalnih delavskih mezd je končno prišla v finančni zakon za leti 1936/37. Po tem zakonu je dobil minister za socialno politiko pooblastilo, da lahko po odobritvi ministrskega sveta in posvetovanju z delavskimi in podjetniškimi zbornicami z uredbo predpiše minimalne mezde v zvezi z obveznim sklepanjem kolektivnih pogodb, pomirjevanjem in razsodništvom in da lahko odreja stranke za sklepanje kolektivnih pogodb. Uredba je izšla 12. februarja 1937 in v moči te odredbe je 31. julija ban Dravske banovine določil minimalne mezde. V času poravnalnega postopka, ki je bil obvezen in ga je na prvi stopnji vodilo pristojno okrajno glavarstvo, je bila vsaka stavka in seveda izprtje (lockout), prepovedana in kazniva. Poravnalni postopek je bil lahko zelo dolg in ga je bilo možno tudi zavlačevati. Če pa bi sprti stranki prepustili rešitev spora razsodniškemu odboru, je bil sklep razsodišča brezpogojno obvezen za obe strani in delavstvo v nobenem primeru ne bi smelo stavkati še ves čas veljavnosti sklepa, ki je dobil vlogo kolektivne pogodbe, to je najmanj 6 mesecev. Razsodniški odbor so sestavljali član, ki ga je imenoval ban, in najmanj po dva zastopnika vsake stranke. Za delavce v državnih, banovinskih in občinskih podjetjih je bil arbitražni postopek obvezen in niso imeli pravice do stavke. Kršitev te uredbe, npr. stavka pred in med pomirjevalnim postopkom, ali nespoštovanje odločbe razsodniškega odbora, je bilo kaznivo. Vsak delavec, ki bi v navedenem času stavkal, bi bil kaznovan z denarno kaznijo od 100 do 500 din (petdnevna do enomesečna mezda nekvalificiranega delavca) ali z zaporom do 30 dni.

Ta uredba je prinesla novo kvaliteto v skle-

panje kolektivnih pogodb. V tarifnem delu niso bile kolektivne pogodbe več povsem avtonomne. Uredba z določenimi minimalnimi mezdami je dobila značaj oktroirane okvirne kolektivne pogodbe, saj je natančno določala tudi izplačevanje raznih dodatkov in prejemkov v naravi (tovarniško stanovanje, kurjava in razsvetljava v njem, hrana pri delodajalcu). Posebnih koristi delavstvo od tega ni imelo, ker je bilo z minimalnimi mezdami izhodišče prenizko postavljeno, rastoča inflacija pred drugo svetovno vojno je naredila svoje, česar tudi novo določanje minimalnih mezd leta 1940 ni odpravilo, pa tudi za posamezne stroke posebno določanje mezd ni bilo zadostno in je bilo treba mezde korigirati z draginjskimi dokladami.

V povojni družbenopolitični ureditvi Jugoslavije ni bilo več razlogov za sklepanje kolektivnih pogodb, ker se delovno razmerje ni več jemalo za dvostransko; delavci so prevzeli oblast v svoje roke in niso bili več delojemalci, zato so Enotni sindikati delavcev in nameščencev Jugoslavije januarja 1946 sklenili, da se preneha nadaljne sklepanje kolektivnih pogodb. Kolektivne pogodbe so ostale kot instrument urejanja delovnih razmerij le za delavce v zasebnem sektorju; vendar so te kolektivne pogodbe izgubile večino klasičnih značilnosti (prostovoljnost sklepanja, avtonomija strank glede vsebine ipd.).

LITERATURA

Dr. Nikola Tintič, Razvoj kolektivnog ugovora u Jugoslaviji, Zagreb 1951; — dr. Stojan Bajič, Uredba o minimalnih mezdah, kolektivnih pogodbah, poravnavanju in razsodništvu, Ljubljana 1937; — dr. I. Kun, Kolektivni ugovor u teoriji i praksi, Zagreb 1940.

OSEBNI FOND IVA PIRKOVIČA V SAMOSTANU PLETERJE

BORIS GOLEC

Ime Iva Pirkoviča v zgodovinarski srenji ni ne širše znano ne posebej priznано. Pred šestimi leti umrlí Šentjernejčan je bil vse svoje življenje predvsem nadvse plodovit publicist, večš opazovalec, zapisovalec in avtor številnih raziskovalnih pobud. Po širini zanimanja se je mogel meriti z njim le redkokateri sodobnik, saj se je Ivo Pirkovič kljub zavratni bolezní, ki ga je še v mladih letih za vselej prikovala na invalidski voziček, posvečal najrazličnejšim strokam, od zgodovinske, arheološke, filološke pa vse do ekološke problematike,

teoretične fizike in matematike. Kar zadeva zgodovino, ga je mogoče šteti med ljubiteljske zgodovinarje, takšne, ki se iz razumljivih razlogov neprofesionalnosti ne ravna jo ravno po strogih cehovskih pravilih in merilih. S tem pa nikakor ni mogoče trditi, da niso nekatere njegove objave v strokovnem časopisju vredne pozornosti in upoštevanja.

Ob smrti v jeseni 1985 je Pirkovičeva dokumentarna zapuščina ostala pri družini, ki je vrsto let skrbela za težkega bolnika. Vedoč, da se v metrih nakopičenega gradiva skriva še

marsikaj neobjavljenega, se je za njegovo pridobitev kartuziji Pleterje zavzel njen nekdanji prior pater Janez Drolc. S posredovanjem sorodnikov Iva Pirkoviča je samostan končno v jeseni 1990 prevzel celotno ustvarjalčevo dokumentarno zapuščino v posest in upravljanje. Na pobudo Pirkovičevga tovariša Jožeta Pence in prof. dr. Petra Vodopivca s Filozofske fakultete v Ljubljani smo jo v dneh od 12. do 23. februarja 1991 uredili in inventarizirali študentje zgodovine Matjaž Bizjak, Sašo Geržina in jaz. Rezultat dvotedenskega dela v Pleterjah je 45 strani obsegajoč inventar, ki je v kserokopirni obliki na voljo uporabnikom v naslednjih ustanovah: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU v Ljubljani, Arhiv Republike Slovenije, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Zgodovinski arhiv Ljubljana – Enota za Dolenjsko in Belo krajino v Novem mestu, Dolenjski muzej v Novem mestu in Belokranjski muzej v Metliki. Objava nekaterih poudarkov iz inventarja osebnega fonda Iva Pirkoviča v Kroniki naj služi predvsem kot informacija širšemu krogu zgodovinarjev oziroma uporabnikov ustvarjalčevega zbranskega dokumentarnega in originalnega arhivskega gradiva.

Historiat ustvarjalca

Publicist in krajevni zgodovinpisec Ivo Pirkovič se je rodil 26. junija 1909 v družini podeželskega obrtnika v Šentjerneju na Dolenjskem. Po šestletni osnovni šoli v domačem kraju je obiskoval novomeško gimnazijo in se leta 1928 vpisal na elektrotehniški študij v Ljubljani. Kljub šibkemu zdravju se je vsa gimnazijska in študentska leta vzdrževal sam, obenem pa bil politično aktiven in zaradi levičarskih nazorov od oblasti nemalokrat preganjan. Ko je leta 1935, pri šestindvajsetih letih usodno zbolel zaradi kroničnega revmatizma z ankilozo obeh kolkov, se je za vedno odrekel študiju in se vrnil v rojstni kraj. V narodnoosvobodilno gibanje se je vključil kmalu po okupaciji, čakal nato v novomeškem zaporu poldrugo leto na sodni proces, od tam pa je ob kapitulaciji Italije odšel s tremi vozovi zaplenjenega italijanskega divizijskega arhiva v partizane. Na osvobojenem ozemlju v Beli Krajini je deloval od začetka leta 1944 pri novoustanovljenem Znanstvenem inštitutu pri SNOS-u, dokler ga niso jeseni istega leta poslali s posebnimi nalogami v osvobojeno južno Italijo. Od novembra 1944 do maja 1945 je bil najprej v Bariju tiskovni poročevalec, nato pa kratek čas do julija 1945 tiskovni ataše pri jugoslovanskem odposlaništvu v zavezniškem Svetovalnem svetu za Italijo.

Po vrnitvi v domovino je stalno živel v Ljubljani, kjer je zaradi 100-odstotne invalidnosti služboval do upokojitve leta 1965 bolj

formalno kot strokovni uslužbenec republiških političnih organov. Sicer pa je z občudovanja vredno marljivostjo in sebi lastno vztrajnostjo publiciral in zbiral gradivo z najrazličnejših področij. Do zadnjega predan delu je umrl 11. novembra 1985.

Historiat, vsebina in ureditev fonda

Pirkovičev osebni fond je nastajal triinštirideset let, od pomladi 1942, ko je začel v preiskovalnem zaporu pisati dnevnik, pa domala do smrti. Celotno predvojno gradivo in bogato knjižnico je namreč uničila vojna vihra. O originalnem in reproduciranem dokumentarnem gradivu iz časa 2. svetovne vojne lahko sklepamo, da je prišlo v Pirkovičeve roke le deloma pred osvoboditvijo, dobršen del pa šele po letu 1945, o čemer pričajo mestoma ohranjeni dokumenti. Velika večina fonda je plod ustvarjalčevega dela, pa tudi zbirateljske dejavnosti.

Fond je po arhivski obdelavi urejen deloma provenienčno, deloma pa smo se morali glede na neurejenost in heterogenost vsebine odločiti za pertinenčno načelo. Celotna ureditev je tematska z decimalnimi signaturami, ki predstavljajo kombinacijo tehnične in arhivske enote v obliki mape in v nekaterih primerih tudi ovoja.

Po stopnji obdelave bi mogli razdeliti fond na tri dele. Neenotnost obdelave gradiva sta nam narekovala dva razloga. Prvič gre za precejšnjo količino gradiva, ki ga je že Pirkovič sam namenil na odpad. Drugič smo sklenili odbrati in popisati gradivo, ki ima po našem mnenju večji pomen za strokovno javnost. Tako so podrobno popisani vsi ustvarjalčevi izvorni teksti v tipkopisu. Dvojniki so izločeni in shranjeni pod posebnim naslovom Duplikati. Podrobno so popisane tudi tiskovine in propagandni material iz obdobja 1941-1945, medtem ko po stopnji obdelave zaostajajo originalni dokumenti iz istega obdobja. Le-ti tvorijo skupaj z gradivom na temo Otok-Gutenwerth, sanacija Blejskega jezera, zgodovina Šentjerneja in Dolenjske drugi del fonda, ki bi ga lahko kratko poimenovali Zbrano gradivo. Glede na stopnjo obdelave, sestavlja tretji del gradivo na temo 2. svetovne vojne in NOB ter heterogeno, povečini odpadno gradivo, združeno v skupini Varia.

Posebej velja omeniti še korepondenco, ki jo je že sam ustvarjalec kronološko uredil. Veliko dopisov najdemo tudi med tematsko zbranim gradivom in ker predstavljajo v njegovem okviru smiselno celoto, jih nismo ločevali od zadevajočih tem.

Provenienčna notranja ureditev je porušena le v toliko, da so od ostalega gradiva ločeni in v posebne skupine združeni vsi izvorni teksti v tipkopisu in objavah ter tiskovine in originalni dokumenti iz obdobja 1941-1945.

Poudarki iz inventarja

Osebni fond Ivo Pirkovič (1909-1985)
 zač. 19. stol. – 1985;
 5,5 tm, 32 škatel

1.1 – 1.3	Osebne zadeve (osebni dokumenti, šolska leta, življenjepisi)	
2.1 – 2.11	Korespondenca (odposlana pisma 1944-1985, prejeta pisma 1942-1967, posebni korepondenti)	
3.1. – 3. 19	Izvirni teksti – provenienčna kronološka ureditev (tipkopisi in rokopisi 1934-1974, publicirani teksti 1944-1983 v obliki časopisnih izrezkov in prepisov)	9.1 – 9.4
4.1 – 4.8.8	Izvirni teksti – tematska ureditev (4.1 Slovenska zgodovina, 4.2 Arheološka Dolenjska, 4.3 Langobardi na Dolenjskem, 4.4 Zgodovina Dolenjske, 4.5 Izginulo mesto Otok-Gutenwerth, 4.6. Sanacija Blejskega jezera, 4.7 Naravoslovje in matematične vede, 4.8 Druga svetovna vojna in narodnoosvobodilni boj)	10.1. – 10.3
5.1 – 5.3	Delovanje Iva Pirkoviča v NOB (5.1 Dnevniški zapiski 1942-1944, 5.2 Poročila iz Italije 1944-1945, 5.3. Dnevna poročila iz Italije 1945)	11.1 – 11.8.2
6.1 – 6.3	Osebnosti (6.1 Franc Hudoklin, 6.2 Josip Cvelbar, 6.3 Louis Adamič)	12.1 – 12.2.2
7.1. – 7.6	Propagandni material in tiski 1941-1945 (7.1 Partizanski in zavezniški propagandni material, 7.2 Partizanski periodični tiski, 7.3 Slovenski poročevalec – različne izdaje 1942-1944, 7.4 Periodični, propagandni in drugi tiski protipartizanskih gibanj 1942-1945, 7.5 Zavezniški in italijanski tiski, 7.6 Nemški in italijanski okupacijski tiski)	13.1. – 13.18
8.1 – 8.8	Originalni dokumenti 1941-1945 (8.1 MVAC in slovensko domobranstvo, 8.2 Znanstveni inštitut pri IOOF, 8.3 Komisija za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev 1944-1945, 8.4 Odsek	14.1. – 14.4
		Dodatek

za informacije in propagando pri SNOS 1944, 8.5 Partizansko gradivo o kolaboracionistih, 8.6 Cerkveni krogi in spomenica dr. Marka Natlačena, 8.7 Komande belokranjskega, dolnjskega, istrskega in notranjskega vojnega področja 1944-1945 [0,2 tm, provenienčna ureditev], 8.8 Primorski Slovenci v italijanski vojski in prekomorskih brigadah (1943-1945)
 Gradivo: Otok – Gutenwerth
 (9.1 Slikovno gradivo, 9.2 Korespondenca in objave, 9.3 Zapiski in osnutki, 9.4 Preselitev prebivalcev Otoka v Mojstrano)
 Gradivo: sanacija Blejskega jezera
 (10.1 Različno gradivo, 10.2 Korespondenca, 10.3 Časopisni izrezki)
 Gradivo za zgodovino Šentjerneja in Dolenjske
 (11.1 Gradivo za starejša obdobja 14.-20. stol., 11.2 Gradivo za mlajša obdobja, 11.3 Zapisnik in poslovna knjiga arheologa amaterja Ignaca Kušljana, 11.4 Demografsko in genealoško gradivo, 11.5 Gradivo za zgodovino Dolenjske, 11.6 Arheološka Dolenjska, 11.7 Antična in zgodnj srednjeveška Dolenjska, 11.8 Dolenjski gradovi)
 Gradivo: naravoslovje
 (12.1 Matematika, fizika, varia, 12.2 Astronomija, parapsihološki pojavi)
 Gradivo: 2. svetovna vojna in NOB [1,6 tm]
 (13.1 Pirkovičevi dnevniški zapiski, 13.2 Dnevniški zapiski in spomini drugih oseb, 13.3 Primorski Slovenci v Južni Italiji in na Sardiniji, 13.4. Belogardizem, domobranstvo na Dolenjskem, 13.5 NOG na Dolenjskem, 13.6 Sodni procesi, 13.7 Kočevski proces 1943, 13.8-13.18 Razno drobno gradivo)
 Gradivo: varia (heterogeno zbrano gradivo v obliki zapiskov)
 Dvojniki izvirnih tekstov v tipkopisu, 0,5 tm

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

Razstava **MLINI REKE GLINŠČICE**

V Mladinskem domu v Boljuncu pri Trstu je bila od 22. aprila do 20. maja 1990 na ogled zgodovinsko-etnološka razstava z naslovom Mlini reke Glinščice. Pripravili so jo domači ljubitelji domoznanstva Silvester Metlika, Miran Bandi in g. Franc Vončina ter atropolog Enrico Halupca z namenom, da ovrednotijo bogato zgodovino mlinarstva na tem območju, ki doslej še ni bila deležna primerne pozornosti. Dolina Glinščice (narečno Klinšce) je bila namreč že v davnih časih znana po svojih mlinih. Teh je bilo od zgornjega toka reke nad Botačem preko Bojunca in vse do izliva v Žaveljski zatok več kot 30 in so služili potrebam širše kraške in istrske okolice. Nekateri izmed njih so obratovali še po zadnji vojni, dokler se niso proti koncu 60-ih let tega stoletja zaradi upada kmetijske dejavnosti na Tržaškem ustavila še zadnja tri mlinska kolesa.

Razstava je nudila zgodovinski pregled razvoja več kot sedem stoletij trajajoče mlinarske dejavnosti s pomočjo arhivskih dokumentov, starih fotografij, časopisnih člankov in mlinarskega orodja. Ekspozicije so avtorji nabrali v arhivskih zbirkah Tržaške mestne knjižnice, Državnega arhiva v Trstu, Odseka za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu, v fotografskem arhivu Marije Magajne, mnoge pa so dali na razpolago potomci nekdanjih mlinarskih družin. Najstarejši razstavljeni dokument je bil tržaški vicedomski register iz leta 1330, ki vsebuje prvi znani zapis o mlinarstvu v dolini Glinščice. To je prepis kupoprodajne pogodbe, ki sta jo sklenila leta 1276 Puzel de Schwarzenich in Gheraldo de Manisclabo v prisotnosti tržaškega škofa Arlonga v zvezi z mlinom »positum in valle de Caulis sub Bagnolo«. V nadaljni kronološki sekvenci so bili na ogled upravne in davkarske določbe iz tržaških statutov iz leta 1350, reprodukcija

urbarja socerbskega gospostva iz leta 1579 in zemljevid dolinske prafare iz leta 1694, v katerem so poleg cerkev označene tudi lokacije mlinov vzdolž večjega dela Glinščice. Med dokumenti, ki so bili prvič predstavljeni v javnosti, je izstopal doslej še neznan seznam mlinov iz leta 1756. Nastal je zaradi spora med tukajšnjimi mlinarji in oblastmi v zvezi s cesarskim odlokom, ki je tisti čas uvajal drage tehnične inovacije za prilagoditev mlinov nemškemu mlinarskemu sistemu. Seznam obsega poleg imen mlinskih lastnikov in najemnikov tudi podatke o najemninah, številu koles in drugih značilnostih, na podlagi katerih je mogoče oceniti moč in zmogljivosti mlinov. Nadalje so bili med arhivskim gradivom zelo zanimivi še načrt t.i. Cesarskega malna na Kremenki iz leta 1788, načrt za preusmeritev toka Glinščice iz leta 1817 in vrsta spisov, ki so nudili pregled zgodovine Stranj – Žerjalovega malna od leta 1885 do 1968. Avtorjem je delno uspelo zbrati tudi krajevno mlinarsko terminologijo, od predmetov pa so poleg raznega drobnega orodja razstavili tudi še edini ohranjeni mlin. Resnici na ljubo, je bilo glede na tako razširjeno mlinarsko dejavnost skoraj vse do današnjih dni pogrešati bogatejšo zbirko mlinarske opreme, vendar je to treba pripisati neobčutljivosti večine ljudi do tovrstnih starin in vse bolj razširjeni navadi, da se odrahljeno zavrže in prepusti propadu. Vsekakor pa je razstava o tej tipično slovenski dejavnosti privabila lepo število obiskovalcev in vzbudila precejšnjo pozornost v tržaških domoznanstvenih krogih. Prireditelji nameravajo z raziskovalnim delom nadaljevati v želji, da bi v kratkem lahko izdali tudi popolnejšo monografsko študijo.

Aleksej Kalc

URE SKOZI STOLETJA

Ob razstavi v Narodnem muzeju v Ljubljani

Že domiselno oblikovano vabilo na razstavo Ure skozi stoletja, ki so jo konec decembra 1990 odprli v Narodnem muzeju v Ljubljani in je bila na ogled do konca julija 1991, je

dalo slutiti, da ne gre za katerokoli izmed mnogih razstav, ki jih je moč videti v naših razstaviščih in muzejih. Od leta 1961, ko je Narodni muzej javnosti prvič pokazal svojo

zbirko ur (brez kataloga), preko skupne vsejugoslovanske predstavitve hišnih ur leta 1964 v Beogradu, pa vse do zdaj, to področje umetno-obrtnega oblikovanja na Slovenskem ni bilo celostno prikazano. Da gre za pomemben dosežek v preučevanju urarske obrti, nas je pričela sama razstava s 187 razstavljenimi primerki vseh vrst in oblik merilcev časa od 16. do 20. stoletja in seveda v enaki meri obsežen, oblikovno dognan katalog s 145 črno-belimi in 16 barvnimi fotografijami (oblikovalec Ranko Novak, Studio Znak), v katerem so strnjeni dosedanja raziskovalni izsledki. S to predstavitvijo se zaokroža raziskovanje muzejske svetovalke Vesne Bučičeve, ki se je ob drugih zadolžitvah v sklopu muzejskega programa dolga leta posvečala tudi preučevanju zgodovine urarstva na Slovenskem. Svoje prispevke s tega področja je objavljala tudi v Kroniki, kjer je v več člankih obdelala ljubljanske urarje od 16. do začetka 20. stoletja pa tudi urarstvo na Slovenskem Štajerskem.

Pri postavitvi se je avtorica razstave odločila za tak pristop h gradivu, ki daje prednost razvrstitvi merilcev časa po tipih in vrstah. Obenem je v posebni dvorani predstavila izdelke urarjev, ki so delovali na Slovenskem. Tak scenarij sicer zabriše razvojno linijo slogovnih menjav, ki se odražajo tudi v oblikovanju ur (predvsem v njihovih ohišjih), zato pa

so jasneje vidne posebnosti različnih tipov in tehničnih dosežkov. S tem, ko je avtorica namenila na Slovenskem delujočim mojstrom poseben prostor, je omogočila primerjavo njihovih del z k nam prinesenimi izdelki drugih evropskih delavnic, kar je bil gotovo eden od glavnih namenov te postavitve.

Tako je zasnovan tudi katalog. Uvodni besedi Borisa Gombača sledi razmišljanju o človekovem času namenjen krajši zapis Marjete Jeršekove. V prispevku o zgodovini merjenja časa je Vesna Bučič pregledno (tudi z risbami) predstavila najpomembnejše mejnike in izume v tisočletni zgodovini iskanja določitve pojma časa in s tem povezanih naprav. Z njimi so ljudje od nekdaj hoteli opredeliti bežeči, ponavljajoči se, pa vendar nikoli povračajoči se trenutek.

Zgodovinski pregled nas popelje od egiptčanskih obeliskov, ki so imeli tudi vlogo prvih javnih sončnih ur, preko antičnih vodnih ur na iztek ali dotok vode ter srednjeveških peščenih ur in ur na izgorevanje, do mehaničnih ur s kolesjem in s pogonom na uteži.

Največjo težo daje razstavi prikaz razvoja urarstva na Slovenskem. Izsledki obdelave arhivskih virov (seznam 276-tih urarskih mojstrov, pomočnikov itd.) in ohranjeni izdelki urarjev iz slovenskih krajev nudijo izčrpen vpogled v to dejavnost. Vesna Bučič je pozabi iztrgala mnoga imena urarskih mojstrov in je s pomočjo arhivskih virov in likovnih upodobitev dokazala, da so urarji pri nas že v začetku 16. stoletja izvrševali svojo obrt. Sprva se omenjajo urarji v zvezi s popravili velikih stolpnih ur, sčasoma je pisnih podatkov o njihovem življenju in delu vedno več. Tako so dobili leta 1648 ljubljanski urarji potrjena cehovska pravila, ki pa so jih še vedno povezovala s ključavniciarji, puškarji in sabljariji. Prve ohranjene hišne ure z oznako urarja iz naših krajev datirajo v konec 17. stoletja. V 18. in še bolj v 19. stoletju se ohranjeni urarski izdelki množijo, prav tako pa tudi arhivska sporočila. Zato lahko sledimo nepretrganemu razvoju urarstva na Slovenskem, ki se je pogosto razvijalo kot družinska obrt iz roda v rod (n.pr. Regally in Hoffmann v Ljubljani, Onič, Wolfhardt in Fischer v Mariboru). Ob urarstvu na Slovenskem je treba omeniti vsaj Jurija Vego, ki je k razvoju urarske tehnologije prispeval važen delež. Jurij Vega, matematik in inženir slovenskega rodu, je s svojim izumom pripomogel k točnosti stoječih namiznih ur. Napravil je načrt za pripravo, ki je v gonilnem mehanizmu ure premagovala mrtve točke in tako se je točnost namiznih ur približala točnosti, ki so jo v 2. polovici 18. stoletja imele samo astronomske ure. Katalogu je dodan tudi povzetek v nemščini.

S tem zgodovinskim prikazom razvoja urarske obrti na Slovenskem smo bogatejši za novo poglavje v preučevanju naše kulturne

preteklosti, z razstavnim katalogom pa smo dobili dragocen in nepogrešljiv priročnik, ki bo služil poznavalcem in ljubiteljem te stroke. Ne nazadnje je treba omeniti tudi skrbno restavrirano gradivo, kar je zasluga restavratorske delavnice Narodnega muzeja. Obnovljena

ohišja ur in tiktakanje nekaterih mehanizmov vzbujajo v gledalcu občutek žlahtne dragočnosti, s katerim so razstavljene ure prav gotovo gledali njihovi izdelovalci in nekdanji lastniki.

Marjetica Simoniti

OSEMDESETA LETA V MUZEJSKI POSTAVITVI

Razstava v Gorenjskem muzeju v
Kranju (november–december 1990)

I. KAJ ZVEMO NA RAZSTAVI O GORENJSKI V OSEMDESETIH LETIH?

Nada Holynski je že več svojih razstav posvetila krajšim sodobnim obdobjem Gorenjske oz. kranjske občine. S predstavitevijo osemdesetih let na Gorenjskem je naredila pomemben korak v opredelitvi »t.i. aktivnega muzealstva, ki dopušča, da prinesemo v muzej vse, kar je zbudilo našo pozornost (in ne le slučajno ohranjene predmete)«.

Gre za dvojno poslanstvo. Po eni strani taka »razstava zahteva od muzealca maksimalno angažiranje tako pri spremljanju dogajanj kot pri zbiranju in izboru muzealij«. S tem svojim izbiranjem pa muzealec »spodbuja pri ustvarjalcih muzealij in njihovih hraniteljih določeno kulturno zavest, saj njihovim izdelkom in predmetom daje nadih pomembnosti in večnosti ter jih s tem zavezuje k večji odgovornosti pri njihovem ustvarjanju in ohranjanju«.

Kaj ponuja tako zastavljena predstavitev obiskovalcu razstave? Kakšno Gorenjsko med leti 1980 in 1990 vidimo?

Prvi del razstave je Nada Hoyinski naslovi-la *Delo in ustvarjalnost*. Gorenjska med uspehi in razvojnimi zapleti.

Rudnik urana Žirovski vrh: nastal je v tem desetletju in odplavlja ga. Bleščéče desetletje Elana–varljivi videz. Kako bo z Elektroeklar-no 2, energetskega požeruhom.

Eta–80, telefon oblikovalca Davorina Savnika, je »eden največjih uspehov slovenske industrije osemdesetih let.« Razvoj uspešnih digitalnih central SI 2000. Vzporedno pa agonija Iskre.

Rast gorenjskega izvoza od 284 milijonov dolarjev leta 1980 do 455 milijonov leta 1989. Obenem pa številne posodobitve proizvodnje. Krepitev obrti – leta 1979 je bilo 1338, leta 1989 pa 3376 obratovalnic.

Pridelava mleka je krepko povečana, zgrajen je bil center za hitro razmnoževanje krompirja. Od kmetijstva pa živi manj kot pet odstotkov prebivalcev. Pomembnejše je gozdarstvo z letnim etatom okoli 400 000 m³ z močno predelavo.

Zraslo je nekaj trgovskih hiš, trgovina daje 12 % dohodka regije. Pretok potnikov se krepi, prebit je karavanški predor.

Leta 1985 so v Mojstrani postavili prvo omrežje za sprejem satelitskih televizijskih programov.

Novi hoteli, nekaj kvalitetnih prireditev v turizmu.

V začetku desetletja je nastal Triglavski narodni park.

Zgrajenih je bilo 11.221 stanovanj.

Številne nove šole. Izobrazbena struktura zaposlenih na Gorenjskem pa nižja od slovenskega povprečja.

Nekaj novih zdravstvenih objektov, nove oblike zdravljenja–akupunktura.

Profesionalizacija Prešernovega gledališča, razvejana mreža kulturnih ustanov

Štiri olimpijske medalje, izjemni uspehi tudi drugih gorenjskih športnikov. Kranjska gora, Bohinj, Planica, Bled – prizorišča velikih tekem.

Politični pluralizem, ekološke, mirovne skupine v okviru ZSMS. 17. julija 1988 je bil ustanovni zbor podružnice Slovenske kmečke zveze v Kranju. Nato so nastale še nekatere druge politične stranke.

Drugi del razstave je *Vsakdanje življenje*.

Model vsakdanjega bivanja je pod vplivom civilizacijskih norm doživel številne spremembe.

Prebivalstvo se stara, kakih 10 odstotkov prebivalcev je neslovenske narodnosti.

Spolne vloge so tradicionalno razdeljene. »Moški precej več časa kot ženske posvečajo dodatnemu zaslužku, pa tudi rekreaciji, športu in različnim hobijem.«

Gradimo hiše, veliko je dela pri urejanju krajev.

Prosti čas pred televizorjem, tudi ostala tehnična oprema stanovanj se množi.

8500 članov v 156 kulturnih društvih.

Morda tretjina rekreativcev med Gorenjci.

Uveljavi se tenis, pa še mnogi športi.

Diskači so skoraj vsem pred nosom.

Hobiji, nabiralništvo, vrtičkarstvo.

Modne spremembe, spremembe v prehranje-

vanju.

»Cerkev s svojimi obredi zajame večino«. Zraven pa tudi transcendentalne meditacije. Prvo žarno pokopališko obzidje v Lescah.

Tretji del razstave je *Strah in nadloge desetletja*.

Kritično spraševanje z pridihom utemeljene nega pesimizma.

Vetrolom 10. februarja 1984.

Steklina.

Prometne nesreče, samomori. Nikotin, alkohol, mamila.

Propadanje gozda. Onesnaženje voda. Smetišča. Čistilne naprave.

Se še spomnite bonov za razno blago?

Stavke.

Pa Metod Trobec, preddvorski roparji.

Vse te ugotovitve, podatke nam je Nada pregledno predstavila v katalogu, ki ga je prijetno oblikoval Nejc Slapar.

Prednosti muzejske pripovedi.

Vse zgoraj našete ugotovitve srečamo na razstavi materializirane v izdelkih, dokumentih, medaljah, pogrinjkih, tiskih, fotografijah. So impresiven prerez, ki nas opogumlja, nam dokazuje, da smo sposobni ustvarjalci, krizi v nemar.

Razstava je prijetno gledljiva. S tudi atraktivnimi zanimivostmi.

Ste že videli rumeno pogačo z Žirovskega vrha?

Ali zlato olimpijsko medaljo Alenke Cuderman?

Ali medaljo kuharja Janeza Lenčka?

Pogrinjek iz vile Bled?

Loke Franca Oblaka?

Ali, kakšno je zdravo, kakšno obolelo in kakšno propadlo drevo?

Poznate ptičje gnezdo, pri katerem si je ptič pri gradnji na debelo pomagal s plastičnimi odpadki?

Vzorec trde droge, marihuane (ki so ju resda na razstavi videli le maloštevilni, saj so tako prvi kot drugi eksponat ekspeditivno izmaknili)?

II. MUZEJSKI INFORMACIJSKI CENTER

Gorenjska je geografsko-politični pojem. Verjetno je, da bo v slovenski državni skupnosti dobila pokrajinske atribute. Ali si lahko privoščiti razstavišče o sebi?

Razstava Nade Holynski o Gorenjski v osemdesetih letih je lahko imenitno izhodišče za dokumentarno-informacijski center, v katerem bomo razvijali kritičen odnos do lastne sodobnosti, do analize razvojni poti. S sodelovanjem v takem medijskem inštitutu muzej bistveno prispeva k svojemu preoblikovanju iz muzeja-deponije v muzej-informacijski filter, ki sedanost prerisuje v preteklost in ji nudi oporo za nakazovanje prihodnosti.

Opomba: Vsi citati so iz besedila Nade Holynski v razstavnem katalogu.

Jože Dežman

NARODNA ČITALNICA KAMNIŠKA

Razstava kamniškega muzeja
(16. maj do 9. junij 1991)

»Vse za blagor domovine.« Kako le zveni v današnji čas (pred kresnim dnevom 1991) izvezeno geslo na banderu Narodne čitalnice kamniške – s pridihom stoletne minulosti in z realnostjo polducata državnih tvorb, ki so jih slovenske dežele preživele od tistih dob. In kje je odmev prisege ... »za samostojnost... moje domovine Republike Slovenije?« V nekdanjih dneh ali v sedanjosti?

Razstava v avtentičnem okolju čitalniških prostorov Društvenega doma v Kamniku (nad današnjo kavarno Veronika) je nudila ob nostalgičnem spominu na čitalniške narodne besede tudi lep prikaz kamniške kulture od šestdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne. Vsebinsko mikaven prostor je z oblikovne plati nudil pogled na estetsko postavljeno razstavo: elegantno uokvirjeni drobni originali (fotografije) na temnih podlagah so

spregovorili posameznemu obiskovalcu, celotni prostor pa je bil naglašen s povečanima likoma kamniških amaterskih igralcev in fotografijo odra, pred katero je par stolov z rekviziti dopolnjevalo predstavo. Še klavir, knjige kamniške čitalnice in »oprema« kamniškega salonskega orkestra so pripovedovali o kamniški kulturi v okviru čitalnice v zanesenosti narodnostnega dela pred prvo svetovno vojno.

Prav tako eleganten in kar prikupen je razstavni katalog, ki je skupaj z zloženko in vabilom (oblikovanje M. Licul) oblikovno naglašen s podobo čitalniškega prapora, ki ga srečamo tudi na razstavi. Precej ilustrativnega gradiva z razstave je prinesel katalog razstave (*Narodna čitalnica v Kamniku od šestdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne, Kamnik: Kulturni center, 1991, 64 str.*), ki pa ima med omenjenimi platnicami še razpravo avtorice

razstave Zore Tavčar, kustodinje kamniškega muzeja. V njej je s pomočjo še svežih, neobdelanih arhivskih dokumentov (kakor omenja z zadovoljstvom v uvodu) odstrla delovanje kamniške narodne čitalnice, od njenega nastanka (1868) do zadnjih let avstroogrške monarhije, ko je postala le še koordinator različnih društvenih prireditvev. Kot se poučimo tudi iz literature, ki jo navaja avtorica in obsega 24 del, so o čitalnicah in društvih na Slovenskem že pisali, posebej o gorenjskih (in kamniških) kulturnih društvih Majda Zontar, razprava v katalogu pa je vedenje o tej temi razširila posebej na osnovi kamniškega občinskega arhiva v Zgodovinskem arhivu Ljubljana. Po uvodnem prikazu nastajanja čitalnic od 60-ih let prejšnjega stoletja naprej beremo nato o nastanku kamniške čitalnice, ki ustreza nemškemu opisovanju nastajanja čitalnic: »Slovenski odvetnik se preseli v mesto (1866 odpre tu svojo pisarno dr. Valentin Precv), vzame nekaj slovenskih faliranih študentov za pisarje, nastavi slovenskega koncipijenta (tu je Simon Jenko) in to je že temeljni kamen za agitacijski komite. Ustanovi se čitalnica ...«

A čitalnica, to v slovenskem duhu delujoče bralno društvo in ustanova za družabna srečanja z glasbo, petjem in igrami, ni imela pri uveljavljanju slovenščine lahkega dela, saj se omenja leta 1869 povečini nemška konverzacija. Na besedah in veselicah, ki so ostale osnovna dejavnost čitalnic, so se posvečali petju domoljubnih pesmi (iz čitalniškega pevskega zbora se je 1882 razvilo pevsko društvo Lira) in gledališkim igram, povečini veselim enode-

jankam. Te v seznamu navaja katalog.

V 70-ih letih se je omenjala ideja o združitvi Narodne čitalnice in nemškega Bralnega društva, ki je delovalo do 1882. Nasprotja med katoliško in liberalno stranjo v dotlejši enotni čitalnici so bila vidna od 80-ih let, ko je postal župan liberalno usmerjeni dr. Maks Samec, med leti 1883–86 tudi predsednik čitalnice. V devetdesetih letih je postala čitalnica liberalno društvo, socialna struktura članstva (teh je bilo 80, tudi do 100) pa se je spremenila. Čitalnica je bila tudi začetnica javne knjižnice v Kamniku, saj so leta 1906 tako preoblikovali svojo društveno knjižnico. Kamniška narodna čitalnica je prišla leta 1908 tudi do svoje stavbe: tedaj so odprli Društveni dom: »narodu in prosveti«, kot je pričal napis na njem, v njenem okviru pa sta delovala tudi Dramatični odsek in Kamniški salonki orkester. Prvotni narodno prebudni značaj čitalnice je po letu 1918 izgubil.

Razstava o družabnosti, kulturnem delovanju, narodnostnem navdušenju v Kamniku v okviru Narodne čitalnice od leta 1868 do prve svetovne vojne bi lahko stalno razveseljevala obiskovalce – morda obogatena z glasbo kamniškega orkestra ali pesmijo Lire – v kakšnem kotičku muzeja na gradu Zaprice, kot pričevanje o mikavnem delu zgodovine Kamnika. K sreči pa kar prekratka predstavitev čitalnice v razstavišču Veronika prihaja do nas vsaj v katalogu, ki sodi v vrsto uspešnih publikacij majhnega, a delovnega kamniškega muzeja.

Branko Šuštar

ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA JUŽNO PRIMORSKO USTANOVILO PERIODIČNI ČASOPIS »ANNALES«

Zaradi izjemne praznine, ki je nastala po prenehanju izhajanja revije Slovensko morje in zaledje, je bilo med številnimi strokovnjaki humanističnih, družboslovnih in naravoslovnih ved iz Južne Primorske že dalj časa čutiti potrebo po možnosti znanstvenega objavljanja in uveljavljanja prispevkov s tematiko s tega območja, ki bi bili namenjeni predvsem tam živečim ljudem.

Ustanovitev več društev (zgodovinskega, geografskega, pisateljskega, ornitološkega, kluba Istra) in sekcij republiških društev (slavističnega, sociološkega) je dalo ugodno podlago za razmah dejavnosti. Pred petimi leti začeti projekt v okviru Raziskovalne skupnosti z naslovom Kultura na narodnostno mešanem ozemlju slovenske Istre je še dodatno zbral strokovni potencial, ki naj bi se v naslednjem srednjeročnem obdobju poleg koordiniranja društvene dejavnosti osredotočil na izdajanje zbornika, kar naj bi bilo vključeno tudi v redno dejavnost institucij na tem področju, obeh muzejev, arhiva, knjižnic, morske biološke postaje ter drugih zainteresiranih. To naj bi bilo jedro humanistično-družboslovno-naravoslovne dejavnosti območja občin Koper, Izola, Piran, Sežana, Postojna, Ilirska Bistrica, pritegniti pa bi bilo vredno vsaj še tržaški zamejski prostor in sosednji hrvaški del Istre.

Zato je bil Zgodovinskemu društvu na njegovo pobudo zaupan sklic Iniciativnega odbora domoznanskega zbornika »ANNALES« (Anali Koprškega Primorja in bližnjih pokrajin – Annali del Litorale capodistriano e delle regioni vicine), ki se je odločil za naslednje tematske sklope: 1. strokovne razprave, 2. zapiski in gradivo, 3. ocene in poročila, 4. diplomske in šolske raziskovalne naloge in 5. aktualnosti – odmevi. Prispevki bodo objavljeni v slovenščini, italijanščini in hrvaščini, povzetki v dveh jezikih, izvlečki pa v drugih evropskih jezikih.

Zgodovinske, umetnostno-zgodovinske, geografske, slavistične, sociološke, etnološke, bibliotekarske ter naravoslovne razprave in objave gradiva bodo v zborniku osnova vsebinskemu konceptu, pa tudi osnova za vse nadaljne delo, saj bodo objave bibliografij, virov, temeljnih dosežkov na področju raziskav v svetu in domovini, ocen raznih strokovnih tujih in domačih publikacij dovolj privlačna spodbuda in motivacija za nadaljno raziskovalno in publicistično dejavnost. K sodelovanju bodo pritegnjeni ugledni strokovnjaki iz drugih dežel, ki se že in se še bodo ukvarjali s tem območjem.

K sodelovanju so povabljeni tudi druge institucije, kot npr. Skupnost Italijanov, cerkvene ustanove ter ostali posamezniki. Posebna pozornost pa bo namenjena šolskim programom in možnosti skupnega strokovno-pedagoškega usposabljanja, predvsem z izdelavo posameznih krajevnih učnih načrtov za tri do pet šolskih ur za vsako stroko.

Zaščita naravnih in kulturnih spomenikov, procesi demokratizacije, produkcija kulture in posameznik, ekonomija, dejavno strokovno poseganje v urbano infrastrukturo (arhitektura, ceste, marine, ...), sodelovanje pri pomembnejših odločitvah, ki zadevajo neposredno življenjsko okolje in dajanje strokovnih mnenj, oblikovanje ter avtonomno nastopanje v relaciji do politike ter vpliv na vodenje politike kulture, kar so vse bistveni in običajni dejavniki pri oblikovanju demokratično zasnovane družbe, bodo z možnostjo strnitve strokovnega kadra okrog delovanja in izhajanja časopisa dejavno oblikovali kulturni in strokovni prostor našega, s to dejavnostjo ubožanega področja. Tako bodo dane možnosti za strokovno vključevanje v širši prostor, predvsem v okviru območja Alpe-Jadran.

Potem ko je bil izvoljen predlagani časopisni svet (predsednica dr. Duša Krnel-Umek) in uredniški odbor (glavni urednik Darko Darovec, odgovorni urednik Salvator Žitko), ki sta sestavljena iz predstavnikov strok, institucij in društev Južne Primorske in s Tržaškega, smo na 3. občnem zboru Zgodovinskega društva za Južno Primorsko 11.1.1991 v Kopru poleg že evidentiranih avtorjev sklenili pozvati še druge pisanja željne posameznike z edino omejitvijo, da se strokovni prispevki nanašajo na navedeni teritorij južnoprimorskih občin s sosednjimi pokrajinami.

Časopis bodo financirali Skupščina občine Koper, Odbor za raziskovalno dejavnost pri Skupnosti obalnih občin in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani, vključene pa bodo tudi skupščine občin Piran, Izola, Postojna, Sežana in Ilirska Bistrica. Vendar bodo za ličnejšo izvedbo tako zasnovanega periodičnega časopisa z reprezentativnim in oblikovno sodobno zasnovanim značajem – kot dodaten izziv in prispevek h kulturnemu ter s tem povezanemu tržno-potrošniškemu razcvetu naših krajev – potrebna še dodatna sredstva, ki si jih obetamo od sponzoriranja finančno trdnih podjetij, ki v zadnjem času le kažejo večje zanimanje za oglaševanje tudi na tak način.

Časopis bo izhajal predvidoma enkrat let-

no, rok oddaje prispevkov za prvo številko, ki bo izšla v septembru, pa je bil 31. maj 1991. Avtorje, ki do tedaj iz različnih razlogov niso utegnili pripraviti svojega prispevka ali ki še niso bili povabljeni k sodelovanju, s tem zapisom vljudno vabimo k sodelovanju v naslednjih letih. Prispevki bodo honorirani v skladu s sporazumom o avtorskih honorarjih, ki je ob vsakokratnih spremembah objavljen tudi v

Književnih listih – prilogi Dela. Posebna stimulacija je namenjena za pridobivanje sodelavcev (5%), kakor tudi za prispevke, oddane na računalniških disketah (15% od avtorskega honorarja). Naš naslov je: Časopis »ANNA-LES«, Pokrajinski arhiv Koper, Goriška 6, 66000 Koper (tel.: 066-21-824).

Darko Darovec

NOVE PUBLIKACIJE

Idrijski razgledi XXIV, 1989/1-2, Idrija 1990, 160 str. in XXV, 1990/1-2, Idrija 1991, 123 str.

Uvodne misli Ivica Kavčič v XXIV. številki Idrijskih razgledov ob 500-letnici Idrije opozarjajo, da je bila Idrija več stoletij središče gospodarskih, tehniških, znanstvenih, kulturnih in proti koncu stoletja tudi političnih dogajanj in da je bila še v začetku tega stoletja drugo mesto na Kranjskem. Ves ta čas se je pomembnost Idrije merila po tem, koliko dobička je rudnik živega srebra dajal državi in tega je bilo več, kot iz kateregakoli drugega državnega vira. Idriji je od vsega tega ostalo le malo. To, kar pa je ostalo in je nedvomno naše, so kulturna dediščina, tradicija in zgodovinski spomin. In prav to želijo avtorji člankov v tej številki Idrijskih razgledov posredovati tudi drugim z zavestjo, da ko govorimo o pomembnih dogodkih, prevečkrat pozabljamo, kaj je bilo osnova zanje. To je bilo veliko garanje v nezdravih podzemnih razmerah. Prav to je stalnica, je rdeča nit, ki se vleče skozi stoletja. Ob tem pa se je izražala še druga poteza idrijskega rudarja – njegova bistrrost in vsenzalost in kot dopolnilo tega pristna idrijska šegavost, kot svojevrsten odraz bistrrosti Idrijčanov.

Veliko pomembnih dogodkov in stvaritev, ki označujejo Idrijo, je povezanih s prisotnostjo učenih mož, ki so prihajali iz tujine – Giovanni Antonio Scopoli, Balthasar Hacquet, ali iz drugih delov naše dežele – Marko Vincenc Lipold, ali pa so izhajali iz Idrije same – Jožef Mrak. Posebnega pomena je nadalje prva slovenska realka, ki je bila veliko vseslovensko narodno dejanje.

Marijan Berčič ob 500-letnici Idrije piše o preprostih idrijskih knapih, o razvoju in odmiranju rudarjenja, ki bo Idrijčane postavilo pred nove naloge.

Jože Felc v prispevku Jama mojega spoznanja povezuje razmišljanje o zapiranju idrijskega rudnika s svojimi osebnimi izkušnjami in doživljanjem sveta v njegovi materialno – ekološki in kulturni razsežnosti.

Matija Drovenik podaja Pomen Idrije za vedo o rudiščih in ugotavlja, da je zahvaljujoč svojemu bogastvu, vrstam rud in mineralni združbi znana v strokovnih in znanstvenih krogih širom po svetu in da vse, kar se je dogajalo z idrijskim rudiščem znanstveniki ocenjujejo kot nenavadno, izjemno zanimivo stvaritev narave.

Poglavje, posvečeno 500-letnici Idrije zaključuje prispevek Jožeta Janeža Preteklosti je

konec. Avtor opozarja, da je 500 letna zgodovina Idrije pomemben ustvarjalni del narodne zgodovine, je veliko bogastvo in osnova za nadaljni razvoj kraja. Mesto samo pa mora zato postati medijsko mesto, začeti mora komunicirati s svetom, izkoristiti ugoden položaj (le uro proč od Ljubljane in Italije), privabiti ljudi in jim ponuditi gostoljubje. Predvsem pa morajo v mestu zaslutiti plodna tla mladi ljudje in v nejm razviti samostojno ustvarjalnost.

Rubriko Naše znamenite osebnosti uvaja članek Darinke Soban Zdravnik in naravoslovec J.A. Scopoli ob dvestoletnici njegove smrti. Veliki naravoslovec J.A. Scopoli je bil prvi redni zdravnik idrijskega rudnika in je utiral pot socialni medicini na Kranjskem. »Iz neugodja tega prebednega življenja«, kot sam pravi, se je Scopoli zatekal k čistemu naravoslovju. Bogata in precej neraziskana narava Carniole, se je že od mladosti gorečemu naravoslovcu Scopoliju pokazala kot obljubljeni dežela. Rastline in žuželke so ga kot biološka enota najbolj privlačevale. Kot rezultat njegovih potovanj in raziskav so tako nastala dela, ki kažejo polihistoriko razsežnost Scopolijevega znanstvenega dela. Pomembno je bilo njegovo sodelovanje in dopisovanje s Carlom Linnéjem, najslavnejšim botanikom vseh časov. Kako je bil navdušen nad Scopolijevim delom, kaže tudi to, da je Linné izbral za iz kranjske flore njemu neznanu, volčji češnji podobno rastlino, ki jo je bil Scopoli označil z Altropa 2, ime Hyoscyamus Scopolia. Danes rastlino imenujemo Scopolia carniolica.

Prispevek Aleksandre Žakelj Zorko Prelovec in njegovi moški zbori podaja skladateljevo delo in življenje. Njegov življenjski credo je bil »Moja pesem naj bo takšna, da jo bo čim več zborov rado prepevalo in čim več ljudi rado poslušalo«. Avtorica ugotavlja, da Prelovcova skladateljska zapuščina šteje nad sto petdeset skladb in da so njegove pesmi, predvsem moški zbori, bile in ostale del naših koncertnih sporedov. Ob tem pa ne smemo pozabiti njegovega neutrudnega delovanja kot povodje različnih zborov in skrbi za izdajanje slovenskih skladb.

Članka Slavice Plahuta in Ivana Križnarja sta posvečena življenju in delu revolucionarja Toma Brejca – Pavleta. Prvi obravnava delovanje Toma Brejca med NOB na Primorskem v treh časovno in problemsko različnih obdobjih, ko je organiziral NOB, reševal njegove probleme ter doživljal zmagoslavje ob osvoboditvi, pa tudi razočaranje, ko so osvoboditelji morali zapustiti Trst in Gorico. Drugi članek obravnava dejavnost Toma Brejca po os-

voboditvi. V njem avtor predstavlja Brejčevo delovanje in nekatera politična stališča, ki kažejo, da so imeli nekateri slovenski komunisti, med njimi tudi Tomo Brejc, drugačno vizijo vloge in mesta ZKS, kot se je začela uveljavljati v petdesetih letih.

Jože Čar je ob prevodu odlomkov iz teksta o Idriji in Idrijskem rudniku iz dela Balthasarja Hacqueta *Oryctographia Carniolica* ovrednotil pomen Hacquetovega dela. Hacquetov tekst o Idriji in idrijskem rudišču je strokovne narave, njegovi opisi mineralov, kamnin in cinabaritnih rud in njegovo razmišljanje o njihovem nastanku, kakor tudi izpeljava in opis kemičnih poskusov z idrijskimi rudami, vsebujejo vrsto originalnosti in posebnosti. Odlomki, ki so objavljeni, pa predstavljajo opis Idrijske doline, rudarsko mesto Idrijo, za katerega Hacquet meni, da vzbuja vtis, »da je kraj čist in lep in da to velja tudi za naprave pod zemljo. Ta rudnik je podoben, če smem uporabiti to prisposodbo, lepemu človeku, ki ga je narava obdarila z lepo obliko in ga tudi izumetničenost ni popačila, pri katerem torej lahko domnevamo, da ima tudi lepo dušo«. Hacquet celo trdi, da rudnik nima enakega v Evropi, kar zadeva red, lepoto in varnost v jami in pri vodnih napravah. Sledi zanimiv opis posameznih delov rudnika in njegovega delovanja. Prevod je delo dr. Jožeta Pfeiferja, ki nas seznanja z delovanjem idrijskega rudnika.

Ivana Leskovec je z objavo priredila rezultate raziskovalne naloge učencev različnih krožkov cerkljanske osnovne šole o vasi Police. Pod vodstvom mentorjev je učencem uspelo prikazati geografsko predstavitev vasi, značilnosti stavbarstva, zgodovinski pregled, upravno razdelitev, cerkveno ureditev, šolstvo, prebivalstvo, socialno strukturo, kmetijstvo, obrt in rokodelstvo, izdelovanje slamnatih streh, izdelavo slamnatih opažev, družabno življenje, društvo Jasna Poljana in zapiske mladih botanikov. Na ta način so spoznali svojo okolico, preteklost in sedanji način življenja domačinov in postali bogatejši za mnoga življenjska spoznanja.

Samo Bevk je zbral in predstavil Sanacijo Franje v dokumentarni fotografiji ob kame-ninskem podoru, ki je v noči s 7. na 8. januar 1990 zatrpal vse dostope in mostičke ter uničil več objektov Partizanske bolnišnice Franja.

V bloku prispevkov, ki zajema Spomine, se Djuro Šmicberger spominja Nonotove Idrije in izleta sredi tridesetih let, Franc Pavšič pa objavlja iz knjige Stropnik in okoliški kraji skozi čas poglavji o dogodkih v Stropniku med I. svetovno vojno. Blok sklene zanimiv tekst Janeza Jerama Gostilne in trgovine med obema vojnama.

Številko Idrijskih razgledov zaključujejo literarni prispevki, razmišljanja, zapisi, pred-

stavitve, raziskave in informacije.

Leta 1990 stoji Idrija ob 500-letnici, kot meni uvodničar XXV. številke Idrijskih razgledov Janez Kavčič, na prelomnici časov, saj »srebrni studenec usiha in poslednji rudarji se poslavljajo«. Ustaljene predstave o Idriji kot najstarejšem slovenskem rudarskem mestu dobivajo vedno bolj zgodovinski značaj. Dediščina rudarske Idrije daleč prerašča lokalne in tudi nacionalne okvire, saj se na mnogih ključnih področjih – rudarska tehnika, metalurgija, tehnika nasploh, geologija, botanika, medicina in še nekatere vede in veščine – enakovredno uvršča v zakladnico občečloveških spoznanj in stvaritev. Ob 500-letnici se je Idrija tako znašla na razpotju med dosežki preteklosti in izzivi prihodnosti in iskanjem sinteze, ki bi bila obojestransko utemeljena. Zato bo potrebno mnogo znanja, truda in sredstev za strokovno zavarovanje kulturnozgodovinskih spomenikov. Uresničitev načrtov, po katerih naj bi ohranili dele jame in jih ponudili na ogled, privlačen muzej s stalno in občasnimi razstavami, s historičnim akcenti oplemeniteni mestni videz, pa nedvomno nakazujejo pot v sodobno Evropo, saj je tovrstna kulturna ponudba v svetu vse bolj cenjene in je postala nepogrešljiv sestavni del celostne turistične ponudbe. Pred strokovnjaki in Idričani stoje velike naloge, Idrija pa novih tokov in procesov ne sme zamuditi.

Pomen idrijskih odkritij za razvoj geološke znanosti doma in v svetu je, kot ocenjuje Ivan Mlakar v svojem prispevku, v tem, da imamo v Idriji opraviti z izjemno zapleteno geološko zgradbo, kakršno najdemo redkokje zbrano na tako majhnem prostoru.

Rubriko Naše znamenite osebnosti posvečajo Idrijski razgledi s člankom Ivane Leskovec Zakojci – rojstnem kraju Franceta Bevka ob 100-letnici pisateljevega rojstva. V pogovorih s starimi domačini se avtorici kot na dlani prikazuje podoba nekdanje vasi in njenih prebivalcev pri obdelovanju zemlje, nekdanjih šegah, opremi hiš itd. Vse to nam v svojih delih, zlasti v spominih na mladost v Zakojci, opisuje tudi pisatelj sam.

O Idriji na poti okoli sveta nas seznanja Niko Jereb v Kramljanju o znamkah in filatelističnem društvu Idrija ob njegovi 40-letnici. Prizadevnemu društvu je v jubilejnem letu uspelo poslati v svet dve znamki – na eni je upodobljeno mesto Idrija, na drugi pa idrijski rudar.

Ana Štucin v svojem prispevku Cerkljansko pod Francozi podaja, na podlagi arhivskega gradiva, novo upravno ureditev v obdobju Ilirskih provinc in postavitve občinske organizacije na Cerkljanskem ter njeno delovanje.

Anita Vidic – Grah predstavlja Cerkljansko Sv. Ano, župnijsko cerkev v Cerknem, ki so jo zidali od leta 1714 tja do leta 1774. Seznanja nas z zgodovino in gradnjo Sv. Ane, z delom

Gregorja Mačka in arhitekturo tedanjega časa, opisom zunanjsčine in notranjsčine cerkve, z umetninami, ki jo krasijo, spremembami in dograditvami in Sv. Ano danes.

Med naravne znamenitosti Idrijskega in Cerkljanskega prištevamo kranjski jeglič. Jožko Bavcon in Rafael Trpin nas ob opisu te trajnice in njenih nahajališč opozarjata, da kranjski jeglič raste samo pri nas in da je le nam zaupano njegovo varstvo.

Petsto letnica idrijskega rudnika je Ladislava Placerja spodbudila k razmišljanju o rudarjenju v Idriji in predstavitvi skice za zgodovino geoloških raziskav v Idriji. Prav tako je bila povod za srečanje slovenskih geologov 18. in 19. maja 1990 v Idriji. Prispevke s srečanja si lahko preberemo v Idrijskih razgledih. Idrijski razgledi nam ponujajo v branje pesmi in prozo v literarnem bloku številke, seznanjajo nas z ekološko problematiko novega idrijskega odlagališča komunalnih odpadkov v Grohovtu in divjimi smetišči v občini Idrija. Predstavljajo nove tiske, seznanjajo z raziskavami o živem srebru v ozračju nad Idrijo in okolico in življenjem in delom pokojnega idrijskega rojaka in slovenskega likovnega umetnika Ivana Seljaka – Čopiča.

Številki Idrijskih razgledov, ki sta pred nami, nedvomno nosita pečat častitljivega jubileja Idrije in idrijskega rudnika. In prav je tako. Prav tako pa so zanimivi tudi ostali prispevki, ki osvetljujejo različne teme iz življenja mesta in njegove okolice, posegajo na področja tako naravoslovnih kot tudi humanističnih znanosti in si ob tem prizadevajo predstaviti tudi sodobne literarne stvaritve. Vse to uvršča Idrijske razglede med tiste zbornike s krajevno tematiko, ki so si že pridobili zveste bralce. Predvsem seveda tiste, ki se zavedajo pomena lokalne zgodovine kot dela narodove zgodovine in s tem splošne človeške zgodovine.

Če se ob zaključku še enkrat spomnimo 500-letnice idrijskega rudnika, se zdi pomembno poudariti zavest Idrijčanov o izjemnem civilizacijskem poslanstvu in pomenu Idrije, ki nosi v sebi izziv za prihodnost in predvsem zahtevo po skrbi za ohranitev izjemne kulturne dediščine. Prav te naloge se današnja Idrija nikakor ne sme odreči.

Jasna Horvat

Ana Lavrič, Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631-1632, Ljubljana 1990, 432 str.

Kot dvanajsta številka zbirke Acta Ecclesiastica Sloveniae, ki jo izdaja Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti v Ljubljani,

tokrat v sodelovanju z Umetnostnozgodovinskim inštitutom Franceta Steleta pri ZRC SAZU, je konec preteklega leta izšlo eno temeljnih arhivskih gradiv za poznanje velikega dela slovenskega ozemlja na začetku sedemnajstega stoletja. Zbirka ima za cilj prav objavljanje zgodovinskih virov, ki bi sicer bili za širšo uporabo težje dostopni ali bi jih zaradi poškodovanosti bilo sploh nemogoče uporabljati. Raziskovalna sodelavka Umetnostnozgodovinskega inštituta Ana Lavrič v delu obširno predstavlja sam rokopis (hrani ga Nadškofijski arhiv v Ljubljani) in nato transkibirano besedilo. Zaradi poškodovanosti se je morala pri prepisovanju posluževati posebnih metod, določenih mest pa ji kljub temu ni uspelo razvozlati.

Rinaldo Scarlichi, ljubljanski škof v letih 1630–1640, pred tem je bil škof v Trstu, je škofijo vodil za Tomažem Hrenom. Iz njegovih poročil o stanju v škofiji je videti, da je gradil na delu svojega predhodnika. Po zgledu Karla Boromejskega, enega osrednjih protidentinskih cerkvenih reformatorjev, je nameraval s pomočjo uradnih obiskov (vizitacij) župnij in drugih cerkvenih ustanov obnoviti kler, vernike in nasploh cerkveno življenje ter ustanove.

S posebno listino je vizitacijo napovedal konec aprila 1631 in v razglasu tudi določil področja, ki jim je nameraval posvetiti večjo pozornost; da bi bila seznanjenost z njegovim načrtom večja, je pastirski list o tem objavil v latinskem in slovenskem jeziku. Osebnost je nato obiskal le manjši del župnij, večje in dostopnejše cerkve, večji del je prepustil svojemu zaupniku Maximu Rigu; obiski so trajali od maja do oktobra 1631 v ljubljanskem in od novembra 1631 do marca 1632 v gornjegrajskem delu škofije. Opazovanja in sklepe vizitacije je zapisoval skriptor, ki je spremljal vizitatorja. Na podlagi ugotovitev na vizitaciji in sklepov gornjegrajske sinode je nato leta 1634 Scarlichi poročal v Rim. Poročilo je zanimivo tudi zaradi negativnega pogleda na delo, ki ga je opravil škof Hren.

Po primerjavi s predhodnimi zapisi A. Lavrič ugotavlja, da so Scarlichijeve vizitacije »prvi tovrstni in sistematični popis ljubljanske škofije«. Škofijski teritorij je bil zajet v celoti, z vsemi župnijami, vikariati, kuracijami in podružnicami. Tako zastavljen popis je služil naslednikom, ki so ga dopolnjevali in korigirali; k temu jih je povabil sam Scarlichi v svoji zaključni besedi. Pri tem opravilu je bil najbolj ustvarjalen škof Friderik Buchheim (1641–1664).

Vizitacijski zapisi si sledijo po enotnem vzorcu. Najprej so predstavljeni cerkveni objekti vsakega kraja in njihovo stanje, pa tudi stanje cerkvenega občestva. Sledi poročilo o urejenosti cerkvene opreme in s tem v zvezi izpolnjevanje norm, ki jih je zapisal tri-

dentinski cerkveni zbor. Poročilo o stanju cerkvenih blagajn in imetja je vizitator sestavil na temelju pričevanj in urbarialnih zapisov. V zadnjem oddelku najdemo zapise o mašnih dnevih in beneficijah, kjer se kaže tudi stanje klera in njegov odnos do liturgičnih opravil. Ti zapisi vsebujejo manj zgovorna poročila, kot bi pričakovali od tako pomembnega opravila, čeprav nato v rimski relaciji omenja predvsem ta vidik cerkvenega življenja. Pri vsakem obisku so seveda navedena tudi opravila, ki jih je v času vizitacije opravil vizitator (npr. birmovanja in ordinacije). Za cerkveno življenje in oblike skupnega dela so zanimivi podatki o bratovščinah in drugih laičkih skupnostih. Na stopnjo odmevnosti reform, ki so izhajale iz osrednjega vodstva Cerkve, kažejo zakoreninjene navade tako glede opreme, liturgičnih opravil, kot uporaba starocerkvenoslovanskega jezika ali oglejskega obreda.

V ljubljanskem delu škofije (rokopis obsega 374 strani) se je vizitacija začela v stolnici, za njo so prišle na vrsto župnije Ljubljana-Šempeter, Ig, Vrhnika, Polhov Gradec, Ljubljana-Šentvid, Sora, Šmartin Pri Kranju, Kranj, Preddvor, Podbrezje, Križe, Naklo, Radovljica, Mošnje, Kropa, Bled, Zgornje Gorje, Srednja vas v Bohinju, Zasip, Jesenice, Dovje, Kranjska gora, Beljak-Sv. Nikolaj, Sv. Rupert pri Beljaku, Lipa nad Vrbo, Dvor, Skočidol, Smednik, Šmartno pod Šmarno goro, Vodice, Dob, Krašnja, Svibno in Šentjernej. Drugi del vizitacij (179 strani), tudi v vizitacijskem zapisniku ima ločeno obravnavanje, je zajel župnije in vikariate, ki so pripadale gornjegrajskemu delu škofije: Gornji grad, Ljubno ob Savinji, Luče ob Savinji, Rečica ob Savinji, Mozirje, Braslovče, Vransko, Prebold, Trbovlje, Griže, Motnik, Skale, Šoštanj, Velenje, Arnače, Vinska gora, Stari trg, Slovenj Gradec, Šentilj pod Turjakom, Pliberk, Vogrče, Šmihelj pri Pliberku, Črna na Koroškem, Žusem, Šentvid pri Planini, Plištanj, Podsreda, Bistrica ob Sotli, Bizeljsko in Podčetrtek. Vsakemu delu je dodan sistematični seznam vseh cerkva, ki so pripadale posameznim župnijam z njihovimi zavetniki, skupno več kot 500 poslopij. Marsikaterega od njih je bilo potrebno dodatno lokalizirati, pri tem je še ostalo kakšno vprašanje. Dober pripomoček so zemljevidi, ki so dodani opisu vsake župnije.

Besedilu so dodani indeksi oseb, krajev s spomeniki, patrocinijev cerkva in kapel ter še posebej oltarnih patrocinijev.

Kot nadaljevanje vizitacije in reformnega dela bi lahko obravnavali sinodo, ki jo je škof Scarlichi sklical v začetku novembra 1632 v Ljubljani, a zaradi splošnih vprašanj, ki jih je obravnavala, ni imela tolikšnega pomena, kot sinode, ki jih je pripravljala škof Tomaž Hren.

Vizitacije so v prvi vrsti važen vir za zgodovino umetnosti na slovenskih tleh, saj sta bila

oba, tako škof Scarlichi kot avditor Rigus, navdušena prinašalca baročno zasnovanih sakralnih objektov. V tem smislu sta širokopotezno delila navodila za spremembe in prezidave. Popisi redno obsegajo tudi druge umetnostnozgodovinske opise cerkvene opreme. Vizitacije so s pridom že uporabljali, po izdaji pa je dostop še lažji, tudi zgodovinarjem drugih področij življenja, navsezadnje tudi cerkvenim. Z objavo pa je bila narejena usluga tudi samemu izvirnemu besedilu, saj ne bo več tako izpostavljeno manipulaciji in spremembam, ki jih ta prinaša s seboj.

Bogdan Kolar

Davorin Vuga, Soška fronta 1915-1917. Isonzofront, Maribor 1990, 272 str.

Ta knjižica, ki je izšla kot 171. zvezek Vodnikov po naravnih in kulturnih spomenikih Slovenije ob koncu preteklega leta, pomeni izjemno pomembno in dragoceno delo, ki ponuja, kot je zapisano na zadnji strani platnic, »pretresljivo pripoved o prelivanju krvi na Soči v času prve svetovne vojne«. Lahko zapišem, da predstavlja uspešen poskus strnitve vsega dosedanjega raziskovalnega dela z novimi spoznanji na tem področju naše zgodovine, avtorjev pogled na dogajanja na Soški fronti pa je pronicljiv, širok in kompleksen.

Omeniti je treba tudi Marto Vuga, ki je kljub slabemu tisku dokaj uspešno izpeljala oblikovanje tega Vodnika, v katerem so trije zemljevidi in 141 barvnih in črnobelih, doslej še neobjavljenih fotografij in novejših, ki jih je posnel avtor sam, ter razglednic iz družinskih arhivov Badjura, Brate, Frelih, Petrič, pa tudi iz avtorjevega arhiva. To bogato gradivo bralcu približa dogajanja, o katerih nam knjižica pripoveduje.

Vsebina je razdeljena na uvod, epilog in devet poglavij, v katerih je predstavljeno večletno krvavo vojskovanje na Soški fronti. Prikazana so zakulisna dogajanja pred prvo svetovno vojno ter razlogi in priprave na ta boj.

Predstavljena nam je sestava avstrijsko-nemške armade, kakor tudi njene glavne smeri prodiranja, tako v taktičnem kot v strateškem oziru, dobimo pa tudi vpogled v italijansko armado, ki je bila glavni nasprotnik v načrtovanem prodoru avstrijsko-nemške armade. Italiji, ki je bila ob izbruhu vojne nevtralna, so namreč v londonskem sporazumu aprila 1915 antantne sile v primeru zmage obljubile na račun Avstro-Ogrske Tirolsko do Brennerja, Trst, grofijo Goriško in Gradiško, trbiško kotlino, del vojvodine Kranjske do razvodja med Savo in Jadranskim morjem (črta Triglav – Snežnik), Istro do Voloske, otoka Cres in Lošinj z bližnjimi otoki, severno Dal-

macijo do rta Ploče z vsemi otoki in vse najpomembnejše otoke pred dalmatinsko obalo. Za vključitev v vojno na stran Antante so bili Italiji obljubljeni še otočka Saseno in Valono, vsi otoki Dodekaneza ob maloazijski obali, ter ustrezen delež pri morebitnih ozemeljskih pridobitvah v Mali Aziji in Afriki. Tako motivirana je 23.5.1915 Italija začela ofenzivo na Soči proti Avstro-Ogrski, vendar je bila kljub enajstim ofenzivam italijanska fronta oktobra 1917 pri Kobaridu prebita in so se morali Italijani umakniti do Piave. Naslednje leto pa so dosegli zmago pri Vittoriju Venetu, kar je bilo usodno za Slovence na zahodnih mejah, ki so se na porušeni domačijah, opustelih poljih, sredi tisočih vojaških grobov, po koncu vojne znašli pod italijansko zasedbo.

Po vstopu Italije v vojno na strani antantnih sil, so avstrijske oblasti izkoristile slovensko ljubezen do rodne zemlje in so na soško fronto pošiljale v glavnem slovenske, oziroma jugoslovanske enote. Slovenski vojaki so se bojevali na najnevarnejših mestih, pri tem so množično umirali, kar je politiki zelo ustrezalo.

Soška fronta, ki je dobila ime po največji reki na skrajnih južnozahodnih mejah monarhije, je bila zelo pomembna, saj je na njej Italija osredotočila večino svoje vojske in od tu nameravala izpeljati zmagoslavni pohod v osrčje Avstro-Ogrske monarhije, kar pa je zelo uspešno preprečeval avstrijski poveljnik soške fronte general Svetozar Boroevič von Bojna.

V naslednjih poglavjih je govora še o urejanju in popravljanju dotedanjih komunikacij zaradi povečanega cestnega prometa, za kar so potrebovali kar 30.000 delavcev, o gradnji žičnic, ki so jih potrebovali za prevoz vojaškega materiala in ranjencev, o postavljanju malih elektrarn, o graditvi vodovoda, ker so vojaki potrebovali pitno vodo, lazaretov (poljskih bolnišnic), ob katerih so nastjala številna pokopališča, o pomanjkanju najosnovnejših živil, o izgubah na obeh straneh, tako o številu mrtvih kot ranjenih v posameznih bojih, o boleznih, ki so redčile bojne vrste, o uporabi najsodobnejšega orožja in bojnih strupov, o eksodusu obsoških Slovencev, ki sta jih zaradi vojne obe strani evakuirali v begunska taborišča v Avstriji in Italiji, o morali vojske, o Slovencih in drugih Jugoslovanih (Hrvatih in Bosancih) na fronti in o tem, kar so doživljali v strelskih jarkih, izmučeni in prezeblji, predvsem pa o kalvariji slovenskega vojaštva v vrtincu prve svetovne vojne.

Na koncu knjige je kot v vsaki strokovni publikaciji seznan uporabljene literature, dodani so še vojaški slovarček, s katerim nam avtor razloži nekatere neznane pojme, znanenja za okrajšave in besedila k slikam, ki so tudi že napisana ob slikah, razvrščenih med tekstom.

Menim pa, da bi tako strokovnjaki kot javnost veliko bolj uživali in več pridobili pri spoznavanju s tem bogatim gradivom, če bi bilo objavljeno v obliki večjega formata (A4) in ob primerni propagandi, kar si knjiga nedvomno zasluži.

Darko Knez

Tabor Rezija 89, izdala SLORI in NŠK, Gorica 1990, 216 str.

Malo pred začetkom desetega mladinskega raziskovalnega tabora »Repentabor 90« je izšla knjiga o raziskovalnih dosežkih devetega mladinskega raziskovalnega tabora »Rezija 89«. Tudi tega so, kot prejšnje, izvedli v organizaciji Odseka za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici (NŠK) iz Trsta, Slovenskega raziskovalnega inštituta (SLORI) Trst-Gorica, Društva slovenskih naravoslovcev in tehnikov »Tone Penko«, od leta 1984 pa jim je pridruženo še Društvo mladih raziskovalcev, ki se je razvilo iz vrst mladih udeležencev taborov. Vodja tabora je bil tudi tokrat Milan Pahor.

Potem ko se je prvih osem taborov zvrstilo v tržaški, goriški in videmski pokrajini, in sicer Barkovlje 81, Doberdob 82, Benečija 83, Breg 84, Sovodnje ob Soči 85, Kanalska dolina 86, Devin 87 in Brda 88, so s tokratnim mladinskim raziskovalnim taborom v Reziji posegli po celotnem ozemlju, ki ga naseljujejo Slovenci v okviru dežele Furlanije – Julijske krajine.

Izkušnost ekipe, finančna podpora, sodelovanje domačinov in predvsem dežela, tako različna in svojevrstna po svoji legi, jeziku ter šegah in navadah, vse to je dalo obliko in vsebino dvojezični knjižici, ki jo odlikujejo razprave arheološke, etnološke, geografske, jezikoslovne, naravoslovne, sociološke in zgodovinske raziskovalne skupine. S svojimi mentorji iz zamejstva in iz Slovenije so mladi zamejski raziskovalci pristopili z vso resnostjo k zadani nalogi in na več področjih nedvomno postavili temelje nadaljnjim raziskovanjem.

Sodoben pristop k raziskovanju odlikuje večino raziskovalnih skupin, ki se tako po načinu kot prezentaciji lahko kosajo tudi s »prekaljenimi mački« na svojih področjih. Jezikoslovna skupina je imela morda še najtežje delo, saj je narečje težko razumljivo, pisanega gradiva pa izredno malo, z izjemo verske publikacije Pod Tjanynawo sinco (All'ombra del Canin), ki v zadnjem času prinaša besedila, zapisana tudi v rezijanski. Kljub odločitvi, da natančnejše dialektološko preučevanje opusti, se je skupina s pomočjo literature o rezijanskem dialektu in zbranega jezikovnega gradiva na terenu lotila prezentacije dialektolo-

loških izsledkov ter na več mestih polemizirala z mnenjem našega priznanega dialektologa Frana Ramovša. Sociolingvistični izsledki pa so pokazali, da je narečje v tem prostoru edina socialna zvrst jezika, ki počasi prilagaja zlasti leksikalno podobo italijanščini, ki je tu prvi in uradni jezik. Povrhu tega Rezijani zanikajo pripadnost svojega narečja slovenskemu jezikovnemu sistemu, nepoznavanje zgodovinskih korenin pa tudi njihove bližnje sosedo včasih privede do svojevrstnih zaključkov, kot je na primer ta, da v Reziji živijo Rusi.

Njihovo jezikovno izoliranost, odtujenost in občutek nepripadnosti slovenski matici pa lažje razumemo v luči zgodovinskih dejstev, ki so predvsem zaradi geografskih značilnosti oblikovala podobo tega kraja. Nezmožnost preživetja v rodni dolini jih je vseskozi silila po svetu, kjer so opravljali razna krošnjarska dela, morda najznačilnejše in označujoče pa je bilo v prejšnjem in na začetku tega stoletja brusaštvo. Kljub značilni prilagodljivosti pa so Rezijani in Rezijanke le redkokdaj izgubili občutek pripadnosti svojemu kraju, tako da so se praviloma tudi v tujini ženili in možili med seboj, kakor nam poleg drugih značilnosti pripoveduje nazorna študija o izseljeništvu, ki jo je opravila zgodovinska skupina.

Študija naravoslovne skupine z izsledki geoloških in vegetacijskih značilnosti doline Rezije dopolnjuje dognanja geografske skupine, ki se je ukvarjala predvsem s prebivalstvom, ob tem pa podaja še zapis o uporabi številnih zdravilnih rastlin, ki uspevajo v dolini. Obe skupini sta se ukvarjali tudi z vprašanjem potresa, ki je te kraje močno prizadejal ob dveh glavnih sunkih leta 1976. Potres je bil glavna tema proučevanja sociološke skupine in v okviru te posebej ustanovljene potresne skupine. S pomočjo vnaprej pripravljenih anket so od prebivalstva izvedeli mnogo zanimivih podatkov, preučili so njegove posledice, n.p.r. preoblikovanje podobe naselij. Morda najznačilnejša ugotovitev pa je bila ta, da je naravna nesreča kljub razdejanju in novemu izselitvenemu valu v končnem le prinesla nekaj koristi temu že pozabljenemu in nekje na kraju sveta ležečemu področju, predvsem z izgradnjo nove infrastrukture, pa tudi s turističnega vidika se je zanimanje zanj povečalo.

Etnološka skupina že po svoji stroki dopolnjuje vse našete, v tem primeru pa se je pri terenskem delu v glavnem osredotočila na materialno kulturo, predvsem na stavbarstvo in na živinorejo s plansarstvom. Poglavlji o šegah in navadah ter glasbi in umetnosti kar kličeta k zaključnemu razmišljanju o potrebi po kulturni insituciji za dolino Rezije: kot predlaga skupina, bi bil morda najprimernejši muzej.

Začeti s koncem ali končati z začetkom, bi veljalo vprašanje arheološki skupini, ki je bila med vsemi najskromnejša in je kljub ugotovi-

tvi, da lahko dilemo o predslovanski ali šele slovanski poselitvi doline razreši le arheologija, kar velja tudi za opredelitev časa slovanske poselitve (ali 7. stoletje ali šele v okviru frankovske države), pustila bralcu neokrnjen dvom.

Publikacijo dopolnjujejo razni diagrami in tabele ter slike udeležencev na terenu, kakor tudi krajinski posnetki v črno-beli tehniki, platnico pa krasi zemljevid Rezije dr. Henrika Tume, objavljen v Prilogi Planinskega vestnika iz leta 1913. Sam način dela in predstavitve pa bi moral biti zgled mladim raziskovalcem tokraj meje, ki številčnejši ne zmorejo niti približno takega npora, kakor ga izkazujejo zamejski rojaki že celo desetletje.

Vida Rožac – Darovec

Jegličev simpozij v Rimu, Celje, Mohorjeva družba, 1991, 419 str.

Slovenska teološka akademija, ki ima svoj sedež v zavodu Slovenik v Rimu in združuje profesorje teologije na rimskih univerzah, v okviru svojega delovnega programa vsako leto pripravi simpozij o pomembnih osebnostih slovenskega cerkvenega in javnega življenja. Poleg teologov na njih sodelujejo tudi zastopniki drugih znanstvenih disciplin. V preteklih letih so tako obravnavali mariborskega škofa Antona Martina Slomška, buditelja beneških Slovencev Ivana Trinka, prekmurskega verško-kulturnega delavca Franca Ivanocyja, goriškega nadškofa Franciška Sedeja, skopskega škofa Janeza Gnidovca, prvega slovenskega kardinala Jakoba Missio in krškega škofa ter mnogokrat sporno osebnost slovenskega kulturnega življenja Antona Mahničiča. Za vsakega od njih je znanstveno srečanje prineslo nova dognanja. Simpozij septembra 1990 pa so namenili osrednji osebnosti slovenskega cerkvenega in narodnega dogajanja v prvih treh desetletjih dvajsetega stoletja, Antonu Bonaventuri Jegliču (1850-1937, škof 1898-1930). Po vsakem simpoziju izide zbornik s predavanji. Zbirka Simpoziji v Rimu, ki jo izdaja celjska Mohorjeva družba in k sodelovanju občasno pritegne še druge ustanove, je z Jegličevim dosegla število osem.

Zbornik Jegličev simpozij v Rimu vsebuje velik del predavanj, ki so se zvrstila v času simpozija, saj nekatera niso bila pravočasno pripravljena za tisk, ter obilico dokumentov, ki so jih referenti dodali pozneje. Ob dejstvu, da smo doslej imeli na razpolago le življenjepis Jožeta Jagodica Nadškof Jeglič, ki je izšel v Celovcu leta 1952, čeprav je bila knjiga za tisk pripravljena že prej, nekaj manjših orisov Jegličevega življenja in vidikov delovanja ter priložnostne zapise, pomeni zbornik, poleg

biografskega prikaza, lep prispevek k poznavanju odločilnega obdobja v slovenski narodni zgodovini. Dodatno vrednost prispevkom daje bogata uporaba arhivskega gradiva in zapaščine škofa Jegliča ter poslovanja ljubljanskega škofijskega ordinariata v njegovem času, ki je bilo ob tej priložnosti temeljito urejeno in pripravljeno za proučevanje. Za zaključek so bili sprejeti še nekateri sklepi ali predlogi, ki bi lahko pomagali dati škofu Antonu Bonaventuri Jegliču tisto mesto v našem zgodovinskem spominu, ki mu zaradi njegovega pomena tudi pripada.

Uvodna študija obsega predstavitev časa, v katerem je živel Jeglič, dejavnikov, ki so vplivali na njegovo odločanje in glavne silnice cerkvenega življenja (M. Benedik). Isti avtor je orisal Jegličevo življenjsko pot. Poteze njegove osebnosti kaže prispevka J. Juhanta in A. Trstenjaka. Prvi je zarisal antropološki portret z izstopajočimi značajskimi značilnostmi, drugi njegovo pisavo, »najbolj hvaležno med vsemi pisavami škofov, ki smo jih doslej analizirali za rimske simpozije« (str. 35). Svojevrsen rezultat njegovega dela in odraz osebnosti je obsežen dnevnik (orisal ga je B. Kolar), ki ga je škof Jeglič pisal ves čas vodenja ljubljanske škofije. Velik del predavateljev, kot tudi zgodovinarji tega obdobja, je iz njega črpal podatke za dopolnjevanje drugega gradiva.

Jegličeva voditeljska služba se je začela v Sarajevu, kjer je bil kanonik in pomožni škof nadškofa Josipa Stadlerja. M. Zovkić je uporabil tamkajšnje arhivsko gradivo. V. Rajšp je raziskal ozadje imenovanja dr. Antona Bonaventure Jegliča za ljubljanskega knezoškofa in velik vpliv, ki so ga pri tem imeli predstavniki Cerkve, v nasprotju z drugimi imenovanji, kjer so bili odločilnega pomena državni interesi.

Velik del simpozija in zbornika je bil posvečen Jegličevemu pastoralnemu delu in odnosom s posameznimi kategorijami članov cerkvenih skupnosti. Njegov predpostavljeni je bil do nastanka nove meje goriški nadškof Frančišek Borgia Sedej, čeprav sta ostala povezana tudi naprej. O njunih odnosih in skupnih akcijah, zlasti za primorske Slovence, govori prispevek A. Sedeja. Med strogo pastoralna vprašanja, vedno povezana s širšim družbenim okoljem, bi lahko uvrstili razprave, ki so govorile o Jegličevem pastoralnem programu (R. Valenčič), pastirskih listih (B. Kolar), sinodah (B. Košir) in katoliških shodih (S. Granda), odnosu do duhovnikov (F. Oražem) in redovnikov (M. J. Kogoj) ter o Jegličevem liturgičnem delovanju (M. Smolik).

Anton Bonaventura Jeglič je bil hkrati plodovit pisec in je s svojimi spisi, ki so neredko povzročili pravi vihar v slovenskem kulturnem prostoru ter odmevali po Evropi, segal na najrazličnejša področja. Njegove vzgojne spise je proučil A. S. Snoj. Velik del Jegličeve-

ga pisanja je bil posvečen apologetičnim in dogmatičnim temam, prve »verskoobrambene« sestavke je pripravil že kot bogoslovec. Proučil jih je B. Dolenc. Kot prevajalec, razlagalec in raziskovalec bibličnih besedil je bil škof Jeglič izjema med slovenskimi škofi. To področje dela je raziskal F. Rozman. A. Mlinar je kot moralni teolog analiziral Jegličeve spise in nastope, ki so bili namenjeni obravnavanju moralnih vprašanj.

Politični razsežnosti Jegličevega nastopanja je namenjen poseben sklop razprav. Najobsežnejši del zbornika predstavlja delo W. Lukana. Obravnava odnos med Jegličem in dunajskimi oblastmi, s katerimi je na svojem visokem mestu v cerkveni hierarhiji in kot član gosposke zbornice imel razgibane stike. Posebno vrednost razpravi dajejo dokumenti, ki jih je avtor dobil v osrednjih dunajskih ustanovah in jih objavlja kot prilogo svoji razpravi. V. Melik je ovrednotil Jegličevo mesto v slovenski politiki do leta 1918, J. Prunk za čas po 1918. V obeh obdobjih, tudi po tem, ko je abdiciral, je imel ljubljanski škof važno mesto v slovenskem političnem življenju in je s svojimi koraki politiko v določeni meri sam oblikoval. Z razpadom monarhije in nastankom nove države so bila odprta številna cerkvenopolitična vprašanja, kot npr. priprava konkordata in nove meje ljubljanske škofije. Pri tem je imel Jeglič važno mesto; proučil ga je F. M. Dolinar. V. Potočnik v svojem prispevku obravnava Jegličev odnos do krščansko-socialnega gibanja in vprašanj, ki jih je z encikliko *Rerum novarum* odprl papež Leon XII. Po njegovem prepričanju bi škofa Jegliča zaradi njegovega socialnega čutenja in mnogih aktivnosti smeli imenovati socialni škof. Napetostim, ki so trajale od vsega začetka Jegličevega delovanja v Ljubljani med njim in liberalnim taborom, je razpravo posvetil J. Petrovšek.

Zadnja dva prispevka govorita o Jegličevem delu za primorske Slovence in o tesnih vezeh, ki jih je imel s Slovenci ob zahodni narodni meji (F. Kralj) ter o velikem projektu vsega njegovega življenja, prvi popolni slovenski gimnaziji v Šentvidu nad Ljubljano. Zanj je dejal: »Zavod moja ljubezen, dosti bolečin, pa tudi dosti veselja sem imel z njim.« (str. 408) Razpravo je prispeval S. Gabrovec.

Zbornik prinaša dobrodošla dopolnila za poznavanje podobe in mesta, ki ga je v prelomnih trenutkih narodne zgodovine imel ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič. Nekaterim vidikom njegove osebnosti in dela pa bo kljub temu potrebno posvetiti pozornost še v prihodnje.

Bogdan Kolar

Turistični vodnik po Kranju in okolici. Izdala in založila Skupščina občine Kranj, Kranj 1991, 83 str.

V današnjih časih, ko postaja turizem tudi pri nas ena glavnih gospodarskih vej, se je krajem, ki skušajo s celovito ponudbo in s primerno obliko privabiti in osvestiti kar največ naravnih in kulturnih znamenitosti željnih obiskovalcev, z ličnim vodnikom pridružila tudi občina Kranj. Privlačno oblikovano publikacijo, ki ji je priložen tudi poseben zemljevid kulturnih spomenikov v Kranju z njihovimi opisi, je pripravila skupina strokovnjakov, ki se je pri svojem delu trudila misliti na vse: tako na tiste, ki želijo ob svojem obisku v mestu na zgoščen in pregleden način spoznati tudi zgodovino kraja, kot na druge, ki jih bolj privlačijo naravne zanimivosti.

Vodnik je bogato opremljen s fotografskim gradivom; odlične reprodukcije kar vabijo k ogledu kulturnih hramov, cerkva in krajinskih panoram. K res lepim ilustracijam imam le eno pripombo, da so namreč podnapisi nekoliko pomanjkljivi. Pri nekaterih arheoloških predmetih je na primer kot vir fotografije navedena fototeka Narodnega muzeja, manjka pa podatek, da te predmete Narodni muzej v Ljubljani tudi hrani – ta podatek pa pozoren bralec lahko odkrije v samem tekstu, na mestih, kjer so ti predmeti ob posameznih nahajališčih tudi omenjeni.

In kakšne podatke najdemo v vodniku? Avtorji nam ob splošnih podatkih o občini Kranj (lega, nadmorska višina, povprečna letna temperatura itd.) predstavljajo tudi njeno upravno razdelitev in nastanek, sledijo praktične informacije o možnih vrstah prevoza v Kranju, mestnem prometu, za tem pa najdemo nekatere koristne naslove bank, hotelov, lekarn itd.

Vsem tem podatkom, ki turista gotovo najprej zanimajo, sledijo poglavja iz zgodovine mesta, ki so glede na osnovna zgodovinska obdobja razdeljena na arheološko podobo Kranja, srednji vek, čas od 16. do 19. stoletja, obdobje pred prvo svetovno vojno, med obema vojnama, drugo svetovno vojno in obdobje po njej. Vsa poglavja so napisana zgoščeno in pregledno, na najmanjšem možnem prostoru se pred nami razgrne cela zakladnica znanja o kraju in njegovi zgodovini, urbanizmu, umetnosti, spomenikih ipd. Prvi del nam razloži nastanek poselitve na kranjskem področju z razlago sedanjega imena za karavanško pogorje, drugi pa nas že popelje v čas, ko je bil Kranj vojaško in upravno središče pokrajine s sedežem mejnega grofa, nato pa je leta 1256 že prvič omenjen kot mesto. Od ustanovitelj, grofov Andeških, izvira tudi kranjski grb, rdeč orel na modrem polju. Že v srednjem veku pa je bil Kranj pomemben tudi kot sejemsko mesto. Kako pomembno je bilo, doka-

zuje tudi ladja župne cerkve iz 15. stoletja. V tretjem delu se srečamo s hitro gospodarsko rastjo kraja, ležečega na križišču pomembnih prometnih poti med severom in jugom. Zaradi preteče turške nevarnosti se je mesto obdalo z obzidjem, ki pa so ga tako kot drugod podrl v začetku 19. stoletja. Četrty del nam postreže s sliko Kranja v 19. stoletju (do prve svetovne vojne). Zvemo, da so vedno pomembnejši postajali sejmi in industrijski obrati. Seveda pa se moramo ustaviti tudi ob največjem slovenskem pesniku, Francetu Prešernu in ob kulturnem poletu v drugi polovici 19. stoletja. Med obema vojnama (peti del) je Kranj postal drugo največje sredšče tekstilne industrije pri nas, leta 1931 pa je štel 4.191 prebivalcev. Načrt za regulacijo mesta je pripravil arhitekt Ivan Vurnik. Po drugi svetovni vojni je Kranj postal živahno trgovsko središče, osrednje gospodarske prireditve pa so sejmi.

Po tem zgoščenem pregledu zgodovine Kranja se lahko odpravimo na sprehod po mestu. Opise mestnih znamenitosti spremljajo podatki o njihovem nastanku, zgodovini, vlogi, pomenu, znamenitih osebah, ki so bile z njimi povezane, itd.

Vodnik zaključujejo poti po mestu in okolici, ki naj turistu ali popotniku predstavijo še izletniške točke, ki so skozi stoletja živele z mestom. Tudi na teh izletih se avtorji vestno ustavljajo ob vsakem pomembnejšem kulturnem ali naravnem spomeniku, znamenitosti, panorami, gorskem vrhu.

Turistični vodnik po Kranju in okolici je torej izredno bogata publikacija, ki so jo tako Kranjčani kot tudi njihovi gosti lahko samo veselili.

Mateja Kos

Jurij Kunaver, Ob bregovih Soče. Ljubljana, Mladinska knjiga 1991, 32 str.

V zbirki Pelikan je pravkar izšla nova knjižica Ob bregovih Soče avtorja Jurija Kunaverja, ki se je pridružila vrsti v preteklih letih izdanih opisov posameznih delov Slovenije. Zbirka je predvsem namenjena šolajoči se mladini, dobro pa lahko služi tudi učiteljem za popestritev pouka; posamezne knjižice pa bo z veseljem vzel v roke tudi vsak ljubitelj naših naravnih in kulturnih znamenitosti. V zbirki Pelikan najdemo med drugim naslednja dela: I.Sedej, Kmečka hiša na Slovenskem (1976), Drago Očepek, Rudarstvo, rudniki, rudarji (1978), J.Kunaver, Naš alpski svet (1979), A.Lah, Slovensko Primorje (1980), M.Jež, Ob Dravi in Muri (1987), T. Šifrer, Svet ob Savi (1988).

J. Kunaver nas v svojem prikazu Posočja popelje skozi Trento v Bovško kotlino, na Kaninsko pogorje, dalje do Kobarida in v Breginjski kot pod Krn. Na Tolminskem se ustavi zlasti v Mostu na Soči, potem pa nas pelje v dolino Bače, od tam spet ob Soči v Goriška Brda do Nove Gorice. Ves čas našo pozornost usmerja na opazovanje zanimive pokrajine in različnih naravnih pojavov, kot so kraški izviiri, balvani, morene, kraški žlebiči, slapovi in na bogato floro. Obenem nas z bogatim slikovnim gradivom opozarja na naselja, značilne trentarske domove, na železnodobne najdbe na Bovškem, na prodiranje Napoleonove vojske ob Soči navzgor, na boje v prvi in drugi svetovni vojni itd. Omenja pomen današnjega Bovca kot turističnega središča, odkar je bila zgrajena žičnica na Kanin, vlogo Soče za razvoj kajakaškega športa, opozarja na bogastvo etnoloških posebnosti (spravilo sena, Štefenajka) in na spremembe, ki jih doživlja Zgornje Posočje pa potresu v Furlaniji.

Na posamezne zgodovinske detajle nas opozarja avtor pri obisku Kobarida, zlasti na značne dogodke iz prve svetovne vojne, na kostnico italijanskih vojakov na griču Sv. Antona nad mestom, na številna vojaška pokopališča iz časa prve svetovne vojne, na Kobariško republiko leta 1943 ipd. Tekst marsikje popestri z Gregorčičevimi verzi.

Sledi opis doline Nadiže in Breginjskega kota. Avtor obžaluje, da se po potresu leta 1976 niso odločili za obnovitev starega Breginja, ampak so izbrali kot rešitev izgradnjo montažnih hiš. Potem nas pelje še v Vrsno, Gregorčičev rojstni kraj in nas opozori tudi, kako priti do vasi Krn na višini 840 m, kjer se je rodil znani zgodovinar in geograf Simon Rutar. Po kratkem opisu tolminskega punta leta 1713 in Tolmina, spregovi Kunaver še o narečjih v Posočju in pri sosedih, o tolminskih planinah ter z njimi povezani živinoreji in sirarstvu. Ustavimo se še v Mostu na Soči in njegovi okolici, ki nam jo predstavi z nekaj odlomki iz del Cirila Kosmača in Ivana Preglja. Lep je opis Baške grape in stranskih dolin, kjer bi po avtorjevem mnenju lahko cvetel turizem, žal pa je stanje ravno obratno. Hiše po mnogih idiličnih hribovskih zaselkih so prazne in avtor se sprašuje, zakaj ni drugače. Ugotavlja, da je bilo v preteklosti premalo storjeno za to, da bi ljudje stali doma. Za konec nas napoti še po dolini Soče proti Kanalu, Anhovemu in Solkanu, na Banjško planoto in konča to popotovanje z opisom Nove Gorice. Ker je knjižica zelo lepo ilustrirana, jo je tudi zaradi tega prijetno vzeti v roke.

Olga Janša-Zorn

Branko Korošec, Ljubljana skozi stoletja. Mesto na načrtih, projektih in stvarnosti, Ljubljana 1991, 235 str.

Glavno mesto Slovenije še nima znanstveno zasnovane vsestranske monografije, v kateri bi bil prikazan njegov celotni razvoj, čeprav je zgodovinska in prostorska problematika mesta vedno pritegovala pozornost raziskovalcev, zgodovinarjev in geografov, urbanistov in starinoslovcev. Vendar je v zadnjem času izšlo več zanimivih in odmevnih študij o razvoju Ljubljane. Med njimi je posebno izvirno delo pokojnega prof. Silvestra Koprive Ljubljana skozi čas (Borec, Ljubljana 1989). Avtor drugega takega dela o Ljubljani pa je Branko Korošec, ki ni neznan pisec. Je strasten zbiralec starih zemljepisnih, geografskih in podobnih kart, načrtov in planov in poznavalec zemljermerstva.

Geodetskemu zavodu Slovenije gre zasluga, da je podprl nagnjenja in prizadevanja Branka Korošca in ga usmeril na pot raziskovanja slovenskega prostora iz zgodovinske perspektive. Geodetski zavod je že pred leti, ob 35-letnici svojega obstoja, izdal imenitno delo Naš prostor v času in projekciji, ki je tudi delo Branka Korošca. Ko je pokojni Jože Šorn ocenjeval to knjigo (Zgodovinski časopis, 33, 1979, str. 627–632), je zapisal, da je njen avtor vložil vanjo veliko truda in znanja ter precej uspešno zakril vrzeli v znanju o naši kartografiji 16., 17. in 18. stoletja, in menil, da je njegovo delo pionirsko na tem področju. Enako velja tudi za najnovejšo njegovo publikacijo Ljubljana skozi stoletja, ki je izšla pri Mladinski knjigi.

V osemnajstih poglavjih spremlja avtor prostorski razvoj Ljubljane na podlagi talnih načrtov od antike preko srednjega veka, baročne dobe do sodobnosti. Naslovi posameznih poglavij so večkrat vezani na avtorje posameznih talnih načrtov ali vedut, kot so Angielini, Pieroni, Stier, Valvasor, Florjančič, Plečnik. Oznake nekaterih poglavij pa so vsebinsko opredeljene z ozirom na čas, v katerem so nastajali prostorski projekti, npr.: Baročna Ljubljana, Po Napoleonu, Popotresna Ljubljana, Skladnosti in nasprotja ipd. Branko Korošec se zelo podrobno ukvarja s starejšimi obdobji. Posebno pozornost posveti srednjeveški Ljubljani, saj takrat nastane zametek današnjega mesta. Pri tem ponovi znano trditev, da skopi podatki v ohranjenih dokumentih omogočajo predpostavko o obstoju naselbinskih jeder, ki so se v naslednjih stoletjih postopno strnila v »tri mesta v enem mestu«. Po tej teoriji naj bi se razvil najprej Stari trg, nato Novi trg in zatem Mestni trg – Mesto. Avtor sicer nakazuje, da so dognanja zadnjih desetletij to teorijo precej omajala. Pri razlagi o nastanku srednjeveške Ljubljane pa bi moral upoštevati najnovejše arheološke raziskave na Ljubljan-

skem gradu in ugotovitve prof. Ferda Gestrina (Ljubljana – nastanek mestne naselbine, ZČ 43, 1989, str. 473–476), ki jih arheološke najdbe potrjujejo. Najstarejši predel srednjeveške Ljubljane, Mesto, je bil že ustanovljen v statusu mesta. Nastal je neposredno pod fevdalnim gradom in njegovim palacijem, ki je bil zgrajen že precej pred letom 1220, ko se prvič omenja. Mestu sta se po hitrem procesu nastajanja mestne naselbine priključili predmestji Trg (Stari trg) in Novi trg, kar se je zgodilo že v drugi polovici 13. stoletja. Vsi trije predeli mesta pa so bili več ali manj načrtno zasnovani, čeprav seveda ne v en mah.

Branko Korošec v posebnem poglavju obravnava talni načrt Ljubljane, ki ga je izrisal italijanski arhitekt Nicolo Angielini. To je najstarejši ohranjeni načrt Ljubljane. Izredno lepo so uspele reprodukcije načrtov iz arhiva v Karelsruheju (barvna) in Dresdenu (črnobela). Vendar v knjigi ni podana točna datacija načrta. Korošec namreč navaja, da nam ta skopi tloris predstavlja Ljubljano, kakršna je bila okoli leta 1585 ali 1586. Ker sem jaz odkril oba načrta in ju tudi opisal ter analiziral v posebni razpravi (Utrjevanje slovenskih mest za obrambo pred turškimi napadi, ZČ 41, 1987, str. 480–487), moram opozoriti, da so Angielinijevi tlorisi nastali kmalu po letu 1560. Iz ohranjene kopicne knjige arhiva v Dresdenu je razvidno, da sta bila dva atlasa kart izročena saškemu volilnemu knezu Avgustu že leta 1566. Iz Prage mu jih je poslal saški svetnik Christoph von Carlowitz, ki je bil v cesarski službi. V obeh atlasih je bil tudi Angielinijev načrt Ljubljane. B.Korošec se je verjetno oprl na mojo razpravo Analiza načrtov Ljubljane v 16. in 17. stoletju (Zgodovina Ljubljane, Prispevki za monografijo, Ljubljana 1984, str. 149). V opombi 22 sem namreč citiral pismo Ivana Filipovića, ki ga je ta poslal dr. Ferdu Gestrinu 25.III.1973 iz Zagreba in v katerem je zapisal: »Državni arhiv v Dresdenu, snimak kolor plana Ljubljana, što ga je izradio Nicolo Angelo 1586«. Kasneje mi je posredoval prof.dr. Igor Karaman iz Zagreba pismo, ki ga je prejel iz Staatsarchiva v Dresdenu 20.XI.1978. V njem je izrecno omenjeno, da je pravilna letnica predaje načrtov leto 1566. Žal B. Korošec moje druge razprave ni upošteval.

Turška nevarnost in turški vpadi so zahtevali nova utrdbena dela pri naših mestih. Pri tem so najbolj zanimive predloge ing. Martina Stiera, čeprav njegovi načrti niso bili realizirani zaradi prenehanja turške nevarnosti. Veliko se Korošec ukvarja z Valvasorjem in njegovimi nasledniki do vključno 19. stoletja. Sodobno problematiko urbanističnih projektov Ljubljane prikazuje dokaj strnjeno, vendar je vprašljiv njegov pristop h gradivu. Strokovno izdelani predlogi in regulacijski načrti mesta Ljubljane se prepletajo s turističnimi kartami.

Smotrneje bi bilo klasificirati načrte po namembnosti. Organski razvoj mesta, ki ga je upošteval še arh. Jože Plečnik, je bil po drugi svetovni vojni grobo prekinjen. Avtor ugotavlja, da se je začel stihijski razvoj mesta, brez upoštevanja zgodovinskih vrednot. Plemenita patina starodavnih delov mesta je bila razvrednotena. Toda B.Korošec je optimist. V zadnjem poglavju, Ljubljana na pragu 21. stoletja, nakazuje bolj organski in smotrnejši razvoj mestnega tkiva.

V knjigi prevladujejo reprodukcije talnih načrtov in vedut Ljubljane, vendar so reprodukcije starejših načrtov grafično mnogo bolj prikazane kot npr. sodobne turistične karte. Spremljajoči tekst je dokaj izčrpen, zgodovinski orisi posameznih obdobjev pa neizenačeni in na nekaterih mestih medli. Med tekstom so vkomponirane stare razglednice, ki pričarajo podobo Ljubljane, ki je ni več. Sodobni posnetki Ljubljane pa opozarjajo na tiste detajle in lepote utrinke, ki se jih velikokrat sploh ne zavedamo.

Zaradi dopadljive grafične podobe knjige, lepih reprodukcij kart in planov, zanimivih posnetkov priljubljenih ljubljanskih motivov in zanimivega branja, bo knjiga verjetno zelo privlačna za širok krog bralcev, ki jih razvoj glavnega mesta Slovenije zanima. Žal pa bo manj zadovoljila strokovnjake (geografe, zgodovinarje, urbaniste). Avtor bi jo moral dopolniti s podatki o virih, o arhivih, kjer hranijo objavljeno dragoceno gradivo, predvsem pa bi bil koristen izčrpen spisek literature o Ljubljani.

Kljub nekaterim pomanjkljivostim in nekaterim spodrslijajem predvsem v tekstovnem delu, lahko ugotovimo, da so reprodukcije talnih načrtov in projektov razvoja nekega mesta skozi stoletja novost v naši založniški dejavnosti. Omenjena problematika doslej še ni bila pri nas nikoli tako celovito predstavljena.

Ignacij Voje

Janez Kramar, Narodna prebujala istrskih Slovencev, Koper 1991

19. marca 1991 je Založba Lipa v Kopru predstavila zadnje, zelo obsežno in tehtno delo prof. Janeza Kramarja, Narodna prebujala istrskih Slovencev.

Že dolgo smo pričakovali zgodovino istrskih Slovencev v Hasburški monarhiji (1813–1867) oziroma v Avstro – Ogrski (1867–1918), saj se je J. Kramar že dlje časa ukvarjal s tem zgodovinskim obdobjem in mu posvetil različne publikacije: Prvi tabor v Istri, Koper 1970; Marezige – trdnjava slovenstva v Istri (1861–1930), Koper 1982; Hranil-

nice in posojilnice v slovenski Istri, Koper 1985; Izola mesto ribičev in delavcev, Koper 1988.

Knjiga je razdeljena na devet poglavij: Avstrijski absolutizem (1813–1861), Avstrija in Slovenci, Občine, Politična društva, Jugoslovanska socialdemokratska stranka, Slovenska duhovščina in društva, Gospodarska osamosvojitve, Slovenske šole in kulturno prosvetna društva. V prvem delu podaja avtor družbeno – politični pregled do leta 1861. Poudarek daje letu 1848, z odpravo podložništva in programom Zedinjene Slovenije, pri tem pa poudarja politično, ekonomsko in kulturno prevlado italijanske manjšine nad slovensko večino. Do tega leta je vladalo slovensko politično mrtvilo predvsem zaradi Metternichovega in Bachovega absolutizma. To je trajalo do leta 1870, ko je bil organiziran prvi slovenski istrski tabor v Kubeđu (7.8.1870). Toda taborsko gibanje je zamrlo, zato so tržaški Slovenci ustanovili politično društvo Edinost (1874), ki je začelo 1. januarja 1876 izdajati list Edinost, naprej kot tednik, od leta 1898 pa kot dnevnik. S tem časopisom so razširili svoj vpliv v Istri.

Najpomembnejšo buditeljsko vlogo so imeli slovenski duhovniki, ki so prišli iz Kranjske, Štajerske in Koroške. To niso bili samo duhovniki, ampak tudi prvi učitelji, ki so učili slovensko ljudstvo brati, pisati, gospodariti...

Posebno poglavje je avtor posvetil italijansko – slovenskim nacionalnim bojem ob državnozbornih, deželnih in občinskih volitvah. 14. maja 1907 so bile v Avstriji prve splošne volitve z enako volilno pravico, potem ko je bil s cesarskim patentom z dne 30. januarja 1907 razpuščen državni zbor na Dunaju. Volitve 14. maja 1907 so bile za istrske Slovence in Hrvate prestižnega pomena. Po tolikih letih zatiranja je končno le prišla do veljave številčna premoč istrskih Slovanov, tako da so dobili vse tri poslance. Slovenci in Hrvati so dobili 29.926 glasov, po trditvah Frana Brbarića jih je dobila hrvaška stranka 25.099, slovenska pa 7.672. Italijanska libe-

ralna stranka je dobila 14.390, italijanska krščansko-socialna stranka 7.019, italijanska socialdemokratska stranka pa 3.638 glasov.

Največji poudarek daje avtor italijansko – slovenskemu nacionalnemu boju, ki se je razplamtel ob kasnejših občinskih volitvah vse do I. svetovne vojne; na koprskem podeželju v Pomjanu, Marezigah, Dekanih, Lazaretu... tam kjer je prevladoval kolonat. Da bi se gospodarsko osamosvojili, so Slovenci ob prelomu stoletja ustanavljali kmetijske zadruge, združne zveze, vzajemna podporna društva za zavarovanje goveje živine, konzumna društva in hranilnice in posojilnice. Med drugim so 15. maja 1884, ustanovili Posojilnico in hranilnico v Kopru, v centru italijanskega irendentizma. Ustanavljali so jih za pomoč zadolženemu slovenskemu kmetu. Avstrijsko vlado so istrski Slovenci prosili za ustanovitev slovenskih šol. Toda italijanska Istrska vlada se je temu upirala in zahtevala ustanavljanje italijanskih osnovnih šol. Zato so ustanovili Ciril-Methodove privatne osnovne šole. Tako je postal slovenski učitelj opora narodnega prebujanja.

Zelo pomembna po mnenju J. Kramarja je bila ustanovitev slovenskega učiteljsišča v Kopru. Med drugimi je tu učil tudi Fran Kos, ki je zgodovinopisje pri Slovencih postavil na znanstveno osnovo. Na učiteljsišču so diplomirali pomembni kulturniki, kot sta bila France Bevk in Vladimir Nazor.

Za dvig družbeno – politične in narodne zavesti slovenskih množic so bila ustanovljena številna kulturna-prosvetna društva po mnogih istrskih krajih: čitalnice, ljudske knjižnice, bralna in pevska društva, godbena društva, telesno-vzgojna in športna društva.

Kramarjeva knjiga je napisana na podlagi bogatih arhivskih podatkov. Poglavitne vire je našel v Državnem arhivu v Trstu in v Pokrajinskem arhivu v Kopru, pa tudi drugod. Zbiral jih je desetletja, jih s pridom uporabljal že v prejšnjih publikacijah, in tudi v tem svojem najnovejšem delu.

Gorazd Marušič

IZ DELA ŠOLSКИH KROŽKOV

KO SMO ŠPRICALI POUK IN SEDELI V ARHIVU

Zgodovinski krožek na OŠ Adolf Jakhel v Zalogu deluje vsako leto z drugimi učenci, ki se zberejo okoli določenega projekta.

Od svojega predhodnika sem podedoval organizacijo tekmovanj za značko Jožeta Moškriča, enega od borcev Molniške čete, ki ga je pesniško in dramatsko navdihovala revolucionarnost delavstva. Tekmovanja so potekala v okviru zgodovinskih krožkov na vseh osnovnih šolah moščanske občine in so zajela od 40-60 učencev od 5. do 8. razreda. Poleg osrednje teme Življenje in delo Jožeta Moškriča, je bila vsako leto še dodatna tema. Tekmovalci so se pripravljali po literaturi doma, inštrukcije so dobili od mentorja, svoje znanje pa preverili na dan tekmovanja v šoli, ko so v trojkah reševali teste. Najboljše trojke iz petih, šestih, sedmih in osmih razredov so se nato v maju udeleževale občinskega srečanja Moškričevcev in nagradnega izleta. Ker se je z leti oblika tekmovanja iztrošila, smo mentorji skupaj s predstavnikom ZZB in občinske ZPMS našli novo, ustvarjalnejšo obliko tekmovanja – pisanje spisov o Moškričevi poeziji, dramatik ali njegovem življenju. Avtorji najboljših 12 spisov na šolah so se udeležili strokovne ekskurzije, svoje spise pa prebrali ob srečanju na OŠ Jožeta Moškriča v Jaršah in bili tudi natisnjeni v krajevnem glasilu Naša skupnost. Zadnje Moškričevo tekmovanje je bilo v šolskem letu 1989/90. Nekateri učenci so se ob tem izkazali kot izredno talentirani pisci in raziskovalci. V istem šolskem letu sem hotel vključiti svoje zgodovinarje še v eno tekmovanje, za katerega sem slišal od mentorice pionirske organizacije. Šlo je za republiško tekmovanje mladih zgodovinarjev, ki ga že vrsto let organizira Zveza prijateljev mladine Slovenije. Tedanji temi sta bili Zgodovina društev v kraju in Zgodovina šole. Po kratkem posvetu s krožkarji, smo se odločili za drugo temo, ki nam je bila bližja in samo delno raziskana. Na voljo smo imeli slabe tri mesece časa, ker sem za podrobnosti tekmovanja izvedel šole v začetku februarja. Zadnji dan za oddajo raziskovalne naloge je bil 30. april. Za tako zahtevno raziskavo sem potreboval več zanesljivih, natančnih, vztrajnih in vedoželjnih mladih zgodovinarjev. Člani krožka so naredili plakat, s katerim smo obvestili šolo o naši nameri in pozvali interesente k raziskavi. Pri pouku sem učencem še posebej predstavil tekmovanje in nalogo in šole, ko sem jim

omenil nagrado, so se odzvali v večjem številu. Obetalo se jim je srebrno, bronasto ali zlato priznanje, za dva najbolj zagnana raziskovalca pa udeležba na dvodnevem srečanju mladih zgodovinarjev in njihovih mentorjev v Kopru. Družili bi se s svojimi vrstniki, popeljali z ladjo, obiskali luko Koper, Hrastovlje in še kaj. Nenadoma sem imel krožkarjev samo iz sedmih in osmih razredov za cel razred. Pojavil se je problem, kako izkoristiti njihove moči, kako jih organizirati, jih usmeriti in zaposliti. Da bo treba obiskati arhiv in muzej, sem že vedel, kakšna pa naj bo naloga po strokovni plati, naj bo skupek posameznih poročil ali strnjena kot rezultat skupnega dela, naj vsebuje kakšno fotografijo, dokument, risbo, kje naj dobimo vse to, pa mi je bilo še uganka.

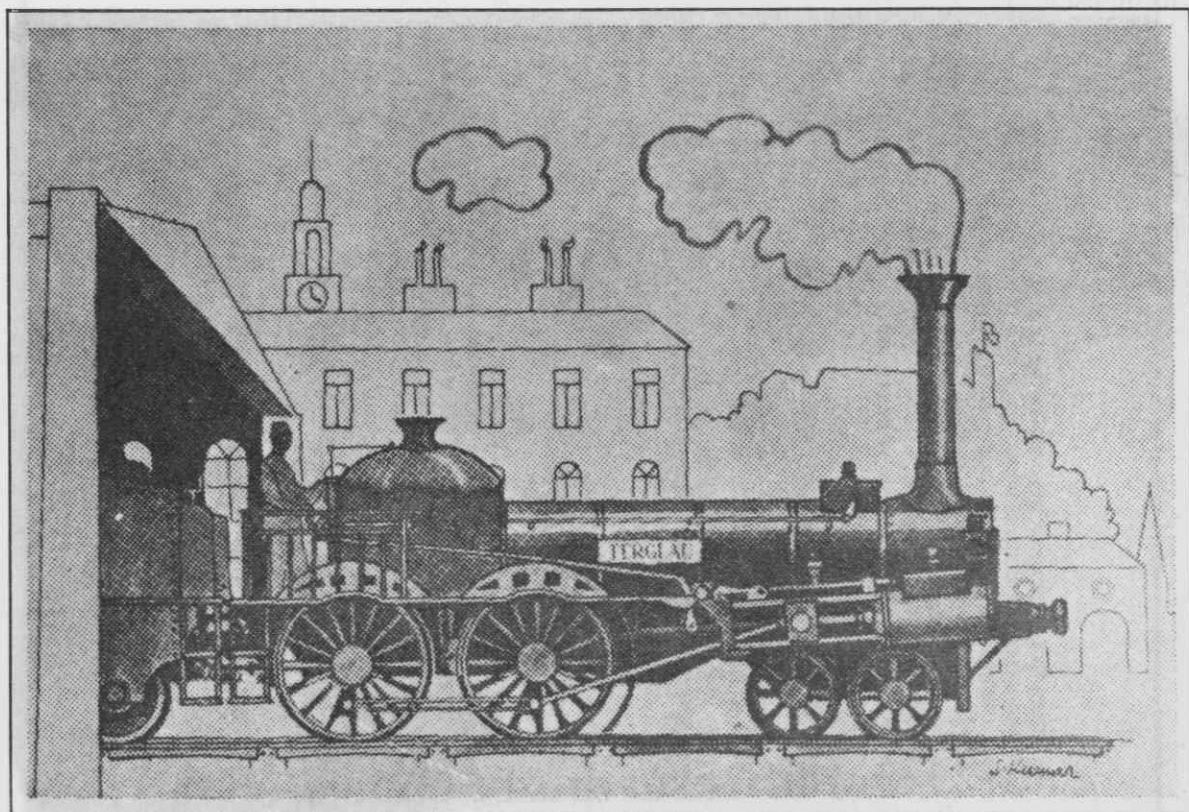
Za zbiranje materialnih virov po terenu, anketiranje in intervjuje ni bilo več časa. Darja, Mitja, Martina, Barbara, Lucija, so se kmalu znašli med množico dokumentov, ki so nas pričakovali pripravljani v štirih škatlah ob vsakem obisku mestnega arhiva in postali samostojni, tako, da so nekajkrat odšli še med poukom sami v arhiv dokončat svoj del raziskave. Drugim je bilo treba pomagati več. Zdravstveno stanje otrok je zanimalo Martino in Mojco. Darjo, kot odlično učenko 8. razreda, šolski uspeh. Prehrana na šoli Barbaro. Martin in Aleš sta si izbrala učiteljski kader. Na podatek, ki je govoril o začetkih gradnje šolske stavbe in pouku je naletela Jasmina. »Tovariš, tovariš, je mogoče, da je bila šola zgrajena že leta 1910? Tukajle piše: 11. decembra je bila slavnostna otvoritev, 15. pa so pričeli s poukom. Mislila sem, da še dvajset let ni stara.« »Tovariš, tovariš,« z druge strani. Spričo zanimivih odkritij so postali malce preglasni, zato sem jih moral pomiriti. »Veste, kdo je bil prvi ravnatelj?« »Anton Drašček. Prišel je iz Polja.« Nato ošpice, mumps, škoda na zgradbi zaradi eksplozij cistern in vagonov na bližnji železniški postaji, zasedba šole od italijanske vojske, otroški vrtec, poleg spričevala še drevesce. Silvester Cerut, učitelj glasbenega pouka in pevovodja. Da se ulica, v kateri stoji nova šolska zgradba, imenuje po Silvestru Cerutu, ni vedel nihče, niti ravnateljica ne, kakor tudi za 80. obletnico, ki naj bi jo praznovali v naslednjem šolskem letu. Sledilo je odkritje za odkritjem in eno je bilo zanimivejše od drugega. Beleške so bile polne podat-

kov, poročil, seveda še okornih, ki pa jih je bilo treba prečistiti. Rokopisi Antona Draščka in še nekateri drugi so bili tako drobni in nečitljivi, da smo si morali pomagati s povečevalnim steklom z dvanajstkratno povečavo, ki nam ga je za nekaj minut posojala prijazna arhivarka. Prišel je dan, ko smo strnili poročila in so učenci vzdihnili – škoda! Najlepše je bilo takrat, ko smo špricali pouk in sedeli v arhivu. Na srečanju v Kopru smo prejeli bronasto priznanje. Ob pregledovanju drugih nalog smo bili nad našo razočarani. Bila je pusta, brez priloženih fotografij, pisnih virov in ni bila vezana kot ostale. Sklenili smo, da bo naslednje leto boljša.

In res. Že v septembru se je v avli na oglasni deski in v knjižnici pojavil slikovit plakat, ki je pozival k novi raziskavi. Tokrat je bil na vrsti promet. V krožku so bili novi člani. Najbolj delavnih je bilo šest iz 7. b, izbirali pa smo lahko med cestnim, vodnim, poštnim in železniškim prometom. Izbrali smo železniškega, ker skozi kraj vodi slovita južna železnica in ker je tukaj tudi največja ranžirna postaja v Sloveniji. Iz prometnega arhiva Slovenije smo lahko prinašali arhivsko gradivo v šolo in ga študirali, obiskali smo šest upokojenih železničarjev, jih intervjuvali, nabrali nekaj fotografij. Najdragocenejši vir pa je bil 86-letni prometnik Ivan Bolle, ki je hkrati tudi fotograf in nam je odstopil zelo dobre, edinstvene fotografije avstrijskih železničarjev

iz leta 1915, predvojnega postajnega poslopja, poplav v Zalogu, železniške nesreče iz leta 1946 in druge. Napisal nam je tudi spomine na svoje službovanje v Zalogu in izvlečke iz raznih časopisov. Načrti tirov, barak in projektne mape so bili včasih sila skopi, ponekod ni bilo niti datumov, tako da smo z veliko muko sestavljali mozaik razvoja železniškega prometa. Boštjanu in Matjažu je bilo lažje, ker sta proučevala zajčnike in stranišča, za katere je bilo več podatkov.

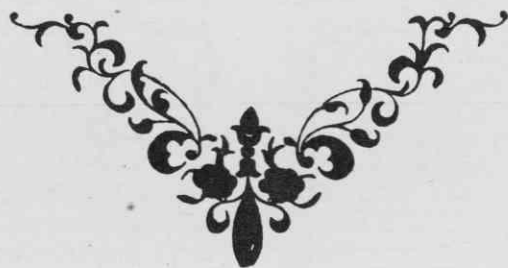
Potrebno je bilo sklepanje, pa tudi Mojci pri pralnicah in Mihi pri barakah Unre in drugih bivalnih barakah, pri katerih je odkril tudi skladišče orožja, pa Andreji, ki je izbrala razvoj postajnega poslopja in tirov. Na številnih načrtih se je kar izgubila. Morali smo ji priskočiti na pomoč. Delali smo skoraj vsak dan, včasih celo do štirih popoldan, da je že starše skrbelo. Nekoč, ko nam je padla morala, mi je prišlo na misel, da bi tiskali knjigo. Idejo so učenci z navdušenjem sprejeli. Miha je izbral naslovnico, parno lokomotivo južne železnice, Radko iz fotografskega krožka se nam je pridružil na terenu, posnel nekaj objektov, s slikami pa ni bilo nič, ker je imel preslab film, tako kot tudi s kamero ne, ki jo je nato prevzel njegov mentor, saj je posnel samo pesek in oblake. Iz posnetkov smo naredili 40-minutni film o železniškem prometu v Zalogu. Pri montaži sta sodelovala Miha in Simon. Kot najbolj prizadevna sta odšla na

srečanje mladih zgodovinarjev v Škofjo Loko, kamor sta se peljala z muzejskim vlakom in prejela zlato priznanje. Največje priznanje za vse in zadovoljstvo, pa je modra knjiga, katere avtorji so sami mladi ljudje, ki je prišla v časopis, na radijske valove, v knjižnice in v roke njihovih sošolcev. Razstava našega dela v šoli in v krajevni knjižnici, kjer je bila tudi promocija knjige, je bila samo še pika na i. Kljub kriznim časom je časopis, na radijske valove,

v knjižnice in v roke njihovih sošolcev. Razstava našega dela v šoli in v krajevni knjižnici, kjer je bila tudi promocija knjige, je bila samo še pika na i. Kljub kriznim časom je v šolski avli zopet slikovit plakat.

Stane Padežnik
mentor zgodovinskega
krožka

LETNO KAZALO

AVTORSKO KAZALO

ČLANKI IN RAZPRAVE

- Balažič Janez: Prekmurje kot ozemlje umetnostnih importov – 11
Curk Jože: O gradbeni podobi nekdanjega samostana dominikank v Radljah – 9
Dular Andrej: Skupna paša v Sodevcih ob Kolpi v Beli Krajini – 71
Fujs Metka: Značilnosti madžarske okupacijske uprave v Prekmurju – 63
Gestrin Ferdo: Industrijske rastline (lan, konoplja, murve) na Slovenskem – 39
Granda Stane: Organiziranje slovenskih taborov v letih 1868/69 (analiza vabil) – 28
Gyimesi Endre: Madžarski viri o zgodovini Prekmurja – 3
Janša Zorn Olga: Predhodniki današnje Zveze zgodovinskih društev Slovenije – 54
Kačičnik Gabrič Alenka: Organiziranje slovenskih učiteljev na Štajerskem od 1869 do 1918 – 36
Kos Mateja: Ljubljanske steklarne in njihovi izdelki v 16. stoletju – 13
Košir Matevž: Čarovniški proces proti Jakobu Krašovcu – 28
Kuzmič Franc: Stranke v Prekmurju med obema vojnama – 58
Novak Miroslav: Trg Ljutomer v prvih letih slovenske trške uprave – 53
Rácskay Jenő: Migracija in emigracija v obdobju dualizma v Železni županiji – 45
Radovanovič Sašo: Mesto Maribor v luči matičnih knjig 17. stoletja – 32
Radovanovič Sašo: Ljutomerski dijaki na ruški gimnaziji 1645-1760 – 15
Radovanovič Sašo: Trg Ljutomer v luči franciscejskega katastra – 18
Ratiznojnik Anton: Narodni buditelj Ivan Kukovec – 24
Rihtarič Ivan: Prebivalstvo okrajnega glavarstva Ljutomer v letih 1880-1910 – 49
Rojs Maks: Vloga Ljutomerske čitalnice pri širjenju in utrjevanju narodne zavesti – 31
Stare Vida: Pokopališče pri sv. Elizabeti v Špitalski ulici v Ljubljani – 17
Šavel Irena: Najstarejša poselitev Prekmurja – 6
Torkar Silvo: K zgodovini tolminske vasi Porezen – 5
Voje Ignacij: Domžalsko območje v gradivu o prostorskih predstavah 18. stoletja – 45
Vrišer Sergej: Vedute na mariborskih oltarnih podobah – 50
Žontar Majda: Kulturna in telovadna društva na območju Domžal do prve svetovne vojne – 60

ZAPISKI IN GRADIVO

- Gašpirc Mateja: Čevljarska gospodarska zadruga v Trziču – 81
Golec Boris: Osebni fond Iva Pirkoviča v samostanu Pleterje – 87
Hernja Masten Marija: Človek, ki se je v zgodovino zapisal sam – Ptujčan Leopold Schickelgruber – 71
Kresal France: Kolektivne pogodbe na Slovenskem – 85

- Marušič Branko: Zgodovina in zgodovinska veda ob slovenski zahodni meji v letu 1990 – 77
Rauter Novak Marta: Ukinjena društva, organizacije in zveze ljutomerskega okraja – 76

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

- Darovec Darko: Zgodovinsko društvo za Južno Primorsko ustanovilo periodični časopis Annales – 95
Dežman Jože: Osemdeseta leta v muzejski postavitvi. Razstava v Gorenjskem muzeju v Kranju – 92
Kalc Aleksej: Razstava Mlini reke Glinščice – 90
Simoniti Marjetica: Ure skozi stoletja. Ob razstavi v Narodnem muzeju v Ljubljani – 90
Šuštar Branko: Narodna čitalnica kamniška. Razstava kamniškega muzeja – 93

JUBILEJI

- Prof. dr. Vasilij Melik – sedemdesetletnik (Drnovšek Marjan) – 83
Prof. dr. Sergej Vrišer – sedemdesetletnik (Žvanut Maja) – 84

IZ DELA ŠOLSKIH KROŽKOV

- Ko smo špricali pouk in sedeli v arhivu (Zgodovinski krožek na OŠ Adolf Jakhel v Zalogu z mentorjem Stanetom Padežnikom) – 108

NOVE PUBLIKACIJE

- 40 let Kmečke zveze v Trstu 1950–1990, Trst 1990 (Gombač Metka) – 93
Ludvik Tončič, Tiskarstvo na Dolenjskem, Novo mesto 1989 (Granda Stane) – 92
Jurij Kunaver. Ob bregovih Soče, Ljubljana 1991 (Janša Zorn Olga) – 104
Davorin Vuga, Soška fronta 1915–1917. Isonzofront, Maribor 1990 (Knez Darko) – 100
Idrijski razgledi XXIV, 1989/1–2, Idrija 1990 in XXV, 1990/1–2, Idrija 1991 (Horvat Jasna) – 97
Prispevki za slovensko cerkveno zgodovino (Kolar Bogdan) – 99
Ana Lavrič, Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631–1632, Ljubljana 1990 (Kolar Bogdan) – 99
Jegličev simpozij v Rimu, Celje 1991 (Kolar Bogdan) – 102
Turistični vodnik po Kranju in okolici, Kranj 1991 (Kos Mateja) – 104
Janez Kramar, Narodna prebuja istrskih Slovencev, Koper 1991 (Marušič Gorazd) – 106
Tabor Rezija 89, izdala SLORI in NŠK, Gorica 1990 (Rožac Darovec Vida) – 101
Dve domovini (Two Homelands), Ljubljana 1990 (Sulič Nives) – 91
Vasko Simoniti, Turki so v deželi že, Celje 1990 (Štuhec Marko) – 86
Zbornik župnije sv. Janeza Krstnika v Ljutomeru,

Ljutomer 1990 (Tovšak Slavica) – 89
Branko Korošec, Ljubljana skozi stoletja, Ljubljana
1991 (Voje Ignacij) – 105

KAZALO SLIK

POKRAJINE, NASELJA, GRADOVI IN OBJEKTI

Sv. Miklavž pri Ljutomeru, razglednica – notranja
stran prednje platnice Kronike 1–2
Murska Sobota, razglednica – 5
Murska Sobota, župna cerkev sv. Nikolaja, slikarija
v starem prezbiteriju, okoli leta 1390 – 12
Turnišče, stara župna cerkev, Janez Akvila: Apo-
stoli, 1383 – 13
Murska Sobota, skulptura atlanta s portala sobo-
škega gradu – 14
Prizorišče prvega slovenskega tabora v Ljutomeru –
35
Ljutomer, razglednica – 70
Sv. Barbara v Slovenskih Goricah, razglednica – 70
Sv. Bolfenk v Slovenskih Goricah, razglednica – 82
Sv. Jurij ob Ščavnici, razglednica – notranja stran
zadnje platnice Kronike 1–2
Dolnja Lendava, razglednica – notranja stran zad-
nje platnice Kronike 1–2
Na Torki v Poreznu – 8
Samostan dominikank v Radljah (Marenbergu) v
Višcherjevi Topografiji vojvodine Štajerske iz 1681
– 11
Veduta meščanskega špitala s cerkvijo sv. Elizabete
okoli leta 1660 (po Kosu) – 20
Pogled na Špitalsko ulico pred potresom – 23
Pogled na Špitalsko ulico po potresu leta 1895 –
24
Špitalska ulica po potresu leta 1895 – 25
Pogled na prostor, kjer je stal do leta 1897 meščan-
ski špital – 26
Pogled na Stritarjevo ulico s poslopjem Kresije na
mestu nekdanjega meščanskega špitala, okoli leta
1912 – 27
Pogled na današnjo Stritarjevo ulico s Prešernovega
trga, leta 1991 – notranja stran naslovnice
Veduta Celja na oltarni podobi v mariborski
Alojzijevi cerkvi, 1860 – 52
Veduta Maribora na oltarni podobi v mariborski
Alojzijevi cerkvi, 1859 (na levi ob zvoniku stolnice
kupola z laterno Križeve kapele) – 51
Veduta Maribora na oltarni podobi v mariborski
stolnici, okoli 1716 – 51
Veduta Ptuja na oltarni podobi v mariboski Alojzi-
jevi cerkvi, 1860 – 53
Ljudski dom v Moravčah – 66
Sodevci ob reki Kolpi. Nad vasjo je Stari trg z žup-
no cerkvijo – 72

NAČRTI, ZEMLJEVIDI IN RISBE

Bakrena doba – 7
Bronasta doba – 7
Železna doba – 8
Antična doba – 9
Gomilna grobišča – 10
Srednji vek – 11
Okrajna učiteljska društva na Slovenskem Štajer-
skem, zemljevid – 37
Samostan dominikank v Radljah (Marenbergu), ri-
sal J. Curk – 10
Schreiberjev načrt in situacija meščanskega špitala

s cerkvijo sv. Elizabete iz leta 1831 – 19
Načrt obnove meščanskega špitala v letu 1831 –
19
Tloris cerkve sv. Elizabete – 22
Mülnerjev tloris in situacija cerkve sv. Elizabete –
20
Tloris kapele sv. Elizabete s pokopališčem do sredi-
ne 15. stoletja (risala V. Stare) – 22
Tloris cerkve sv. Elizabete z grobovi od sredine 15.
stoletja do 1772/73 (risala V. Stare) – 22
Domžalska občina, jožefinska deželna merjenja, to-
pografski posnetek sekcije 176 – 46

OSEBE

Ivan Kukovec – 25
Fric Dijak, portretiran leta 1912 – 54
Regent Miklos Horthy – 65
Proslava »osvoboditve« Prekmurja v Murski Soboti
29. februarja 1941 – 66
Obletnica »osvoboditve« Prekmurja v Dolnji Len-
davi 16. aprila 1942 – 68
Prof. dr. Vasilij Melik – 83
Prof. dr. Sergej Vrišer – 84
Dramska skupina Katoliškega izobraževalnega dru-
štva v Domžalah pred prvo svetovno vojno – 63
Mengeška godba leta 1910 – 65
Nastop skupine naraščajnikov z lestvami ob otvori-
tvi Sokolskega doma v Domžalah leta 1911 – 67
Ihanski orli leta 1912 – 69

PREDMETI

Kelih s prstanasto nogo, pihano brezbarvno steklo
z irisom, najdeno pri arheoloških izkopavanjih na
dvorišču SAZU, 16. stoletje, Narodni muzej – 14
Fragment stekla millefiori, najdeno pri kopanju
temeljev za novo župnišče v Mengšu, 16. stoletje,
Narodni muzej – 15
Dve nogi kelihov z značilnim motivom levje glave,
v kalup pihano steklo, nahajališče neznan, Narodni
muzej – 16
Rog sodevskega pastirja iz petdesetih let, last sodev-
ške vaške skupnosti – 75

RAZSTAVE

Narodna čitalnica kamniška. Razstava kamniškega
muzeja – 94
Ure skozi stoletja, pogled na del razstavišča – 91

TISKI IN ARHIVSKI DOKUMENTI

Dokument o vinskih letinah – 73
Grafika freske iz cerkve Mariahilf v Gradcu – 74
Vabilo na ples – 75
Platnica urbarja tolminskega gospostva iz leta 1598
– 6
Stran iz urbarja tolminskega gospostva iz leta
1598, na kateri so vpisani podložniki z območja
Gorenje Bače – 6
Topografski opis sekcije 176 – 47
Vojaški opis sekcije 177 – 48
Pravila bralnega društva v Moravčah iz leta 1903
(ARS) – 62
Naslovnica knjžice Železniški promet v Zalogu, ki
so jo napisali člani zgodovinskega krožka na OŠ
Adolf Jakhel v Zalogu – 109
Razglednica s priložnostnim žigom ob 690-letnici
Ilirske Bistrice – notranja stran zadnje platnice v
Kroniki 3 – zadnja notranja stran platnice

UDK 930.85 (497.12 Porezen)

Torkar Silvo, slavist, Inštitut za slovenski jezik ZRC SAZU, 61000 Ljubljana, Novi trg 5, YU

K zgodovini tolminske vasi Porezen

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 39, št. 3, 1991, str. 5, cit. lit. 6

Kolonizacija zgornje Baške doline še vedno ni natančneje raziskana. Urbanji tolminskega gospostva iz let 1523, 1591, 1598, 1624 in 1654 nam nudijo vpogled v nastajanje rovtarske naselbine Porezen, medtem ko iz takratnih zapisov ledinskih imen in priimkov podložnikov lahko razberemo, da so bili ti potomci tirolskih priseljencev po 350 letih (konec 16. stoletja) že delno poslovenjeni in v znatni meri pomešani s slovenskimi sosedi. Dokumentiran je nastanek priimka Dakskobler.

UDK 666.1 (497.12. Ljubljana) »15«

Kos Mateja, mag., kustos umetnostni zgodovinar, Narodni muzej, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU

Ljubljanske steklarne in njihovi izdelki v 16. stoletju

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 39, št. 3, 1991, str. 13, cit. lit. 14

Prispevek je nastal na podlagi nekaterih novih virov, ki dodatno osvetljujejo delovanje najpomembnejše ljubljanske steklarne v 16. stoletju. Iz nje so prihajali visoko kvalitetni izdelki, narejeni po beneškem vzoru in prilagojeni okusu srednjeevropskega kupca. Popis steklenih izdelkov, narejen po smrti steklarja Kristofa Prunerja leta 1563, potrjuje mnenje nekaterih raziskovalcev, da je bila to morda najpomembnejša evropska steklarna izven Benetk v svojem času.

UDK 726.7 (497.12 Radlje)

Čurk Jože, umetnostni zgodovinar, 61000 Ljubljana, Cipermanova 5, YU

O gradbeni podobi nekdanjega samostana dominikank v Radljah

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 39, št. 3, 1991, str. 9

Med pridigarškimi redovi so bili za razvoj samostanske arhitekture zlasti pomembni dominikanci, ki so v 13. stoletju na Slovenskem Štajerskem ustnovili tri samostane, med njimi tudi ženski samostan v Radljah (Marenbergu). Prvi pri nas so uveljavili importirani tip italijanske pridigarske cerkve, arhitekturo najnaprednejša pa je bila prav cerkev pri samostanu v Radljah, katere gradbeni razvoj skozi stoletja rekonstruiral avtor v tem prispevku.

UDK 718 (497.12 Ljubljana sv. Elizabeta) »13/18«

Stare Vida, dr., muzejska svetovalka, Narodni muzej, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU

Pokopališče pri sv. Elizabeti v Špitalski ulici v Ljubljani

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 39, št. 3, 1991, str. 17, cit. lit. 4

Na mestu današnje Kresije v Ljubljani je od srede 14. stoletja do leta 1897 stalo poslopje meščanskega špitala, pri katerem je bila cerkev sv. Elizabete. V njej in ob njej so v starejših obdobjih pokopavali. Po potresu leta 1895 so močno poškodovano poslopje podrli, ob tem pa so opravili arheološka izkopavanja. Avtorica seznanja današnjo javnost z izsledki teh izkopavanj, jih delno korigira in pojasni usodo izkopanih predmetov, ki na žalost niso vsi našli poti v muzej.

UDC 726.7 (497.12 Radlje)

Curt Jože, Art Historian, 61000 Ljubljana, Cimpermanova 5, YU

About the Architectural Image of the Former Dominican Convent in Radlje

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 39, No. 3, 1991, pp. 9

Among the mendicant orders the Dominicans were especially important for the development of the monastic architecture. In the 13th century they founded three convents in Slovene Styria, among them also the female convent in Radlje (Marenberg). They were the first in our country to advance the imported type of the Italian mendicant church. Architecturally most advanced was the church by the dominican convent in Radlje, whose constructive development through the centuries is dealt in this contribution.

UDC 718 (497.12 Ljubljana sv. Elizabeta) »13/18«

Stare Vida, Dr., Museum Adviser, National Museum, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU

The Cemetery at St. Elisabeth's in Ljubljana

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 39, No. 3, 1991, pp. 17, cit. lit. 4

Beside the old Municipal Hospital of Ljubljana, standing from the middle of the 14th century to the year 1897, there was to be found also the St. Elisabeth Church. In older periods the space around it as well as its inside was used as a cemetery. After the earthquake in the year 1895 the authorities decided to pull down the building and at the same time to accomplish the archaeological excavations. The authoress acquaints the present public with their results, partly corrects them and follows the fate of the excavated objects which by no means all of them found its way to the museum.

UDC 930.85 (497.12 Porezen)

Torkar Silvo, Slavist, Slovenian Academy of Sciences and Arts Research Centre, 61000 Ljubljana, Novi trg 5, YU

From the History of the Village Porezen in the District of Tolmin

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 39, No. 3, 1991, pp. 5, cit. lit. 6

The colonisation of the Upper Bača Valley is by no means fully researched. The land registers of the domain Tolmin from the years 1523, 1591, 1598, 1624 and 1654 give us the insight into the formation of the settlement Porezen. From the toponyms and the surnames of the residents, noted in these land registers, one can establish that after 350 years (at the end of the 16th century) these immigrants from Tyrol were partly slovenized and rather mingled with the slovene neighbours. The author also proves the formation of the surname Dakskobler.

UDC 666.1 (497.12 Ljubljana) »15«

Kos Mateja, M.A., Curator Art Hisotian, National Museum, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU

The Glassworks of Ljubljana and their Products in the 16th Century

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 39, No. 3, 1991, pp. 13, cit. lit. 14

The article is based on some new sources which enlighten the activity of the most important glassworks of Ljubljana in the 16th century. Its products were of high quality, following the models of the Venetian glass, but also adjusted to the taste of the middleeuropean buyer. The list of the glass products, made after the decease of the glazier Kristof Pruner in 1563, confirms the opinion of some researchers, that this might have been the most important european glassworks outside Venice in that time.

UDK 398.4:929 Krašovec J.

Košir Matevž, arhivist, Arhiv R Slovenije, 61000 Ljubljana, Zvezdarska 1, YU

Čarovniški proces proti Jakobu Krašovcu

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 39, št. 3, 1991, str. 28, cit. lit. 11

V članku je prikazan čarovniški proces proti šestdesetletnemu Jakobu Krašovcu, ki se je odvijal leta 1689 pred deželiskim sodiščem Bizeljsko, in ki nam razkriva razširjenost praznovolja in ljudske magije med kmečkim prebivalstvom tega časa, obenem pa posredno razkriva še celo vrsto vzporednih čarovniških procesov, o katerih se gradivo sicer ni ohranilo.

UDK 677.1 : 9497.12

Gestrin Ferdo, dr., Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 61000 Ljubljana, Novi trg 5, YU

Industrijske rastline (lan, konoplja, murve) na Slovenskem

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 39, št. 3, 1991, str. 39, cit. lit. 36

V članku so najprej prikazane razprostranjenost, proizvodnja in uporaba dveh najstarejših »industrijskih«
rastlin pri Slovencih, lanu in konoplje, od najstarejših časov do 20. stoletja. Njima se je na naših tleh v 18. stoletju pridružilo še takrat konjunktorno gojenje murve za potrebe svilarstva, ki se je razvilo v mnogih krajih na Slovenskem, kljub temu pa o kaki pravi svilarski industriji pri nas ne moremo govoriti.

UDK 259 (497.12 Maribor) »16«

Radovanovič Sašo, arhivist, Pokrajinski arhiv Maribor, 62000 Maribor, Glavni trg 7, YU

Mesto Maribor v luči matičnih knjig 17. stoletja

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 39, št. 3, 1991, str. 32, cit. lit. 100

V prispevku je prikazana uporabnost in pomen najstarejših matičnih knjig za zgodovino posameznih krajev na Slovenskem, posebej pa je na njihovi podlagi obdelano prebivalstvo Maribora v 17. stoletju.

UDK 711.424 (497.12 Domžale) »17«

Voje Ignacij, dr., Filozofska fakulteta v Ljubljani, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

Domžalsko območje v gradivu o prostorskih predstavah 18. stoletja

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 39, št. 3, 1991, str. 45, cit. lit. 11

V Vojnem arhivu na Dunaju je ohranjen vojaški kartografski opis Avstrije, nastal v času Jožefa II., ki je dragocen vir za naše dežele, a skoraj docela neobdelan. Naše dežele obravnava 142 posnetkov – spezialk, na katerih so izredno natančno označene vse značilnosti pokrajine, naselja in posamezni objekti v njej. V članku je predstavljeno področje občine Domžale, kakor so ga popisali avstrijski vojaški inženirji.

UDC 259 (497.12 Maribor) »16«

Radovanovič Sašo, Archivist, Provincial Archives Maribor, 62000 Maribor, Glavni trg 7, YU

Maribor in the Light of the Registers from the 17 th Century

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 39, No. 3, 1991, pp. 32, cit. lit. 100

The contribution shows general applicability and importance of the oldest registers for the history of towns in Slovenia. On the basis of them it separately treats the population of Maribor in the 17th century.

UDC 711.424 (497.12 Domžale) »17«

Voje Ignacij, Dr., Faculty of Arts in Ljubljana, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

The District of Domžale in the Materials of Space Notions of the 18 th Century

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 39, No. 3, 1991, pp. 45, cit. lit. 11

A military cartographic description of Austria, dated from the period of the reign of Joseph II, which represents a valuable source for our country, though barely treated, is saved in the Military Archives in Vienna. The Slovene territory is comprehended in 142 maps, on which every detail of the landscape, every settlement and single object are marked. The article deals with the district of Domžale, as inventoried by the austrian military engineers.

UDC 398.4:929 Krašovec J.

Košir Matevž, Archivist, Archives of R Slovenia, 61000 Ljubljana, Zvezdarska 1, YU

Witchcraft Trial against Jakob Krašovec

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 39, No. 3, 1991, pp. 28, cit. lit. 11

The article represents the witchcraft trial against the sixty years old Jakob Krašovec, which took place in the Land Court of the domain Bizeljsko in the year 1689. The trial brought in light the widespread superstition and folk magic among the peasants of that time, at the same time however indirectly reveals some other witchcraft trials about which no other sources are conserved.

UDC 677.1 : 9497.12

Gestrin Ferdo, Dr., Slovene Academy of Sciences and Arts, 61000 Ljubljana, Novi trg 5, YU

Industrial Plants (Flax, Hemp, Mulberry) on Slovene territory

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 39, No. 3, 1991, pp. 39, cit. lit. 36

The article deals with the extension, production and application of the oldest »industrial« plants of Slovenes (flax and hemp), from the oldest periods till the 20 th century. In the 18 th century this two cultures were joined by the then prospective growing of mulberry trees for the needs of the sericulture, which developed in many places all over Slovenia, but yet we can't talk about real silk industry.

UDK 7.047:726.591 (497.12 Maribor)

Vrišer Sergej, dr., Filozofska fakulteta v Ljubljani, 62000 Maribor, Cankarjeva 25, YU

Vedute na mariborskih oltarnih podobah

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 39, št. 3, 1991, str. 50

Sestavek opisuje štiri mariborske oltarne podobe, eno iz časa okoli 1716, in tri iz let 1859 in 1860, ki prikazujejo vedute Maribora, Celja in Ptujja. Večjo dokumentarno vrednost imata veduti Maribora, kjer stopajo v ospredje mestno obzidje, grad in stolnica. Veduti Celja in Ptujja sta nekoliko svobodnejše zasnovani. Vse štiri upodobitve doslej še niso bile vključene med likovna pričevanja o naših mestih.

UDK 061.22 + 796.06 (497.12 Domžale) »18«

Žontar Majda, muzejska svetovalka, Gorenjski muzej Kranj, 64000 Kranj, Tavčarjeva 43, YU

Kulturna in telovadna društva na območju Domžal do prve svetovne vojne

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 39, št. 3, 1991, str. 60, cit. lit. 41

Kulturna in telovadna društva so v obravnavanem obdobju delovala v večjih središčih in so bila žarišča kulturnega razvoja v najširšem pomenu, ne glede na to, ali jim je bila kulturna dejavnost osnovni ali le pomožni namen. Ob tem so krepila narodno zavest, kar je bilo posebej pomembno v večjih industrijskih središčih, kjer je bila možnost germanizacije večja. Društva so prikazana na podlagi svoje politične pripadnosti, saj so bila poleg drugega tudi oporišča političnim strankam.

UDK 061.22:949.712 »18/19«

Janša Zorn Olga, dr., Pedagoška akademija v Ljubljani, 61000 Ljubljana, Kardeljeva pl. 16, YU

Predhodniki današnje Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 39, št. 3, 1991, str. 54, cit. lit. 28

Zgodovinarji in ljubitelji zgodovine so že leta 1819 snovali društvo raziskovalcev domovinske zgodovine, vendar do njegove ustanovitve ni prišlo. Dvajset let pozneje je bilo v zvezi z vzdrževanjem Deželnega muzeja ustanovljeno Muzejsko društvo za Kranjsko, v letu 1850 pa še Historično društvo za Kranjsko. Društvi sta nekaj časa delovali vzporedno, v 80-ih letih 19. stoletja pa sta se združili v Muzejsko društvo za Kranjsko (pozneje za Slovenijo), ki pod drugimi imeni tudi po drugi svetovni vojni nadaljuje svoje delo.

UDK 636.083 (497.12 Sodevci)

Dular Andrej, kustos etnolog, Slovenski etnografski muzej, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU

Skupna paša v Sodevcih ob Kolpi v Beli Krajini

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 39, št. 3, 1991, str. 71, cit. lit. 18

Na podlagi pisanih in ustnih virov ter literature je v prispevku prikazana pašna živonoreja s skupnim vaškim pastirjem – črednikom v Sodevcih ob Kolpi.

Poleg vzrokov, ki so v Sodevcih omogočali to obliko živonoreje do začetka šestdesetih let tega stoletja, je podrobneje nakazana tudi organizacija paše (cikel velike in male črede), odnos vaščanov do pastirja, pastirjev delovni dan in njegovo plačilo.

UDC 061.22:949.712 »18/19«

Jansa Zorn Olga, Dr., Pedagogical Academy in Ljubljana, 61000 Ljubljana, Kardeljeva pl. 16, YU

Precursors of the Nowaday Association of the History Societies of Slovenia

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 39, No. 3, 1991, pp. 54, cit. lit. 28

The historians and the history lovers have planned to set up the Society of the native history researchers already in the year 1819, but its foundation hasn't been realized. Twenty years later, for the sake of the maintenance of the Provincial Museum, the Museum Society for Carniola was established, in 1850 however followed by the Historical Society for Carniola. For a while both societies worked separately, but in the eighties they joined into the Museum society for Carniola (later on for Slovenia), which after the World War II. proceeded its work under other names.

UDC 636.083 (497.12 Sodevci)

Dular Andrej, Curator Ethnologist, Slovene Ethnographical Museum, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU

Common Pasture in Sodevci by Kolpa in Bela Krajina

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 39, No 3, 1991, pp. 71, cit. lit. 18

On the basis of the written and spoken sources and the literature the author shows the pasture cattle-breeding with common herdsman in Sodevci by Kolpa.

Besides the reasons which enabled this kind of common pasturing till the sixties of this century, the article gives the informations about the organisation of pasturing (the cycle of the great and the small herd), the relationship between the farmers and the herdsman, the herdsman's workday and his payment.

UDC 7.047:726.591 (497.12 Maribor)

Vrišer Sergej, Dr., Faculty of Arts in Ljubljana, 62000 Maribor, Cankarjeva 25 a, YU

City Prospects on Altar Paintings from Maribor

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 39, No. 3, 1991, pp. 50

The article describes four altar paintings in Maribor. One of them is from the period about 1716, the other three from the years 1859 and 1860. They represent the prospects of Maribor, Celje and Ptuj. The two prospects of Maribor, on which the city walls, the castle and the cathedral are emphasized, are of greater importance, the views on Celje and Ptuj however are designed a bit more freely. None of these four paintings has been included in any art evidence of our cities yet.

UDC 061.22 + 796.06 (497.12 Domžale) »18«

Žontar Majda, Museum Adviser, Upper Carniola Museum Kranj, 64000 Kranj, Tavčarjeva 43, YU

Cultural and Gymnastic Societies in the District of Domžale before the World War I.

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 39, No. 3, 1991, pp. 60, cit. lit. 41

The cultural and gymnastic societies from the treated period worked in the major centres and they represented the focus of the cultural development in the widest sense of word, regardless on whether the cultural activities were their basic task or not. They strengthened the national conscience, which was especially important in bigger industrial centres, where the possibility of germanisation was greater. The societies are shown on the basis of their political orientation, for besides other assignments they also offered the support for the political parties.

VILLA WISTRIS 1300

BISTRICA

FEISTRITZ

FEISTRITZ ILLYRIE

ILLYRISCH FEISTRITZ

FEISTRITZ IN KRAIN

BISTRICA NA KRANJSKEM

BISTRICA NA PIVKI

NOTRANJSKA BISTRICA

ILLYR. BISTRICA

ILIRSKA BISTRICA

BISTERZA

VILLA DEL NEVOSO

ILIRSKA BISTRICA 1990

= KRONIKI =

Izeka zgod. društva R.

Aškerčeva 12

61000 LJUBLJANA

690 LET ILIRSKA BISTRICE

VOJKO ČELIGOJ

Leta 1300 je oglejski patriarh s posebno listino podaril nekemu Gobhardu iz Raspora kmetijo v Bistrici – »in VILLA WINSTRIS«. To je doslej najstarejša znana pismena omemba Ilirske Bistrice. Listino hrani Pokrajinski arhiv Koper.

Slovenski značaj imena ohranja navedba imena, čeprav je zapisana v latinskem jeziku. Tudi najstarejši zapis imena v nemškem jeziku iz leta 1432 »von Bistercz«, kaže na udomačeno slovensko ime. V teh stoletjih je ime Bistrice doživljalo številne preobrazbe in celo spreminjanje imena kraja. Slovensko ime Bistrica so avstrijske oblasti prevedle v FEISTRITZ. V času Napoleonove Ilirije zasledimo francoski »dodatek«: FEISTRITZ ILLYRIE in spet nemško FEISTRITZ IN KRAIN ter ILLYRISCH FEISTRITZ, ki ga oblasti vztrajno ohranjajo v vseh uradnih zadevah. V drugi polovici 19. stoletja in na prelomu v to stoletje Bistrica doživlja preporod v gospodarskem, kulturnem in političnem življenju. Odtod naperi, da uveljavijo slovensko ime kraja, žal pa precej neenotno, saj se za našo Bistrico uporabljajo imena Bistrica na Kranjskem, Bistrica na Pivki, Notranjska Bistrica in dokončno Ilirska Bistrica, ko ji je cesar Franc Jožef I. 15. januarja 1911 s posebno listino uradno dodelil tudi trške pravice.

Z italijansko okupacijo postane Bistrica BISTERZA, sosednje Trnovo pa TORRE NOVA. Najbrž sta kljub potujčenju obe imeni vendarle zveneli še vedno preveč slovensko, zato je tedanja oblast izkoristila upravno reorganizacijo v letu 1927, združila Bistrico in Trnovo v enotno naselje z novim tujim imenom VILLA DEL NEVOSO, ki mu je italijanski kralj Vittorio Emanuele III. dodelil 16. novembra 1933 mestne pravice in pravico do grba. Kljub vsemu se je slovensko ime kraja tudi v letih okupacije in potujčevanja ohranjalo in po kapitulaciji Italije znova postalo uradno ime kraja. Danes predstavlja Ilirska Bistrica skupno ime za nekdanjo Bistrico in Trnovo, ki sta s širjenjem postali strnjeno naselje.

Ob tem lepem jubileju Ilirske Bistrice (žal brez primernih prireditelj) je ilirskobistriška krajevna skupnost dala izdelati priložnostni poštni žig, ki ga je pošta v Ilirski Bistrici uporabljala v petek 21. dec. 1990. Domače turistično društvo pa je za to priliko založilo nekaj sto priložnostnih dopisnic s simboli Ilirske Bistrice. Obe likovni predlogi je izdelal domači oblikovalec Romeo Volk.

